

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Початок робітничого руху і поширення марксизму на Україні (1883—1894 рр).

Початок другої світової війни: деякі уроки і сучасність

Радянсько-німецький договір 1939 р.

Медведев Р. О. Як я працюю

Л. Г. Мельников: нарис політичної діяльності

Голод 1931—1933 рр. на Україні

Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста

Костомаров. Мазепа

9'89

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), **О. Ю. Гаврилюк** (заст. головного редактора), **В. О. Замлинський**, **Ю. Ю. Кондуфор**, **В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький**, **І. Ф. Курас**, **Ю. О. Курносів**, **О. О. Кучер**, **Л. О. Лещенко**, **В. Ю. Мельниченко**, **М. Б. Озерова** (відпов. секретар), **В. Ф. Панібудьласка**, **М. І. Панчук**, **В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей**, **В. А. Смолій**, **В. Ф. Солдатенко**, **П. С. Сохань**, **О. А. Спірін**, **В. П. Чугаєв**, **І. М. Хворостяний**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко**, **О. В. Галата**, **Ю. С. Ганжуров**, **Л. О. Корнієнко**, **В. І. Новицький**, **А. І. Романенко**, **В. В. Стехун**, **П. Г. Яковенко**, **Н. А. Ярмо**

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор **М. В. Коваль**,
канд. іст. наук **О. Ю. Гаврилюк**,
канд. іст. наук **В. М. Ричка**

Художній редактор **В. П. Литвиненко**
Технічний редактор **Н. Є. Любим**
Коректор **Л. П. Захарченко**

Здано до набору 12.05.89. Під
БФ 27542. Формат 70×108/16. П
друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум.
вид. арк. 16,09. Тираж 5395 пр. Зам. 09-95. Ціна 90 к.

Київська книжково-журнальна друкарня наукової книги
25200 Київ 30, вул. Леніна, 13.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСЬКИЙ ЖУРНАЛ, № 9 (342),
серпень, 1989. Інститут історії Академії наук Української
СРСР. Інститут історії партії при ЦК Компартії України
— філіал Інституту марксизма-ленінізму при ЦК КПСР.
Научний журнал. Основан в 1957 г. Виходить
ежемесячно (на українському мові). Головний редактор
М. В. Коваль. Київ, видавництво «Наукова думка»
Адрес редакції: 252001, Київ 1, вул. Кірова, 4.
Київська книжково-журнальна типографія наукової книги.
252030 Київ 30, вул. Леніна, 13.

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 9 (342)

ВЕРЕСЕНЬ 1989

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Курсом оновлення соціалізму

Купратий В. І. (Хмельницький). Використання партійними організаціями історичних і культурних пам'яток у вихованні населення 3

Матеріали до «Нарисів історії Компартії України»

Книга І. Большевики України у боротьбі проти самодержавства і капіталізму
Варгатюк П. Л. Розділ І. Початок робітничого руху і розповсюдження марксизму на Україні, боротьба за створення марксистської партії в Росії та виникнення більшовизму (1883—1903 рр.) 15

Білоусов М. М. Початок другої світової війни: деякі уроки і сучасність 31
Якушевський А. С. (Москва). Радянсько-німецький договір 1939 р. (закінчення) 39

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО

Колесник М. П. (Чернігів). Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрями діяльності (1872—1931 рр.) 50

ІНТЕРВ'Ю

Медведев Р. О. (Москва). Як я працюю 57

ПОВІДОМЛЕННЯ

Олійник М. М. (Харків). Діяльність партійних організацій по поліпшенню роботи держапарату у відбудовний період (1921—1925 рр.) 64
Балабанов К. В. (Донецьк). Зміцнення співробітництва ЛКСМУ з демократичними молодіжними організаціями зарубіжних країн у боротьбі за мир у 80-ті роки 72

ЗАМІТКИ

Дичек Н. П. З історії педагогічної освіти на Україні у 20-ті роки 83

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Кульчицький С. В. Значення для долі українського народу утворення багатонаціональної держави — СРСР 88

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Кожукало І. П. Л. Г. Мельников: нарис політичної діяльності 95

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції та громадянської війни на Україні

П. Ю. Дибенко 106

Голод на Україні (1931—1933 рр.) 110

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Волковинський В. М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста (*продовження*) 122

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Костомаров М. І. Мазепа (*продовження*) 136

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Коваль М. В., Григорович В. А. А. М. Самсонов. Знать и помнить 148

Винокур І. С. (*Кам'янець-Подільський*), Степанков В. С. (*Кам'янець-Подільський*), А. И. Путро. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века 150

Ковальський М. П. (*Дніпропетровськ*). Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория 151

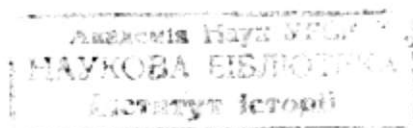
ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

До питання періодизації історії Компартії України 154

Асатуров С. К., Тараненко М. С. Установча конференція Радянської асоціації молодих істориків 156

Гуржій О. І. «Круглий стіл» з питань історії феодалізму на Україні 157

Клиниченко Т. В. Міжнародний симпозіум хунгарологів 159

Курсом оновлення соціалізму

В. І. Купратий,

другий секретар Хмельницького обкому Компартії України

Використання партійними організаціями історичних і культурних пам'яток у вихованні населення

Висвітлюється практика використання партійними організаціями Хмельницької області історичних і культурних пам'яток як важливого фактора виховання, мобілізації трудящих на здійснення завдань перебудови і оновлення.

Перебудова немислима без всемірної активізації інтелектуального, духовного потенціалу суспільства, вироблення науково обгрунтованих перспектив. Тут особливо важливі творчий пошук, живий зв'язок і наступність поколінь, коли людина відчуває спорідненість із своїм народом, його історією і надіями на майбутнє. «Соціалізм ми бачимо як лад високої культури і моралі. Він успадковує... кращі досягнення духовного розвитку людства, його багатий моральний досвід»¹.

В духовному розвитку народу, формуванні в трудящих високої історичної свідомості, почуття радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму, відповідального ставлення до національної культурно-історичної спадщини велика роль належить Українському товариству охорони пам'яток історії та культури. Не буде перебільшенням якщо сказати, що без широкого прилучення населення до історичної пам'яті народу, зокрема його революційного минулого, без активної роботи на місцях по збереженню історико-культурних надбань неможливо виховати гармонійно розвинуту особу, патріота-інтернаціоналіста. Історія, революція, їх пам'ятки,— відзначалося на XXVII з'їзді КПРС,— це могутнє джерело виховання народу. І людей наших треба виховувати так, щоб вони були ревними охоронцями духу народного, який живе в пам'ятках історії і культури, в камені і в бронзі, в самому неповторному звучанні імен наших міст, сіл і вулиць².

Пропаганда пам'яток історії, революційного руху та соціалістичного будівництва, їх використання в виховній роботі серед населення посідає помітне місце в роботі партійних організацій Хмельниччини. А можливості для цього великі. В області нараховується понад три тисячі пам'ятників історії та культури, з них 474 — пов'язані з іменем В. І. Леніна, понад 50 присвячені подіям і героям громадянської війни, 24 — партійним і державним діячам, 31 пам'ятник споруджено на відзнаку заслуг подолян — людей праці, діячів науки і культури. Багато документів, справжніх реліквій зберігається також в музеях області.

За кожною такою пам'яткою — свідчення історії, прилучення до якої сприяє кращому осмисленню не тільки минулого, але й тих революційних перебудовних процесів, що відбуваються нині у нашому суспільстві. Саме тому на розгляд бюро партійних комітетів, виконкомів

¹ Горбачов М. С. Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови.— К., 1988.— С. 90—91.

² XXVII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, 25 лютого — 6 березня 1986 р.: Стеног. звіт.— Т. I.— К., 1986.— С. 228.

місцевих Рад виносяться питання про громадський контроль за станом пам'яток і шефство над ними, про їх роль у комуністичному вихованні людей. Так, з часу обговорення на бюро обкому плану заходів щодо поліпшення роботи по реставрації пам'яток (квітень 1987 р.) зроблено чимало, щоб зберегти історію, вкарбовану у камінь і бронзу, максимально використати нашу історичну спадщину у справі виховання. Облвиконкомом тільки у 1988 р. було додатково виділено чверть мільйона карбованців на ці цілі. Разом з тим партійні організації стали ширше і предметніше використовувати пам'ятки історії і культури в виховній роботі серед населення. В ряді партійних комітетів, зокрема в Славутському, Кам'янці-Подільському, Шепетівському міськкомках, Ізяславському райкомі партії та ряді інших, ця робота ведеться за задалегідь розробленими заходами і набирає планомірного характеру. Покажемо це на прикладі.

Хмельничани пишаються тим, що через територію нашої області пролягав один із шляхів транспортування ленінської «Искры», так званий «дементьєвський». Він проходив через такі пункти, як Теофіполь, Кам'янець-Подільський, Шепетівку, Волочиськ і Проскурів (теперішній Хмельницький). У музеях цих міст, райцентрів та в обласному краєзнавчому екскурсоводі звертають увагу відвідувачів на стенди, присвячені історії ленінської «Искры», меморіальні дошки на будинках, де мешкали іскрівці. Історичні пам'ятки розповідають про діяльність іскрівської групи та її керівника М. М. Кудріна, в Кам'янці-Подільському — агентів газети М. О. Сильвіна та І. І. Радченка, активних учасників її транспортування Н. Г. Козицького і Д. І. Двойреса.

Особливу увагу партійні організації, громадськість приділяли створенню меморіалу ленінської «Искры» в Теофіполі, в якому кожний стенд знайомить з новою сторінкою історії нелегального транспортування через Поділля марксистсько-ленінської літератури в Росію, розповідає про тих, хто присвятив своє життя служінню революції.

В червні 1901 р. В. І. Ленін писав, що «...головне для нашої справи тепер перевезення, перевезення і перевезення.»³ Організувати перевезення «Искры» через австро-російський кордон партія доручила Я. Б. Басовському (він же — Демет'єв, Семенов). Уже в серпні 1901 р. шлях Мюнхен-Відень-Львів-Теофіполь-Київ почав діяти. Він мав загально-російське значення. До лютого 1902 р. цим шляхом було переправлено близько 40 пудів «Искры» та іншої марксистської літератури⁴.

У 1987 р. відбулося обласне свято на честь 75-річчя з дня заснування газети «Правда». Його провели у Волочиську — місті, через яке переправлялася її знаменита попередниця. Під час свята з трудящими зустрілися журналісти, письменники, партійні працівники. В їх виступах йшлося про попередницю «Правди» — газету «Искра», про складний, нелегкий шлях її транспортування, в якому відіграло свою роль і місто Волочиськ. Масовість свята, використання при його проведенні історичних фактів, закарбованих в пам'ятках, свідчило про живий інтерес населення до однієї з славних революційних сторінок нашої партії.

Серед усіх історико-культурних пам'яток Хмельниччини, безумовно, чільне місце належить монументальній Ленініані. Ще 7 листопада 1924 р. у селі Велика Левада Городоцького району був встановлений пам'ятник В. І. Леніну, який виготовив місцевий самоук, учитель П. С. Кравчук. Це був перший не лише на Поділлі, а й один із перших на Україні пам'ятників вождю. Під час фашистської окупації жителі села, ризикуючи життям, переховували пам'ятник від ворога. І нині як символ всенародної любові і шани зберігається він у Кам'янці-Подільському музеї-заповіднику. Немеркнучу любов до організатора Комуністичної партії, засновника першої у світі соціалістичної держави по-

³ Ленін В. І. П. М. Лепешинському і П. А. Красикову // Повне зібр. творів.— Т. 46.— С. 113.

⁴ Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область.— К., 1971.— С. 531.

доляни засвідчують і спорудженими на честь Леніна величними монументами у Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, Красилові, Новій Ушиці, інших містах і селах області.

Своєрідна і цікава історія увічнення пам'яті вождя у Дунаївцях, на найбільшому підприємстві міста — суконній фабриці імені Леніна. У вересні 1923 р. робітники підприємства зібралися на загальні збори. Рішення зборів було одностайним: нагородити товариша Леніна відрізом дунаєвецького сукна і просити Ілліча пошити з нього костюм, негайно видужати і взятися за керівництво світовою революцією. А його дружину Надію Костянтинівну Крупську було вирішено нагородити відрізом матеріалу на сукню⁵. Минули десятиліття та цей факт на завжди залишився в історії партійної організації, трудового колективу фабрики. Про цей факт нині повідомляє меморіальна дошка з барельєфом вождя, встановлена на одному з корпусів підприємства. А в музеї історії фабрики під склом зберігаються зразки того сукна, що відсиляли до Москви. І, звісно ж, кожен, хто приходить до музею, з особливим хвилюванням довідуються про цей глибокий вияв робітничої любові до Володимира Ілліча. Саме звідси, з музею, починають перший трудовий день молоді робітники фабрики. Наче напившись з доброго і цілющого джерела, спадкоємцями історії стають вони до роботи.

Предметну роботу по вихованню молоді на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна проводять партійні організації багатьох трудових колективів, зокрема, навчальних закладів. В області діє більше 80 лєнінських залів і кімнат. І там, де до їх організації і діяльності партійні і комсомольські організації ставляться по-творчому, проводиться цікава і дуже потрібна робота. Наприклад, комуністи колгоспу «Поділля» і Копистинської школи Хмельницького району доклали чимало зусиль, щоб шкільний музей В. І. Леніна був не просто зібранням експонатів і матеріалів, а центром вивчення життя і діяльності В. І. Леніна. З цією метою учні під керівництвом педагога В. Рубана за допомогою Центрального музею В. І. Леніна провели велику пошукову роботу. В результаті зібрані ними експонати відображають основні етапи життя і діяльності вождя революції. Цікаво, що основний фонд його складають матеріали, узагальнені юними дослідниками за темою «Лєнін і діти». Вибір цієї теми обумовлений історично. У 1921 р. з голодуючого Поволжя привезли у с. Копистин на утримання і виховання 45 дітей. Мешканці села зробили усе, щоб оточити юних громадян любов'ю, теплотою і добром. Цей факт і став першим кроком у багаточисленному тематичному пошуку школярів.

Вони провели цікаві дослідження і з інших тем лєнініани. Про їхню роботу кінодокументалісти із Москви на замовлення Центрального музею В. І. Леніна створили документальний фільм «Лєнін і майбутнє». Важливо й те, що зібрані матеріали музею широко використовуються у навчальній і виховній роботі, сприяють формуванню ідейної переконаності, сили волі, витоків почуттів колективізму, патріотизму та інтернаціоналізму. Ця робота узагальнена у книзі «Відповідальне доручення», що вийшла у видавництві «Молодь».

Партійні організації прагнуть повніше донести до нинішніх поколінь революційну історію краю. Громадські музеї, пам'ятники та меморіальні дошки розповідають про організаторів перших марксистських гуртків, революційні виступи на Поділлі та в інших регіонах царської Росії. Так, з великим інтересом знайомляться трудящі, особливо учнівська молодь Кам'янця-Подільського, з діяльністю першого на Поділлі марксистського гуртка, революційною діяльністю його організатора Я. В. Сенгалевича. Великий виховний вплив на молодь справляє складна, героїчна доля учасника революційних виступів у Вільковецькому районі В. І. Волоха, учасників легендарних подій на броненосці «По-

⁵ Рабоче-крестьянская газета.— 1923.— 30 сент.

тьомкин» І. П. Шестидесятого та А. Д. Войцеховського, революційних боїв у Кронштадті в 1905—1907 рр. І. С. Лагодинського. Серед активних самовідданих борців за Радянську владу на Поділлі імена Є. Бош, М. Тарнавського, І. Васяніна, М. Резникова, М. Кушельова, М. Мельника.

В обласному краєзнавчому та громадських музеях зберігаються цікаві документи — газети, листівки, відозви про перші дні Жовтневого революційного оновлення. Зокрема, вони засвідчують, що вже 1 листопада 1917 р. у Кам'янці-Подільському влада перейшла до рук робітничих і селянських депутатів, а 20 листопада — в Проскуріві. «Визнаємо лише одну владу робітників, солдатів і селян — Ради. Виконуємо лише вказівки Ради Народних Комісарів як центрального органу народної влади і вимагаємо від нього продовження таких же рішучих, сміливих і енергійних кроків як в галузі зовнішньої, так і внутрішньої політики партії. Всяке зазіхання на нашу владу будемо придушувати нещадно і вимагаємо цього від Ради Народних Комісарів»⁶, — заявили у спільній резолюції мітингу трудящі і солдати м. Старокостянтинова. Ці документи допомагають екскурсантам глибше зрозуміти той великий революційний порив, що охопив широкі верстви трудящих в дні Жовтня, відчуті героїзм подвигу робітників і селян, подих соціалістичної революції.

Про революційні події на Поділлі нагадують і меморіальні дошки, встановлені в обласному центрі. За їх лаконічними рядками — жива історія. Ось тут формувалася Гречанська Червона гвардія... Тут — Проскурівський комуністичний полк... Звідси рушив на фронт легендарний поїзд «За владу Рад!»... Про все це розповідається не лише під час екскурсій. Ці теми є предметом розповідей на студентських лекціях і шкільних уроках, на краєзнавчих конференціях, а також зустрічах ветеранів партії з підростаючим поколінням. Про героїчні події минулого докладно розповідають лектори-історики С. К. Гуменюк і Г. П. Зюркова у м. Хмельницькому і Кам'янці-Подільському, а в Шепетівському, Старокостянтинівському і Славутському районах цю тему висвітлюють у своїх виступах О. П. Царик, О. М. Ожинський, В. І. Бекренєв та інші. На жаль, не всі партійні організації трудових колективів, навчальних закладів використовують історичні пам'ятки у виховній роботі, нерідко відсутня тут система і цілеспрямованість. Вони не завжди враховують, що славне історичне минуле має благотворно впливати на сучасність, ефективно сприяти формуванню світогляду радянської людини.

В революційній історії Хмельниччини чимало яскравих сторінок, з нею тісно пов'язані життя і діяльність таких полум'яних пропагандистів ідей революції і борців за Радянську владу як В. П. Затонський, Д. З. Мануїльський, В. Є. Войтович, юний Микола Островський, якого загартувала більшовицька організація Шепетівки. Ці імена навіки вкарбовані у книгу людської пам'яті. Так, село Святець Теофіпольського району, де народився Д. З. Мануїльський, перейменовано у Мануїльське. Тут відкрито меморіальний музей. Вчитель історії місцевої середньої школи І. В. Сут очолив його, згуртував навколо себе таких же ентузіастів. За 25 років існування музею тут зібрано понад півтори тисячі експонатів, які розповідають про партійну, державну і дипломатичну діяльність Д. З. Мануїльського.

На батьківщині В. П. Затонського у селі Лисець Дунаєвецького району також діє меморіальний музей. Громадська рада музею не обмежується традиційними експозиціями, а веде пошук шляхів поліпшення виховної роботи, особливо з юними відвідувачами. Заслугує на увагу заочна подорож по місцях, де жив і працював В. П. Затонський.

⁶ Вестник Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов «Старокостянтинів».— 21 листоп. 1917.—

Відбулася зустріч із сином Затонського Дмитром Володимировичем, яка була приурочена 100-річчю від дня народження нашого славного земляка. Ім'ям В. П. Затонського названі Кам'янець-Подільський педагогічний інститут, вулиці, площі, колгоспи, бібліотеки області.

Пам'ятник своєму видатному земляку звели трудівники в с. Остропіль Старокостянтинівського району, де народився і розпочав свою революційну діяльність В. Володарський.

Історичні ниті зв'язують колектив Московського вагоноремонтного заводу ім. Войтовича і трудівників селища Меджибіж. Його уроженець В. Є. Войтович брав участь в арешті царя Миколи II та членів його сім'ї. Згодом працював молотобійцем головних вагонних майстерень Московсько-Курської залізниці. У листопаді 1917 р. більшовики майстерні і серед них В. Є. Войтович, вели бої проти юнкерів на вулицях Москви. Під час штурму останнього оплоту монархістів — Московського Кремля — Войтович був смертельно поранений. Він похований біля Кремлівської стіни. Ім'ям Василя Войтовича названо одну з вулиць Москви, Московський вагоноремзавод, заводський клуб, а в ковальському відділенні, де він працював, встановлено меморіальну дошку. Така ж дошка встановлена у селищі Меджибіж на фасаді його батьківського будинку. Нещодавно тут відкрито і пам'ятник славному революціонерові. В устах агітаторів, лекторів, пропагандистів ніби знову оживає революційна постать В. Є. Войтовича, його бойові діла в знаменні дні Великого Жовтня.

Витоки неперехідних духовних цінностей нашого народу — героїка громадянської війни, коли Радянська влада захищалася від ворогів внутрішніх і зовнішніх. Саме тоді активно діяли Проскурівський, Кам'янець-Подільський, Летичівський, Новоушицький, Ізяславський більшовицькі комітети, загони народних ополченців, партизанів. Партиї організації області у своїй виховній роботі прагнуть активніше використовувати нетлінні сторінки історії тих вогненних років. Приміром, в експозиціях музеїв області, в меморіальних дошках відбита драматична доля утвореної у 1918 р. Летичівської Радянської республіки, її керівника Л. П. Панасюка та інших героїв. Це, по суті, була перша революційна база у північній частині Поділля. Одним з її організаторів був і майбутній командир гвардійського кавалерійського корпусу в період Великої Вітчизняної війни, генерал-лейтенант, Герой Радянського Союзу М. С. Осликовський.

На мітингах і піонерських лінійках, у бесідах і лекціях члени Товариства охорони пам'яток історії та культури, Фонду культури та інших громадських організацій розповідають молоді про незабутніх героїв громадянської війни — братів Наума та Миколу Кицанів з села Голоскова Летичівського району, яким знавіснілі петлюрівці за нескореність, непохитну відданість Радянській владі викололи очі, про Ольгу Ясинську, вісімнадцятирічну наймичку з Берездова, яка воювала у 18-у кавалерійському полку першої Кінної армії і була нагороджена у 1921 р. орденом Червоного Прапора, червоногвардійців гречанського поїзда «За владу Рад!» на чолі із своїм командиром — учасником жовтневих подій у Петрограді Миколою Григор'євим і мужніх підпільників з Шепетівки Івана Демчука, Ганну Нісензон, Юхима Барського, Івана Сергеева, Івана Поплавського, котрі загинули від рук іноземних інтервентів...

Значну роботу по комуністичному вихованню молоді проводять співробітники музею-меморіалу М. О. Островського в Шепетівці. У середньому за рік тут на 120 тис. відвідувачів припадає до 250 екскурсій, 150—160 масових заходів, читається до 120 лекцій. Традиційними стали такі форми роботи, як корчагінські читання і зльоти, вручення в музеї паспортів молодим громадянам, посвята в робітничий клас, проводи в ряди Радянської Армії. Також у музеї звітують про виконання соціалістичних зобов'язань комсомольсько-молодіжні колективи імені

Миколи Островського і Павки Корчагіна. Тісні стосунки встановилися в музеї із зоряним містечком космонавтів. На батьківщині автора роману «Як гартувалась сталь» побував льотчик-космонавт, двічі Герой Радянського Союзу П. Попович. Завдяки йому в музеї з'явилися експонати за темою «Космос», особисті речі космонавтів, які вони брали з собою в політ. Двічі Герой Радянського Союзу В. П. Ляхов подарував музеєві книгу із своїм автографом.

Шепетівський міськком партії, первинні парторганізації розглядають використання пам'яток історії і культури у вихованні населення як складову частину всього комплексу заходів по формуванню морального обличчя трудівника-учасника перебудови. Цілеспрямовано веде роботу в цьому напрямі Славутський міськком партії. 8 травня 1985 р. в Славуті відкрито музей історії партійної і комсомольської організації Славутчини, який став базовим у патріотичному і моральному вихованні населення. В музеї площею 340 кв. м розміщено понад 3 тис. експонатів. Силами громадськості здійснюється пошукова, дослідницька робота, в результаті якої поповнюються експозиції. Також пам'ятними місцями, де проводяться масові заходи, стали у Славуті Пантеон слави, музей В. І. Леніна в школі-інтернаті. Навколо них чітко координуються виховні заходи, які тут проводяться диференційовано, з урахуванням різних категорій населення.

У бесідах, лекціях, а також в друкованій формі оживають серед подолан героїчні подвиги вершників Віталія Примакова, які десятиліттями замовчувалися. Ідеологічним працівникам допомагають пам'ятки, в яких засвідчені діла примаківців. На будинку № 95 по вулиці Рози Люксембург у Хмельницькому, де в 1920 р. розміщувався штаб 8-ї кавалерійської дивізії Червоного козацтва, встановлено меморіальну дошку. Є в обласному центрі й вулиця Червонокозака, а в середній школі № 1 обладнано один з кращих на Україні музей Червоного козацтва. Тут завжди багато людей, з якими ведеться виховна робота. Зокрема, проведено тиждень революційної слави, присвячений дню народження В. М. Примакова, відбулася зустріч із сином Героя Юрієм Віталійовичем. Музей організував хвилюючу зустріч з ветеранами Червоного козацтва. А на початку 1989 р. в музеї збиралися секретарі партійних організацій м. Хмельницького, які взяли участь в усному журналі. Це позитивно вплинуло на пошук роботи партійних організацій по вихованню молоді на революційних традиціях.

З ініціативи парторганізацій в містах і селах області взяті під охорону будинки, як пам'ятки революційної слави, в яких перебували підпільні ревкоми, штаби бригад і дивізій революційних сил.

Особливий вияв вдячності і поваги проявляється й до тих, хто боронив і визволяв рідну землю від фашистської навали. У містах, селах області — скрізь, де пролилася кров радянських людей, встановлені обеліски. Понад дві тисячі пам'ятників нагадують про героїв, що полягли смертю хоробрих. Десятки з них — увічнюють імена Героїв Радянського Союзу, бійців і командирів Червоної Армії, партизанів. В області набула поширення пошукова операція «Згадаймо всіх поіменно» з метою з'ясувати імена усіх, хто загинув у боях на території області. В результаті цієї роботи в Центральному архіві Міністерства оборони тільки торік виявлено близько 2500 раніше невідомих імен загиблих воїнів, що полягли при визволенні Хмельниччини від фашистських загартників. На жаль, ще імена близько 8 тисяч воїнів-визволителів лишаються невідомими. Пошук триває. Характерно, що в цій роботі активну участь беруть школярі. Щорічно понад 40 тис. учнів досліджують місця боїв, стають учасниками пошукових операцій. Так, учні Радіснянської середньої школи Красилівського району, вивчаючи бойовий шлях 167-ї стрілецької дивізії, що визволяла їх село, пройшли від Уралу, де вона формувалася, місцями її бойових дій у Волгограді, Києві, Сумах, організували листування з 30 школами сіл і міст, де проля-

гав бойовий шлях дивізії. Ще один напрям пошуків-операції «Фронтний лист», «Фронтна нагорода», «Орден у твоєму домі», «Ветеран». Життя свідчить, що участь у них має велике виховне значення, формує високі патріотичні якості юнацтва.

В процесі активної пошукової роботи вдається не тільки встановити імена полеглих, але й відшукати тих, хто вважався загиблим. Наприклад, на повідомлення юних слідопитів із с. Поляни Шепетівського району про місце захоронення рядового Євгена Жильцова із села Трудовий Схід Краснодарського краю надійшов лист від... самого Жильцова. Він пролив кров на подільській землі, але залишився живим. А на мітингу-реквіємі у Хмельницькому власноручно викреслив своє ім'я з меморіальної плити А. В. Островський, якого теж розшукали краєзнавці.

Останнім часом, як важливий засіб виховання шани до історії, рідного краю поширюються створення алей Пам'яті. У селі Цвітоха Славутського району юні охоронці пам'яток з місцевої школи посадили і доглядають 216 яблунь. Саме стільки односельчан не повернулися з фронтів Великої Вітчизняної війни. На табличці на кожній яблуні — ім'я полеглого героя. У День Перемоги приходять люди у цей сад всім селом, щоб згадати тих, хто поліг в ім'я миру на землі. Не важко уявити, який глибокий слід залишає ця подія в серцях кожного жителя села. Це робиться і в ряді інших сіл. У селі Кунів Ізяславського району школярі висадили 126 кущів троянд за числом загиблих воїнів-односельчан. Алею з 100 берізок посаджено на честь полеглих земляків в селі Масівці Хмельницького району. У цих священних місцях відбуваються мітинги-реквієми, зустрічі поколінь, вручаються комсомольські квитки, паспорти, атестати зрілості, проводяться уроки мужності, піонерські лінійки. У новоставській середній школі Теофіпольського району зустрічі з ветеранами переросли у зльоти колишніх партизанів, солдатських вдів, що проводяться при широкій участі населення. Традицією стало проводити напередодні Дня Перемоги «Вахти пам'яті», під час яких подоляни зараховують до складу бригад земляків, а зароблені кошти перераховують до Фонду миру та на рахунок Товариства охорони пам'яток історії і культури.

Організація шкільних музеїв, пошукові операції, трудові вахти — усе це сприяє ідейному загартуванню молоді, її трудовому і моральному становленню.

В умовах перебудови партійні організації області посилюють роботу, спрямовану на активізацію творчої ініціативи молоді, підвищення її ролі у громадському житті. Це — ще один наскрізний напрям діяльності партійних організацій. У кожному музеї трудового колективу області представлені експозиції, які відображають натхненну працю подолян у роки соціалістичного будівництва. Багато цікавих виховних заходів проводиться, зокрема, у народному музеї Шепетівського локомотивного депо, у громадському музеї Хмельницького заводу «Катіон», музеях історії сіл Юрківці і Чорна Чемеровецького, Лісоводи Городоцького районів та десятках інших.

Партійні організації підприємств і колгоспів прагнуть в експозиціях музеїв відбити творчий потенціал нашого суспільства, показати подільських послідовників Стаханова і Кривоноса. Практично кожен музей має експозицію, побудовану на місцевій історії. А в селі Кузьмин Красилівського району, де вирости і знайшли всенародне визнання подільські п'ятисотенниці К. К. Андрощук, М. Р. Пилипчик, Х. П. Байдич, на їх честь встановлено меморіальні дошки, про них та їхніх послідовниць докладно розповідає сільський музей. Матеріали музею у поєднанні з живою розповіддю учасниці стахановського руху, жительки села Катерини Андрощук, допомагають молодому поколінню наочно переконатися в широкому розмаху трудового ентузіазму, що панував серед радянських людей. Жодне сільське свято, жодна хороша справа

тут не починаються без того, аби не згадати імена славних трудівниць, чиїм трудом закладалися підвалини колективного господарства.

Відома слава далеко за межами області фундаторів колгоспного руху двічі Героїв Соціалістичної Праці голів колгоспів Д. В. Бойка і Г. І. Ткачука. У селах Летава Чемеровецького і Лісоводи Городоцького районів встановлено їх бронзові погруддя, у місцевих та обласному краєзнавчому музеях представлені експозиції про багатьох інших наших земляків. У кожному місті і селі є славні імена тих, хто творчою працею наближав нинішній день. І важливо, щоб партійні організації увічнили перших переможців соціалістичного змагання, учасників Все-союзної сільськогосподарської виставки, творців днів нинішніх, ініціативних поборників перебудови. На це націлюється їх робота, яка постійно вдосконалюється. В зв'язку з цим привертає увагу ініціатива партійних, комсомольських організацій по створенню в області музеїв хліба.

Іх поки що сім, але все помітнішою стає їх робота. Зокрема, змістовно вона ведеться в музеї хліба ордена Леніна колгоспу «Україна» Дунаєвецького району, який очолює Герой Соціалістичної Праці В. В. Стеньгач. Сільські юнаки і дівчата охоче приходять сюди на зустрічі з ветеранами партії і праці. На території колгоспу організовано пости бережливого ставлення до народного добра, проводяться свята хліба, тематичні вечори «Чудо землі — хліб», піонерські збори на тему «Багатство народу — хліб», у яких беруть участь трудівники колгоспу. Однак музей не тільки виконує виховні функції. Він став центром фахової орієнтації, допомагаючи молоді у виборі сільськогосподарської професії. Символом людської праці стали перші колгоспні трактори, піднесені у вигляді монументів у селах Гринчук, Грушка, Руда Кам'янець-Подільського району, у Ярмолинцях, Дунаївцях, Чемерівцях та інших райцентрах, один із перших паровозів депо — у Шепетівці. Це не просто пам'ятники. Партійні організації в роботі ці пам'ятки ув'язують з іменами тих, хто працював на цих машинах у роки перших п'ятирічок, виховуючи таким чином почуття патріотизму, підкреслюють трудову спадкоємність поколінь.

Велике значення партійні організації надають різним формам пропаганди пам'яток. Її ведуть два народних університети і 22 філіали, 120 лекторів, десятки кінолекторіїв. Лише торік в області прочитано близько 10 тисяч лекцій з цієї тематики. За цей же час проведено понад 5 тис. екскурсій до пам'ятних місць області, 29 науково-теоретичних і теоретичних конференцій. Обком партії вживає заходів щодо активізації видавничої справи, пов'язаної з пропагандою історико-культурної спадщини. У 1988 р. видано 5 плакатів, 2 буклети, 3 методичних розробки на допомогу лекторам, 6 брошур, 2 книги з цієї тематики загальним тиражем понад 200 тис. прим. Щомісячно виходить в ефір обласний радіожурнал «Пам'ять», у якому є рубрики «Радіомеморіал — «Всіх поіменно» і «В охоронців подільських скарбів». В обласній пресі періодично вміщуються публікації про пам'ятники історії.

Системно і цілеспрямовано веде цю роботу, зокрема, кам'янець-подільська міськрайонна газета «Прапор Жовтня». Пропаганда історичних пам'яток, використання їх у вихованні — важливий напрям творчого пошуку журналістів. У газеті активно представлені рубрики «Орбіта краєзнавця», «Сторінки історії», «Біографія будинку», «Старе місто: проблеми, вирішення». Тільки в 1988 р. в газеті опубліковано майже 60 матеріалів з цієї тематики. Щорічно випускається 12 тематичних сторінок. Журналісти газети започаткували ряд змістовних заходів по інтернаціональному вихованню трудящих. Так, саме вона виступила ініціатором збору коштів на спорудження пам'ятника комсомольцям-підпільникам, які загинули в роки фашистської окупації.

Важливим осередком в ідеологічній роботі партійних організацій області став відкритий у березні минулого року обласний Будинок пропаганди пам'яток історії та культури. Розташований у Кам'янці-По-

дільському в реставрованій пам'ятці XVII століття — східних корпусах будинку Руського магістрату, він став не тільки центром науково-методичної роботи з фахівцями-істориками, реставраторами, архітекторами, а й пропагандистом історико-культурної спадщини серед широких верств населення. Тут організовано читання циклів лекцій про пам'ятки бойової слави, археології і архітектури, демонструються хронікально-документальні і любительські кінофільми, відбуваються вечори-зустрічі з ветеранами партії і праці, новаторами виробництва, демонструються виставки творів народних умільців, відбуваються концерти фольклорних ансамблів. Важливо підкреслити, що обласний Будинок пропаганди розташований в унікальному місті, яке оголошене містом-заповідником. Найбільше відвідувачів у історичному музеї, розміщеному в чотирьох об'єктах. Центральний з них — фортеця, пам'ятник фортифікаційного мистецтва XIII—XVIII ст., яка у 1928 р. оголошена заповідником всесоюзного значення. Щороку фортецю відвідує до 125 тис. екскурсантів.

У приміщенні колишнього кафедрального костюлу (пам'ятник архітектури XV—XIX ст.) з 1978 р. проводяться концерти органної музики. Естонські майстри реставрували і настроїли орган, встановлений ще у 1857 р. австрійською фірмою «Карл Хессе». На його реставрацію було витрачено 50 тис. крб. Та ніякими коштами не визначити ефект естетичного виховання. Щороку концерти старовинної органної музики відвідують до 10 тис. слухачів. Також відреставровано і приміщення колишньої міської ратуші — пам'ятник архітектури XVI ст., де з 1967 р. організовуються виставки картин із фондів дирекції художніх виставок СРСР, УРСР, обласних майстерень Худфонду УРСР. Тематика їх різноманітна. Так, лише цього року проведено виставки «Хмельниччина індустріальна», «Етнографія Поділля», «Хмельниччина в XII п'ятиріччі».

У 1982 р. завершено відновлення пам'ятника архітектури XVII ст. — приміщення колишньої духовної семінарії (до речі, в ній навчався відомий поет Стенан Руданський). Тут відкрито першу в області картинну галерею. Це основна експозиція художнього відділу історичного музею-заповідника. В галереї розміщено понад 270 експонатів — картини і скульптурні роботи XVII—XX ст. Щороку галерею відвідує до 35 тис. чол. Працівники музею приділяють велику увагу пропаганді пам'яток історії стародавнього міста. Науковцями читаються лекції за циклами «Стара фортеця — пам'ятник архітектурного мистецтва XIII—XVIII ст.», «Колишній кафедральний», «Свідки вікової експансії Ватикану на Поділлі», «Художні скарбниці Поділля». Для пропаганди пам'яток історії рідного міста працівники музею використовують нові форми роботи. В процесі підготовки до лекцій вони паралельно знімають слайдфільми. Нині поряд з усною пропагандою використовуються фільми «Ленінська «Искра» на Поділлі», «Народний герой Устим Кармалюк», «Перлина на камені». Лекції з археології предметно доповнюють невеликі колекції — виставки експонатів. Помітний виховний вплив справляють на трудящих тематичні виставки із фондів музею безпосередньо на підприємствах, які відбулися, зокрема, на заводах дереворіжучого інструменту імені Г. І. Петровського, приладобудівному і на швейній фабриці. Завдяки їм трудівники прилучаються до історії, вчать любити рідний край.

Варто зауважити, що в справі пропаганди пам'яток історії, вихованні трудящих останнім часом активізували свої зусилля музеї області — і державні, і народні. Скажімо, працівники обласного історико-краєзнавчого музею, застосовуючи комплексний підхід у пропаганді пам'яток історії і культури, скоординували зусилля органів освіти, культури, первинних організацій Товариства охорони пам'яток історії та культури. Особливо тісні контакти налагодив музей з навчальними закладами, які здійснюють свою діяльність за спільними програмами

виховання молоді. Так, на першому етапі цієї програми знайомство з пам'ятниками відбувається через ілюстративний матеріал (фото, малюнки, репродукції). Потім безпосередньо біля пам'ятки школярам, учням СПТУ розповідають про історію її встановлення чи спорудження. Третій етап передбачає встановлення шефства над пам'яткою, організацію пошукової роботи. Про плідність саме такої роботи свідчить той факт, що на Хмельниччині шефством молоді охоплено понад 3 тис. пам'яток історії і культури. Різноманітна тематика лекцій про пам'ятки історії і культури, що читаються для трудівників області. 110 тем висвітлюється у ході проведення лекторіїв. Загалом це понад 14 тис. лекцій в рік.

Розглядаючи пам'ятки історії та культури як надзвичайно важливий напрям організації виховної роботи, партійні організації області у цій важливій і відповідальній справі спираються на громадські організації, які сьогодні шукають шляхів активізації своєї діяльності, збільшення свого внеску в революційне оновлення суспільства. Одна з наймасовіших — обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, яка об'єднує 3715 первинних організацій — понад 640 тис. членів, або 42% від загальної кількості населення області.

Для поповнення скарбниці культурної спадщини, на ремонт і реставрацію пам'яток витрачаються значні кошти. За два останніх роки на ці цілі обласною організацією Товариства в порядку дольової участі було виділено понад 236 тис. крб. і 200 тис. — з фонду республіканського правління Товариства.

Останнім часом помітно посилилась увага до здійснення громадського контролю за станом пам'яток і організації шефства над ними. Масовими стали, зокрема, рейди-перевірки із залученням працівників культури, архітекторів, комсомольських активістів, ветеранів війни. Підсумки таких перевірок стають предметом розмови на бюро міських і районних комітетів партії і засіданнях райміськвиконкомів, під час яких визначаються напрями щодо поліпшення цієї роботи, підвищення її ефективності.

Все більшого поширення набуває безпосередня участь трудових колективів у спорудженні, ремонті і реставрації пам'яток. Так, силами і коштами колгоспу «Перемога» споруджено пам'ятник загиблим воїнам-односельчанам в с. Добрин Ізяславського району. Пам'ятник землякам на площі Слави в м. Полонному реконструювали виробниче об'єднання «Фарфор» і колгосп «Маяк». Доброю справою стали суботники по впорядкуванню пам'яток. Їх торік в області проведено понад 100. Скажімо, на двох загальноміських суботниках у Кам'янці-Подільському зароблено і перераховано до Фонду охорони пам'яток 36 тис. крб.

У роботі по використанню пам'яток історії та культури як важливого засобу виховання, що здійснюється в області, залишається, звичайно, чимало проблем. Ряд партійних комітетів, радянських органів ще не позбулися кампанійського підходу до цієї важливої справи — про пам'ятники і пам'ятні місця згадують лише тоді, коли наближається важлива дата чи планується проведення чергового масового заходу. Окремі партійні комітети обходять ці питання. Не вдалося викоринити до кінця і існуючий стереотип мислення в частини радянських, господарських керівників. Такі керівники не дуже охоче виділяють кошти на підтримання і відновлення пам'яток історії і культури, оскільки не бачать у цьому економічної вигоди. Вони, на жаль, забувають, що є речі, ціну яких не виміряти карбованцем; що, власне, й реальна участь трудівника у перебудові залежить від його громадянськості, патріотичної позиції, яка формується значною мірою на основі нашої історичної спадщини. До речі, в цій справі, витративши деякі кошти на реставрацію пам'яток, можна мати й конкретну економічну вигоду, ко-

ли по-господарськи розпорядитися ними, зробити їх доступними для широкого кола відвідувачів, туристів.

Обком, міськкоми, райкоми партії, первинні парторганізації докладають зусиль, щоб змінити на краще ставлення до пам'яток. В зв'язку з цим посилюється партійний контроль і вимогливість. Останнім часом активніше порушуються ці питання на сесіях місцевих Рад народних депутатів. За допомогою засобів масової інформації піддаються осуду ті, хто байдужий до цієї справи. Так, останнім часом з'явилося ряд гострих публікацій на сторінках обласної газети «Радянське Поділля». Зокрема, широкий резонанс у читачів одержала кореспонденція «Усохлий глід», у якій йшлося про факти неухважного ставлення до пам'ятників, могил загиблих учасників громадянської війни, червоноармійців, що мали місце в Волочиському районі. Привертають увагу до проблем збереження пам'ятників історії і культури матеріали рейду газети «Берегти пам'ятки історії». Були й інші злободенні виступи. По них вживаються відповідні заходи.

Однак питання, пов'язані з докорінним поліпшенням роботи по збереженню і максимальному використанню пам'яток, залишаються актуальними і вони потребують ще більшої уваги з боку партійних організацій. Це пов'язано з тим, що комуністи часом не виявляють необхідної зацікавленості і наполегливості у розкритті «білих плям» історії свого району, колективу. Недостатньо, на нашу думку, ведеться робота у Полонському районі щодо пам'ятника учасникам повстання проти буржуазної Директорії у 1919 р. Не увічнені належним чином героїчні сторінки Авратинського збройного повстання 1917 р., Проскурівського, Шепетівського, Кам'янець-Подільського повстань проти Директорії. Потребує уваги і дальшої роботи увічнення пам'яті знатних людей області. Адже серед уродженців Хмельниччини — 11 академіків, 100 докторів наук, багато письменників, артистів. Дуже важливим є також питання увічнення в області пам'яті жертв сталінізму. Усе це під силу зробити місцевим партійним, радянським, громадським органам. Обком партії націлює їх на посилення уваги до цих проблем.

Однак залишаються питання, які можна вирішити лише при зацікавленій участі відповідних республіканських органів. Взяти хоча б Кам'янець-Подільський історико-архітектурний заповідник. Місто дійсно унікальне. На його території є 169 пам'ятників архітектури республіканського і 36 — місцевого значення.

У межах заповідника — давньоруська і середньовічна частини Кам'янця-Подільського, що займають більше 120 га. У 1986 р. Міністерство культури СРСР віднесло його до списку міст Радянського Союзу, котрі мають особливе історико-культурне значення. Звичайно, за час, що минув від дня створення заповідника, тут сталися помітні зміни. Реалізовано комплекс заходів по регенерації заповідної території міста і перетворенню його в один із важливих наукових, культурних і туристських центрів. За 10 останніх років тут виконано ремонтно-реставраційних робіт на суму понад 3,2 млн. крб. За межі заповідника винесено ряд виробництв. Проте зроблено набагато менше, ніж потрібно було б здійснити у заповіднику за два п'ятиріччя. Із 153 пам'ятників архітектури, що перебувають під охороною держави, нині в хорошому стані — 19, в задовільному — 109, ремонтно-реставраційні роботи ведуться ще на 14, а 11 архітектурних пам'ятників — аварійні. Гострою лишається проблема реставрації житлового фонду Старого міста. Великих затрат і зусиль вимагають роботи по благоустрою заповідної території, ремонту бруківки і т. д.

Не знімаючи вини з міських властей, які не завжди виявляють ініціативу, зауважу, що така ситуація обумовлена значною мірою недостатнім матеріально-фінансовим забезпеченням реставраційних робіт. Адже ремонтно-реставраційні будівельні організації, що мають змогу освоювати мільйонні асигнування, одержують наполовину меншу суму.

До останнього часу із заповідної території з вини Мінлегпрому, Держагропрому і Мінмісцевпрому республіки не винесені швейна і тютюнова фабрики, цехи заводів безалкогольних напоїв і металоштампувального, ряд інших виробництв. Нерідко затримує здійснення ремонтно-реставраційних робіт інститут «Укрпроектреставрація», який зриває строки проектування. Та й з боку Держбуду УРСР і Міністерства культури республіки недостатньо здійснюється науково-методичне керівництво заповідником у справі охорони, реставрації і використання пам'яток історії і культури.

Певна річ, партійні органи області посилюють увагу до цих проблем, працюють над їх вирішенням. Однак вбачається, що питання охорони і використання наших історичних скарбів — справа не тільки регіональна. Йдеться про загальнодержавне, всенародне надбання. В зв'язку з цим і ставлення до нього має бути відповідним. Назріла потреба створити дійовий державний і громадський механізм збереження, реставрації і використання культурно-історичного багатства. Про це, зокрема, йшлося на Всесоюзній нараді у травні минулого року. Думається, це — свідчення того великого значення, якого надає партія історичним пам'яткам.

Як свідчить практика оновлення усіх сфер суспільного життя, змінюються пріоритети, наше ставлення до багатьох явищ, триває переоцінка цінностей. В умовах перебудови помітно зростає інтерес радянських людей до минулого, до нашої історії, яка промовляє з численних пам'яток, що дійшли до сьогодення. Використати їх з найбільшою користю для нинішніх і прийдешніх поколінь — наш патріотичний обов'язок.

Одержано 02.01.89.

Освещается практика использования партийными организациями Хмельницкой области исторических и культурных памятников как важного фактора воспитания, мобилизации трудящихся на осуществление задач перестройки и обновления.

Матеріали до «Нарисів історії Компартії України»

Редакційна колегія «Українського історичного журналу» за рішенням Вченої Ради Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС з цього номера починає публікацію матеріалів нового видання «Нарисів історії Комуністичної партії України», які передбачається видати в двох томах, чотирьох книгах. Авторським колективом підготовлений варіант рукопису першої книги першого тому (автори — П. Л. Варгатюк, І. Ф. Курас, Л. П. Нагорна, В. Ф. Солдатенко, П. М. Шморгун). Звичайно, журнал не може вмістити розділи майбутньої книги у повному обсязі. Тому будуть публікуватись повністю лише ті сюжети, які написані по-новому, або з різних причин уявляються спірними, недостатньо дослідженими.

Авторський колектив сподівається на широке обговорення матеріалів «Нарисів» громадськістю республіки. Просимо надсилати до авторського колективу і редколегії «Нарисів» (Інститут історії партії при ЦК Компартії України *) свої відгуки у формі статей, повідомлень, рецензій, зауважень, побажань, реплік, пропозицій, документальних матеріалів, стенограм обговорень на засіданнях кафедр тощо. Редколегія

* Адреса Інституту історії партії при ЦК Компартії України: 252011, Київ-11, вул. Кутузова, 8.

журналу має намір публікувати такі матеріали на сторінках журналу, а авторський колектив із вдячністю розгляне їх під час доопрацювання рукописів розділів. Краші з матеріалів можуть бути використані із зазначенням авторів у підсумковому варіанті видання, в чому до певної міри буде реалізований конкурсний підхід до підготовки «Нарисів».

Книга І. Більшовики України у боротьбі проти самодержавства і капіталізму

П. Л. Варгатюк (Київ)

Розділ І. Початок робітничого руху і розповсюдження марксизму на Україні, боротьба за створення марксистської партії в Росії та виникнення більшовизму [1883—1903 рр.] Глава І. Початок робітничого руху і поширення марксизму на Україні [1883—1894 рр.]

Висвітлюються об'єктивні та суб'єктивні передумови розповсюдження марксизму, показана теоретична і практична діяльність перших марксистських гуртків і груп на Україні.

Глава, якій присвячена ця публікація, є початковою в історії Комуністичної партії.

У структурному плані вона складається з двох питань:

1. Розвиток капіталізму і формування робітничого класу України.
2. Перші кроки робітничого руху. Початок розповсюдження марксизму, виникнення марксистських гуртків і груп.

Виклад першого питання представленої глави розпочинається з характеристики економіки України в умовах розвитку капіталізму. На середину ХІХ ст. вся феодально-кріпосницька економічна система Росії була охоплена кризою. Суспільні інтереси потребували ліквідації кріпосного права. Царський уряд і поміщики змушені були піти на «звільнення» селян зверху, щоб запобігти їх революційного визволення знизу. Реформа 1861 р. ознаменувала перехід від феодально-кріпосницької до капіталістичної суспільно-економічної формації. Здійснена кріпосниками, вона була кріпосницькою, зберегла в країні феодальні пережитки. Але за своїм об'єктивним змістом реформа 1861 р. сприяла розвитку капіталізму. Протягом наступних десятиліть в Росії відбулися такі глибокі соціально-економічні зміни, які в деяких інших країнах Європи зайняли цілі століття.

Україна вступила в капіталістичну формацію в умовах, коли більшість її території і населення входили до складу Росії, а західні райони (частина Східної Галичини, Буковина і Закарпаття) знаходилися під колоніальним гнітом Австро-Угорщини. Якщо промисловий розвиток західних районів штучно стримувався, то економіка основного району України, що входила як складова частина в капіталістичну систему господарства Росії, розвивалася за тими ж спільними об'єктивними законами, які визначали розвиток всієї країни. Капіталістична промисловість України після реформи 1861 р. вступила в стадію великої машинної індустрії. В усіх її основних галузях виникли великі підприємства, засновані на застосуванні робочої сили вільнонайманих робітників і використанні машинної техніки, пару і кам'яного вугілля, досягнень

науки і найновішої технології. Внаслідок цього в економіці України, як і всієї Росії, в 70—90-і роки завершився промисловий переворот, який сприяв наступному піднесенню її продуктивних сил.

Зростання економічних потреб зумовило посилення залізничного будівництва. В главі наведені конкретні дані, які свідчать, що за короткий час (70—90-і роки) Україна покрилася густою мережею залізниць, стала одним з найбільших залізничних районів Росії. Протяжність її залізниць складала п'яту частину усіх доріг країни, а обсяг вантажоперевезень в останній чверті XIX ст. збільшився майже в 12 разів. Поряд з залізничним швидко розвивався річковий і морський транспорт. Одеса і Маріуполь стали на Півдні головними морськими воротами в торгівлі Росії з іншими країнами. Підвищення попиту на мінеральне паливо дало поштовх для розвитку кам'яновугільної промисловості Донецького басейну. Видобуток вугілля вели переважно великі кам'яновугільні та ряд металургійних і залізрудних акціонерних компаній. В 1895 р. Донбас дав 53,7%, в 1900 р.— 68% всеросійського видобутку вугілля. Швидкими темпами зростав видобуток залізної і марганцевої руд у Криворізькому і Нікопольському басейнах.

Піднесення кам'яновугільної, залізрудної і марганцевої галузей обумовило виникнення на Україні потужної металургійної промисловості. В 1872 р. почав діяти перший металургійний завод у Донбасі, заснований англійським капіталістом Д. Юзом. Наприкінці XIX ст. на Україні діяли 17 доменних і переробних заводів, які виробляли чавун, сталь і вироби з них, зокрема залізничні рейки, різні види прокату. Вже в 90-і роки з цих видів виробництва Україна обігнала Урал.

Внаслідок швидкого розвитку кам'яновугільної, гірничорудної та металургійної промисловості Україна перетворилася в головну вугільно-металургійну базу країни. На цій базі створювалась металообробна і машинобудівна промисловість. Машинобудівні і металообробні заводи були відкриті в Києві, Катеринославі (тепер — Дніпропетровськ), Горлівці, Миколаєві, Одесі і Харкові, заводи сільськогосподарських машин — в Бердянську, Єлисаветграді (тепер — Кіровоград), Києві, Одесі, Олександрівську (тепер — Запоріжжя), Харкові та інших містах. Сукупне виробництво сільськогосподарського машинобудування України в кінці XIX ст. становило близько 70% загальноросійського рівня.

Розвиток залізниць викликав до життя транспортне машинобудування. В 90-і роки розпочали випуск продукції Харківський і Луганський паровозобудівні заводи. Заводи Києва, Миколаєва, Нижньодніпровська (тепер — частина Дніпропетровська) і Харкова налагодили випуск залізничних вагонів. Верфі Одеси, Миколаєва і Херсона розпочали випуск морських і річкових пароплавів. В главі показано, що поряд з важкою індустрією значний розвиток одержали легка і харчова промисловість, які випускали товари не тільки для місцевого, а й всеросійського ринку.

Автором подаються дані про зростання кількості міст та населення в них, що було важливим показником капіталістичного розвитку України. При цьому використані дані, що містяться в книзі В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії».

Поряд з перебудовою промисловості капіталізм створив більші в порівнянні з кріпосним ладом можливості для піднесення продуктивних сил у сільському господарстві. Частина великих поміщиків на основі експлуатації найманих робітників, застосування досягнень агрономічної і зоотехнічної науки, використання більш досконалих машин і знарядь праці перейшла до капіталістичного ведення сільського господарства. Вони розгорнули товарне виробництво зерна, сільськогосподарських технічних культур, продуктів тваринництва для легкої і харчової промисловості, внутрішнього і зовнішнього ринку. Але значна частина поміщиків ще здавала землі в оренду на основі грошової і натуральної оплати та відробітків. Капіталізм охопив не лише поміщиць-

кі, а й селянські господарства. Заможні господарства набули товарно-грошового характеру. Посилилося соціальне розшарування селянства, зросла економічна роль куркульства. Розвиток капіталізму в сільському господарстві Росії, за визначенням В. І. Леніна, проходив двома шляхами — пруським і американським. Основним змістом першого з них було поступове переростання поміщицького землеволодіння в капіталістичне при тривалому збереженні феодальних пережитків. Другому шляху було властиве швидке зростання капіталістичних фермерів при відносній свободі від пережитків феодалізму.

Капіталізм сприяв посиленню економічних зв'язків між різними районами України та між Україною й іншими регіонами Росії. Торгівля стала третьою після промисловості і сільського господарства великою галуззю економіки України. Багато українських міст стали торговельними центрами, ярмарками, зв'язаними з обміном товарів. Товари, що тут вироблялися, обумовили активну участь України як у внутрішній, так і зовнішній торгівлі Росії. З розвитком капіталізму пов'язане формування кредитно-банківської системи, яка обслуговувала основні галузі господарства. На Україні створилась широка сітка контор і відділень Державного, Селянського поземельного і Дворянського банків. Ще більшого значення набули відділення приватних банків.

Отже, господарство України розвивалося як складова частина всеросійської капіталістичної економіки, брало участь у створенні єдиного всеросійського ринку, сприяло загальному піднесенню капіталізму. В той же час економічний розвиток України в порівнянні з іншими районами Росії відрізнявся деякими особливостями. Автором на основі аналізу економічної літератури вказуються такі особливості економічного розвитку України: високі темпи і рівень її розвитку при господарській диференціації окремих районів; високий рівень концентрації виробництва на великих підприємствах; ще більша, ніж в інших районах Росії, залежність від іноземного капіталу, який прагнув підкорити її економіку своїм хижацьким інтересам. Поряд з цим не можна не враховувати такого гальмуючого фактору як економічне і політичне панування царизму, російських поміщиків і буржуазії, національне пригнічення, що стримували розвиток України, посилювали соціально-економічні суперечності в її суспільному житті.

Реформа 1861 р. лише тимчасово пом'якшила, але не зняла суперечностей між продуктивними силами буржуазного суспільства і феодально-кріпосницькими відносинами, які були об'єктивною основою здійснення майбутньої буржуазно-демократичної революції. Поряд з цим розвиток капіталізму породжував нову суперечність — між продуктивними силами і буржуазними виробничими відносинами, що складала економічну основу прийдешньої соціалістичної революції. Назрівали дві соціальні війни, які з особливою силою розгорнулися на початку ХХ ст. Далі розкриваються ті зміни в класовій структурі, які сталися внаслідок розвитку капіталізму. При збереженні основних класів феодально-кріпосницького суспільства — поміщиків і селян — на арену політичного життя вийшли нові класи — буржуазія і пролетаріат. Та й поміщики і селяни — основні класи феодального суспільства — не залишилися без змін. Поміщики як клас після реформи 1861 р. зберегли величезні земельні багатства і владу в державі. Але вони не мали майбутнього — частина поміщиків перейшла до капіталістичної системи господарства і обуржуазилась. Інші поміщики не зуміли пристосуватися до нових умов суспільного розвитку і змушені були продавати належні їм землі.

У другій половині ХІХ ст. сформувався новий експлуататорський клас — буржуазія. В розділі йдеться про джерела формування буржуазії, її кількісний та національний склад, дається характеристика різним соціальним групам буржуазії. Українська буржуазія, економічно й політично слабкіша за російську, була ще більш нерішучою. Як бур-

жуазія пригніченої нації вона прагнула посилити свої економічні позиції, добитися монопольного панування над трудящими масами своєї нації, стати біля керма державного управління Україною. Але як сила, ворожа народній революції, вона хотіла досягти своїх класових цілей реформістським шляхом. При цьому, внаслідок корінних класових інтересів, вона завжди була єдиною з царизмом, російськими поміщиками і капіталістами. В міру загострення класових суперечностей, боячись втратити свою власність, українська буржуазія, як і російська, йшла на все більш міцний союз з царизмом, шукала в нього підтримки і захисту в боротьбі проти трудящих України, особливо проти пролетаріату, який рішуче виступав як проти «чужої», так і проти «своєї» буржуазії.

Серед пригнічених класів самим численним було селянство, яке не мало ніяких політичних прав, являлось економічно залежним від поміщиків. Розвиток капіталізму на селі посилив процес розшарування дрібних землевласників на сільську буржуазію і бідноту. Автором наведені конкретні дані про цей процес на Україні — по користуванню землею, сільськогосподарською технікою, робочою худобою та застосуванню наймані праці в селянських господарствах. Значну частину селянства становили середняки. Розвиток капіталізму позбавив селян єдиного класового майбутнього. Заможні селяни (куркульство) вливалися в клас буржуазії, селянська біднота поповнювала робітничий клас.

З розвитком капіталізму на історичну арену вийшов новий клас — пролетаріат. Автором показані основні джерела його формування (розорені селяни, кустарі-ремісники, потомствені робітники, вихідці з інших класів), розглянутий соціальний склад (постійні і тимчасові робітники), наведені дані про загальну кількість робітників. У 1897 р. в Росії, за підрахунками В. І. Леніна, налічувалося 10 млн. робітників, у тому числі 3 млн. промислових робітників. На Україні в цей час було зосереджено 1,5 млн. робітників, з них 330 тис. промислових. Поряд з фабрично-заводською сформувалися групи будівельних, транспортних, торгово-промислових, сільськогосподарських та інших робітників.

Промисловий пролетаріат Росії відзначався високим рівнем концентрації на великих підприємствах. На Україні наприкінці XIX ст. на підприємствах, що налічували понад 500 робітників, було зосереджено 44% усіх робітників. Це результат розвитку капіталізму був об'єктивною передумовою зростання свідомості, організованості і революційної активності робітничого класу України. Пролетаріат України був органічною частиною всеросійського робітничого класу. Він формувався як сила інтернаціональна. Його ряди включали українців, росіян, білорусів, поляків, євреїв, представників інших національностей. В. І. Ленін підкреслював прогресивність такої «асиміляції»¹ робітників, оскільки вона сприяла зміцненню інтернаціональних зв'язків між ними, єдності дій робітників усіх націй в боротьбі за перемогу буржуазно-демократичної і соціалістичної революції. Отже, виникнення на Україні великого загону всеросійської пролетарської армії було об'єктивною передумовою розвитку робітничого руху в цьому регіоні і його активної участі в революційній боротьбі всього робітничого класу Росії.

Поряд з формуванням основних класів буржуазного суспільства в процесі розвитку капіталізму завершилось утворення української нації. Вона виникла на основі української народності, яка вже мала історично складені спільні риси — територію, на якій проживала, єдину мову, якою спілкувалася, елементи внутрішніх економічних зв'язків, характеру і культури. Вступ в епоху капіталізму обумовив завершення формування основних ознак української нації. Остаточо склалася основна ознака — спільність економічного життя, економічних зв'язків,

¹ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Повне зібр. творів.— Т. 24.— С. 125.

виникла українська літературна мова, на основі якої одержала дальший розвиток відносно єдина українська культура.

Як і інші нації, українська нація була соціальною спільністю, основаною на діалектичній єдності і боротьбі протилежностей. Взаємини між основними класами, що входили до неї, — буржуазією і пролетаріатом — виражалися в пануванні та підкоренні, в класовій боротьбі, яка проявлялася в економічній, політичній і духовній сферах. Тому українська нація, як і всяка інша, поєднувала в собі дві класові спільності, два класових інтереси, два світогляди, дві культури. Класові прагнення української буржуазії виражалися в ідеології і політиці націоналізму. У главі розповідається про формування українського буржуазного націоналізму, розкривається сутність його справжніх цілей під демагогічним прикриттям теоріями «виключності», «відрубності», «безкласовості» та «безбуржуазності» української нації, ворожість до народних інтересів, до революційної боротьби трудящих. З розвитком капіталізму все більш чітко позначилась протилежність експлуататорів і експлуатованих. В обстановці феодального і капіталістичного пригнічення зростало незадоволення народних мас, визрівали революційні сили для боротьби проти царизму, поміщиків і капіталістів.

Другий комплекс питань розпочинається аналізом передумов розповсюдження марксизму. В ньому розповідається про стихійну класову боротьбу селян в 60—70-і роки, діяльність ідеологів селянської революції — російських революційних демократів В. Г. Белінського, О. І. Герцена, М. О. Добролюбова і М. Г. Чернишевського, їх українських соратників і однодумців Т. Г. Шевченка, М. О. Антоновича, Я. Н. Бекмана, М. І. Гулака, О. А. Красовського, М. Д. Муравського, С. Н. Олейничука, О. О. Потебні, утворені ними революційно-демократичні організації.

Більш повно в розділі висвітлено діяльність народників як попередників соціал-демократії. Зокрема, з'ясовані основні течії народництва, розглянуті їх теоретичні погляди і революційна тактика, показана діяльність на Україні таких відомих народників, як П. В. Аптекман, В. А. Жебуньов, А. І. Желябов, В. І. Засулич, О. Д. Михайлов, М. П. Мощенко, М. І. Кибальчич, В. А. Осинський, С. Л. Перовська, Г. В. Плеханов, В. М. Фігнер, М. Ф. Фроленко, С. М. Халтурін.

Народники України підтримували зв'язки з керівними органами «Землі і волі» та «Народної волі». Як і в інших районах, вони утворювали конспіративні організації, брали участь у «ходінні в народ», у спробах підняти селянство на бунти проти царизму і поміщиків. Під значним впливом народників знаходився «Південно-російський робітничий союз», який існував у Києві в 1880-1881 рр. Народники Києва, Одеси, Харкова, Катеринослава та інших міст поряд з утворенням нелегальних революційних організацій на місцях неодноразово робили спроби об'єднати всі революційно-демократичні організації Росії, відновити всеросійські керівні органи народництва. В. І. Ленін відзначав, що народники виявили величезну самопожертву і героїзм, але «своєї безпосередньої мети, пробудження народної революції, вони не досягли і не могли досягти»². Важливо також те, що вони зосередили увагу суспільної думки на ряді важливих політичних і економічних питань. Однак правильну відповідь на них дали не народники, а марксист.

Далі в главі як одна з вирішальних передумов поширення марксизму ґрунтовно висвітлюється розвиток робітничого руху в 70-х — 80-х роках і створення перших робітничих організацій. Виклад цього питання розпочинається з аналізу політичної безправності та нелюдських економічних умов життя та праці робітників, які пробуджували їх до боротьби проти експлуататорів. Автором наводяться дані про робітничі страйки, дається їх кількісна і якісна характеристика, відзначаються

² Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року // Повне зібр. творів.— Т. 30.— С. 298.

як стихійність виникнення більшості з них, так і поява елементів організованості і свідомості в страйковій боротьбі.

Також в главі автором приділяється належна увага важливим питанням, пов'язаним з утворенням в 1875 р. в Одесі першої в Росії політичної пролетарської організації — «Південно-російського союзу робітників». Союз, організований Є. О. Заславським, мав свій статут, який одночасно був і його програмою. Цей документ визначав цілі організації і шляхи їх здійснення.

Передові робітники, що входили до союзу, виступали за насильне повалення царизму і завоювання народом політичних прав. Хоч в цілому члени союзу ще не позбавилися народницьких поглядів, загальну мету робітничого руху вони визначили під впливом Статуту і Інтернаціоналу, написаного К. Марксом.

До складу Союзу входило близько 200 членів. Вони були об'єднані в гуртки, кожен з яких мав свого представника у Зібранні депутатів — вищому органі Союзу. Поряд з Є. О. Заславським у керівне ядро Союзу входили Ф. І. Кравченко, П. М. Силенко, М. Б. Наддачин, Д. Є. Ізотов, Й. О. Рибницький, М. П. Сквері та ін. При Союзі діяла каса взаємодопомоги, бібліотека і друкарня. Частина членів каси вивчала «Капітал» К. Маркса, Союз встановив зв'язки з передовими робітниками Миколаєва, Херсона, Таганрога, Керчі, Севастополя, Орла і Петербурга. Але через неконспіративність у грудні 1875 р. був розгромлений жандармами.

У 80-і роки робітничий рух посилювався. Великі страйки відбулися в Харкові, Олександрівську, Юзівці (тепер — Донецьк), Луганську, Маріуполі, Києві, Катеринославі, Одесі, Полтаві та інших містах. На страйкові виступи робітників України великий вплив зробив масовий страйк, що відбувся в січні 1885 р. на фабриці Морозова в Орехово-Зуєві. Цей страйк змусив царський уряд піти на деякі поступки робітникам, зокрема видати закони про фабричну інспекцію і про штрафи. Але в 70-і — 80-і роки пролетаріат Росії ще не виділювався з загальнодемократичного руху, політично та ідейно не самовизначився, не розгорнув боротьби за здійснення своїх корінних інтересів. Робітничий рух мав піднятися на більш високий ступінь — поєднатися з соціалістичною пролетарською ідеологією — марксизмом. Отже, з розвитком капіталізму, виникненням промислового пролетаріату, кризою народництва і розгортанням масового робітничого руху на Україні, як і в Росії в цілому, склалися сприятливі передумови для поширення і зміцнення марксизму.

Наступне питання, що висвітлюється автором у главі, — це початок поширення марксизму. Спершу дається визначення марксизму як теорії і політики революційного перетворення світу, далі — йдеться про те, як окремі революційні народники знайомилися з першими перекладами на російську мову «Капіталу», «Маніфесту Комуністичної партії» та інших творів К. Маркса і Ф. Енгельса, сприяли пропаганді марксизму серед революційної молоді. В популяризації марксизму, в тому числі його економічної теорії, брали участь ліберально-демократичні викладачі Київського і Харківського університетів М. І. Зібер і І. Г. Кауфман, революційний демократ С. А. Подолинський, письменники-демократи І. Я. Франко, Леся Українка, П. Грабовський і М. М. Коцюбинський.

Автором аналізуються деякі твори цих авторів, написані під впливом марксизму, зокрема праці М. І. Зібера «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо в зв'язку з пізнішими дослідженнями і роз'ясненнями», «Давид Рікардо і Карл Маркс у їх суспільно-економічних дослідженнях», роботи С. А. Подолинського «Праця людини і її ставлення до розподілу енергії», «Ремесла і фабрики на Україні», «Життя і здоров'я людей на Україні», І. Я. Франка — «Катехизис економічного соціалізму» та ін.

Але в 60—70-і роки на Україні з творами К. Маркса і Ф. Енгельса була обізнана лише частина революційної інтелігенції, учнівської молоді та окремі робітники. Досвід поширення марксизму в ці роки показав, що представники суспільних класів і груп, які не перейшли на бік пролетаріату, здатні засвоїти лише окремі положення марксизму, поділяти окремі його вимоги, не пориваючи в той же час з буржуазним чи дрібнобуржуазним світоглядом. Різничинці 60—70-х років не бачили корінної протилежності марксизму і народництва. Визнаючи окремі положення марксизму, вони разом з цим відстоювали свої суспільно-політичні погляди, прагнули поєднати їх з марксизмом. Вони не зрозуміли і не сприйняли революційної суті марксизму. «Марксизм», — писав В. І. Ленін, — найлегше, найшвидше, найповніше і найміцніше засвоюється робітничим класом та його ідеологами...³ Шлях до робітничого класу, до всіх трудящих він прокладав у боротьбі проти народництва, що було тоді панівною течією в визвольному русі Росії.

Марксизм у Росії став перетворюватися у провідний напрям революційної думки, в ідеологію робітничого класу в зв'язку з утворенням і діяльністю групи «Визволення праці» та інших марксистських організацій. Група «Визволення праці» була створена в Женеві в 1883 р. Її організатором став талановитий теоретик і пропагандист марксизму Г. В. Плеханов, а членами групи — П. Б. Аксельрод, Л. Г. Дейч, В. І. Засулич та В. М. Ігнатів, які порвали з народництвом. Під керівництвом Плеханова група розгорнула систематичну пропаганду ідей марксизму і критику помилкових поглядів народників. Головним засобом здійснення цих завдань був переклад на російську мову, видання і поширення в Росії творів К. Маркса і Ф. Енгельса та створення членами групи оригінальних власних праць, присвячених перспективам російського визвольного руху.

Першим марксистським твором, перекладеним на російську мову Г. В. Плехановим і виданим у 1882 р., ще до оформлення групи «Визволення праці», був «Маніфест Комуністичної партії». Слідом за цим група видала «Найману працю і капітал», «Розвиток наукового соціалізму» («Розвиток соціалізму від утопії до науки»), «Промову про свободу торгівлі», «Злиденність філософії». Відповідь на «Філософію злиднів» пана Прудона», «Людвиг Фейєрбах» («Людвиг Фейєрбах і кінець німецької класичної філософії»), «Фрідріх Енгельс про Росію». На російську мову були перекладені і деякі інші марксистські твори, зокрема «Чого хочуть соціал-демократи» Ж. Геда і П. Лафарга, «Хто з чого живе» С. Дікштейна та ін.

Офіційний виступ групи був відзначений не тільки її заявою, а й виходом у світ першої книги Г. В. Плеханова — «Соціалізм і політична боротьба». Автор книги критикував у ній один з помилкових постулатів народництва — ігнорування політичної боротьби. В полеміці з народниками він довів нерозривний зв'язок соціалізму з політичною боротьбою, вказав на те, що першочерговим завданням революціонерів є боротьба за політичні свободи, за повалення царизму, без чого неможливо здійснити соціалістичну революцію, встановити диктатуру пролетаріату, приступити до створення соціалістичного суспільства. Плеханов показав ілюзорність надій народників на безпосередню селянську соціалістичну революцію, підкресливши, що соціалістичній революції пролетаріату неминуче має передувати буржуазно-демократична революція. Важливе значення також мали висунуті в книзі положення про роль революційної теорії, про необхідність утворення в Росії самостійної марксистської пролетарської партії. У 1885 р. група «Визволення праці» випустила другу книгу Г. В. Плеханова «Наші незгоди». В цій праці дана розгорнута критика народницьких тверд-

³ Ленін В. І. Незгоди в європейському робітничому русі // Повне збір. творів.— Т. 20.— С. 58.

жень про те, що Росія може обминути капіталістичний етап розвитку і прямо перейти до соціалізму, спираючись на общину, на природні «комуністичні інстинкти» російських селян. Плеханов на фактах, взятих з практики, довів, що Росія розвивається по капіталістичному шляху, община диференціюється, зростає російський пролетаріат, який відіграє вирішальну роль у боротьбі з царизмом.

Праці К. Маркса і Ф. Енгельса, перевидані групою «Визволення праці», та твори Г. В. Плеханова широко розповсюджувалися в Росії. На Україні вони впливали на формування світогляду революційної молоді в Одесі, Києві, Катеринославі, Харкові та інших містах, допомагаючи їй стати на шлях марксизму. Згодом тут поширювалися і збірники «Соціал-демократ» та «Работник», у яких друкувалися праці Г. В. Плеханова, В. І. Засулич і П. Б. Аксельрода.

Значну роль в ідейно-політичній підготовці соціал-демократичного руху відіграли два проекти програми російської соціал-демократії, складені групою «Визволення праці» в 1884-1885 рр.

У цих проектах, особливо в другому, підкреслювалось, що тільки пролетаріат є тим класом, який здатний до кінця боротися за соціалізм. Проекти вказували на необхідність утворення революційної робітничої партії, для свого часу правильно визначали шляхи боротьби, найближчі завдання і кінцеві цілі марксистів Росії. Як недолік відзначимо, що ряд положень проектів хибував абстрактністю та нечіткістю. Члени групи «Визволення праці» і їх керівник не уникли інших недоліків і помилок у своїй діяльності. Вони перебільшували роль ліберальної буржуазії у визвольному русі, недооцінювали роль селянства в буржуазно-демократичній та соціалістичній революціях, а умовою встановлення диктатури пролетаріату вважали перетворення робітничого класу в більшість населення країни. Ці та інші помилки пояснюють, чому члени групи пізніше перейшли в табір опортунізму.

Група вивела російську соціал-демократію на міжнародну арену. Члени групи підтримували зв'язок з Ф. Енгельсом, з лідерами ряду соціал-демократичних партій Європи. В 1889 р. Г. В. Плеханов представляв російську соціал-демократію на установчому Паризькому конгресі II Інтернаціоналу. В промові на конгресі він сказав: «Революційний рух в Росії може перемогти тільки як революційний рух робітників. Іншого виходу у нас нема і не може бути»⁴. Всією своєю діяльністю група «Визволення праці», за оцінкою В. І. Леніна, теоретично обгрунтувала російську соціал-демократію і зробила перший крок назустріч робітничому рухові.

Поряд з групою «Визволення праці» виникли марксистські гуртки і групи в Петербурзі, Москві, Поволжі, на Україні, в західних районах Росії. Частина з них утворилася самостійно, інші — під впливом групи «Визволення праці».

У главі розповідається про виникнення і діяльність польської марксистської організації «Пролетаріат» (1882 р.), заснованої вихідцем з України Л. Варинським; групи Д. Н. Благоева в Петербурзі (1893—1895 рр.); групи П. В. Точиського (1885—1886 рр.); гуртків М. Є. Федосеева в Казані та інших місцях Поволжя (1886); групи М. І. Бруснева в Петербурзі (1889—1891 рр.); петербурзької групи марксистів, до якої входили А. А. Ванєєв, П. К. Запорожець, Л. Б. Красін, Г. М. Кржижановський, Н. К. Крупська, а з 1893 р. — В. І. Ульянов (Ленін).

Якщо попередня частина цієї публікації є авторським рефератом глави, то нижче подається повністю висвітлення питання про утворення і діяльність марксистських гуртків і груп на Україні.

⁴ Плеханов Г. В. Речь на Международном рабочем социалистическом конгрессе (14—21 июля 1889 г.) // Соч.—Т. IV.—С. 54.

Марксистські гуртки і групи на Україні

Під впливом групи «Визволення праці» на ґрунті розвитку робітничого руху, в умовах краху народництва посилилось розповсюдження марксизму на Україні. Передові робітники і інтелігенти Києва, Катеринослава, Одеси та інших міст встановили зв'язки з групою «Визволення праці» та іншими марксистськими організаціями, одержували від них твори К. Маркса, Ф. Енгельса та Г. В. Плеханова, глибоко вивчали їх і активно боролися проти народництва, за поширення ідей марксизму. На цій основі на Україні стали створюватись перші марксистські гуртки і групи.

Одним із центрів поширення марксизму був Київ. У 1886 р. пропаганду марксизму тут вели колишні члени групи Благоева, учні Петербурзької технічної школи, які проходили практику на заводі «Арсенал». У цій роботі, як свідчать матеріали обшуків, вони використовували праці К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії», «Наймана праця і капітал», «Промова про свободу торгівлі», «Розвиток соціалізму від утопії до науки», «Становище робітничого класу в Англії», а також книги Г. В. Плеханова «Соціалізм і політична боротьба» та «Наші незгоди»⁵. У 1889 р. в місті існував марксистський гурток залізничників та друкарів, організований лікарем Е. А. Абрамовичем*. На заняттях гуртка пропагувалась провідна роль робітничого класу у визвольному русі. Але гурток проіснував лише два місяці і був розгромлений жандармами.

Пропаганда марксизму в Києві стала більш систематичною на початку 90-х років. У цей час сітка марксистських гуртків виникла в університеті, реальному училищі, інших навчальних закладах. Зріс попит на марксистську книгу. Тому в деяких гуртках праці К. Маркса і Ф. Енгельса переписували від руки, тиражували на гектографі. Восени 1893 р. група студентів університету випустила на гектографі «Каталог систематичного читання», який включав 149 назв творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Лібкнехта, Г. В. Плеханова⁶. Каталог вийшов разом з додатком — викладом змісту творів К. Маркса «Злиденність філософії». Слідом група видала частину тексту «Капіталу», назвавши його «Товар. Гроші. Капітал», додавши до нього передмову К. Каутського. Тоді ж було випущено «Маніфест Комуністичної партії» в перекладі Плеханова, до якого були додані передмова перекладача, передмови авторів до російського і німецького видання та «Промова Варлена перед судом виправної поліції в травні 1868 р.». Група також видавала брошури з творами Ф. Енгельса «Соціалізм у Німеччині» та Г. В. Плеханова «Російська інтелігенція і соціальна революція», «Історико-філософські погляди Карла Маркса». Видавнича діяльність групи припинилась у зв'язку з арештами в травні 1894 р. Але видана нею література набула широкого поширення в марксистських гуртках, сприяючи залученню революційної молоді до соціал-демократичного руху.

У 1891 р. в Києві був організований марксистський гурток, який проіснував кілька років. Цей інтернаціональний за складом гурток на відміну від групи польських соціалістів мав назву «Російська група соціал-демократів». Спочатку до нього входили студенти університету, а згодом і передові робітники. Найбільш діяльними членами гуртка були М. В. Кульчицький, С. К. Мержинський, Ф. П. Прокоф'єв, І. І. Чорба, Я. М. Ляховський, Б. Л. Ейдельман, болгарин Д. І. Ангелов-Стоянов та інші студенти. В цій групі вивчали твори К. Маркса, Ф. Енгельса

⁵ Юрченко О. Т., Демченко М. В. Поширення марксизму і соціал-демократичні організації на Україні.— К., 1983.— С. 53.

* Організатор гуртка виявився марксистом непослідовним, дав відверті свідчення на допиті, пізніше перейшов до меншовиків і бундівців, вороже поставився до Радянської влади (Красная летопись.— 1929.— № 7.— С. 266—274; Каторга и ссылка.— 1928.— № 3—4.— С. 136, 148, 149).

⁶ Демченко Е. П. Издание марксистской книги на Украине до Великого Октября.— К., 1987.— С. 32—35.

і Г. В. Плеханова, читали й обговорювали реферати з різних питань марксизму.

Діяльність «Російської групи соціал-демократів» отримала новий імпульс, коли до її складу в 1892 р. ввійшов визначний революціонер Ю. Д. Мельников, який відіграв важливу роль у розповсюдженні марксизму серед київських робітників. Марксистські погляди Мельникова сформувалися в кінці 80-х — на початку 90-х років під впливом вивчення творів Маркса і Енгельса, знайомства з керівником петербурзьких марксистських гуртків М. І. Брусневим та діяльністю інших марксистських організацій в Росії. Переїхавши в Київ наприкінці 1891 р., Ю. Д. Мельников незабаром зайняв у соціал-демократичній групі провідне становище, допоміг їй визначити шляхи зближення з робітниками. За ініціативою Мельникова на Лук'янівці була створена школа-майстерня, в якій не тільки навчали робітників токарній і слюсарній справі, а й проведенню пропагандистської роботи. Випускники школи-майстерні йшли працювати на фабрики і заводи, встановлювали зв'язки з робітниками, ставали серед них пропагандистами революційної теорії. До школи зверталися також окремі інтелігенти-пропагандисти, які прагнули оволодіти робітничими спеціальностями, щоб таким чином полегшити собі зближення з робітниками. Не випадково в революційних гуртках того часу цю школу називали «Лук'янівським клубом».

У результаті цілеспрямованих дій Ю. Д. Мельникова марксистській групі вдалося зв'язатися з передовими робітниками київських підприємств. У 1893—1894 рр. утворилося кілька пропагандистських гуртків серед залізничників і ремісничих робітників. У гуртках активно працювали В. З. Бичков, М. А. Конолко, Е. Ф. Плетат, М. В. Єфімов та інші робітники. Російська група соціал-демократів мала зв'язок з іншими марксистськими гуртками Києва, користувалася літературою, випущеною студентською групою університету в 1893—1894 рр. У марксистських гуртках, що діяли в середніх навчальних закладах, пройшли школу революційного виховання П. К. Запорожець, який пізніше став одним з діячів петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», І. А. Саммер, А. В. Луначарський, висланий з Грузії В. З. Кецовелі. Через Запорожця, який поступив у Петербурзький технологічний інститут, встановилися зв'язки з соціал-демократами Петербурга.

На початку 90-х років у Києві діяла група польських соціалістів, яка об'єднувала соціал-демократичні та дрібнобуржуазні елементи. В зв'язку з утворенням в 1894 р. Польської соціалістичної партії і Польської соціал-демократичної партії з неї виділилась група польських соціал-демократів, яка відмежувалась від польських соціалістів, що дотримувались дрібно-буржуазних націоналістичних поглядів. Незабаром група польських соціал-демократів, керівниками якої були В. М. Богущкий, П. Г. Полонський, К. А. Петрусевич, прийняла до свого складу робітників інших національностей, стала інтернаціональною організацією. В своїй діяльності вона підтримувала контакти з Російською групою соціал-демократів.

Встановлення зв'язків з передовими робітниками дозволило марксистам зробити перші кроки поєднання марксизму з робітничим рухом. У 1894 р. члени марксистських гуртків Києва, налічуючи близько 100 членів, провели першу майівку, в якій брали участь робітники залізничних майстерень⁷.

Перші марксисты Києва рішуче боролись проти ліберального народництва, гнівно протестували проти наклепницьких статей М. К. Михайловського, які друкувались в легальних виданнях. В усіх марксистських групах, як і на дискусійних зборах, вони викривали помилкові погляди і ліберально-реформістську практику народників 90-х років.

⁷ В. И. Ленин и «Союзы борьбы». — М., 1978. — С. 196.

Ідеї марксизму активно відстоювали Ю. Д. Мельников, А. В. Луначарський, Б. Л. Ейфельман та інші молоді революціонери. З Києва за підписом «Південний марксист» в редакцію «Русского багатства» був направлений лист, що викривав похід ліберальних народників проти марксизму. Під впливом марксистської критики, розчарувавшись у народницьких ілюзіях, найбільш передова частина революційної молоді покидала народницькі організації і переходила на бік марксизму. У викритті ліберально-народницьких поглядів М. Михайловського і В. Воронцова в 1893—1894 рр. у Києві поряд з соціал-демократами брали участь М. Бердяєв, П. Кашинський, Б. Кістяківський та інші «легальні марксистів»⁸. Спільні виступи проти ліберальних народників сприяли тому, що деякі «легальні марксистів», насамперед Б. О. Кістяківський, тимчасово ввійшли в ряди російської групи соціал-демократів. Це не могло не відбитися на формуванні світогляду частини київських соціал-демократів. Негативно впливала на розвиток марксистських гуртків участь у їх роботі таких діячів (П. Л. Тучапський, В. Г. Крижановська, В. М. Сапежко та ін.), «марксизм» яких поєднувався не тільки з струвізмом, а й українофільськими, драгоманівськими поглядами⁹.

У зв'язку з зростанням пропагандистських гуртків і розгортанням боротьби з народництвом посилилася потреба в марксистській літературі. Ще до розгрому в травні 1894 р. студентського гуртка, який займався нелегальним випуском цієї літератури, російська група соціал-демократів приступила до самостійного видання марксистських книг. У 1893 р. була створена група перекладачів (Б. Кістяківський, Я. Ляховський, М. Липкін, М. Тарковська, П. Гіберман), яка переклала з німецької на російську мову книгу К. Каутського «Основні положення Єрфуртської програми», додавши до неї передмову «Від видавців». При сприянні І. Я. Франка і М. І. Павлика в 1894 р. книга була видана в Коломиї.

Передмова «Від видавців» — важливий документ для характеристики рівня політичної зрілості київських соціал-демократів. Виступаючи від імені соціал-демократів Росії, автори передмови виражали підтримку всім демократичним течіям, які боролися проти самодержавства. «Виділивши себе з решти російських соціально-революційних партій, — писали вони, — ми не стаємо у вороже до них становище; навпаки, ми готові допомогти всяким чесним і розумним спробам боротьби з існуючим політичним ладом, від якої б партії вони не виходили»¹⁰. Критикуючи народників, які заперечували революційну роль робітничого класу, автори вірно формулювали основне завдання соціал-демократії: «Ми, соціал-демократи Росії, прагнемо до створення робітничої партії, першим політичним завданням якої буде повалення абсолютизму»¹¹.

Але шляхи здійснення цього завдання в передмові визначалися невірно. «Кращим і найкоротшим шляхом для досягнення цієї мети, — проголошувалось у ній, — є організація робітничого класу на ґрунті його економічних потреб»¹². Автори вважали, що соціал-демократи мають надати економічній боротьбі робітників «правильну організацію і пробудити у робітників цілком свідоме ставлення до неї, до її цілей, засобів і результатів, які можуть бути досягнуті»¹³. Тому вони мислили створення такої робітничої організації, яка б розпочиналася гуртками

⁸ Крыжановская-Тучапская В. Г. Из моих воспоминаний // Каторга и ссылка. — 1930. — № 6. — С. 19—21.

⁹ Там же. — С. 18—26; Мошинский И. Н. Десятилетие в киевском подполье // Каторга и ссылка. — 1927. — № 5. — С. 16—20 (Пізніше всі названі особи перейшли до кадетів, меншовиків, української меншовицької «Спілки»).

¹⁰ Пролетарская революция. — 1926. — № 10. — С. 150.

¹¹ Там же.

¹² Там же. — 1928. — № 10. — С. 150.

¹³ Там же.

самоосвіти і закінчувалась страйковими касами і страйковою боротьбою. На думку авторів, робітникам судилася економічна боротьба з капіталом, у якій вони вбачали «чисто робітничу справу». Що ж до боротьби політичної, то вона вважалася справою «політичних конспірацій інтелігенції», а робітники оголошувалися нездатними до конспірації. Переоцінюючи роль інтелігенції як керівника політичної боротьби, автори передмови виступали проти проведення пропаганди і агітації серед робітників, недооцінювали значення революційної теорії в класовій боротьбі, завдання виховання з робітників діячів пролетарського руху. Вони твердили, що робітничий клас дійде до розуміння необхідності повалення царизму і завоювання політичної свободи стихійно, без внесення в його середовище свідомості та організованості.

Ці незрілі погляди були наслідком впливу «легального марксизму», рупором якого серед перекладачів був Б. О. Кістяківський, та «теорії стадій» народжуваного тоді «економізму», викладеної в брошурі А. Кремера «Про агітацію», прихильником якої був Я. М. Ляховський. Революційна частина київських соціал-демократів критикувала передмову за відступи від марксизму, в тому числі, недооцінку теорії в класовій боротьбі пролетаріату¹⁴. Практична діяльність київських марксистських гуртків переконливо свідчила, що більшість їх членів рішуче виступала і проти «легального марксизму», і проти «економістського» напрямку в пропагандистській роботі.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х років у Катеринославі виникло кілька інтелігентських та учнівських гуртків самоосвіти. За своїм складом і напрямом діяльності це були гуртки перехідного від народництва до марксизму типу. В гуртках вивчалась як народницька, так і марксистська література, велись дискусії про перспективи розвитку Росії. Вивчення творів К. Маркса, Ф. Енгельса і Г. В. Плеханова посилювало боротьбу проти народництва, частина гуртківців стала переходити до марксизму. У 1889 р. на позиції марксизму перейшов молодіжний інтелігентський гурток «сестер Заславських», заснований ще в 1887 р. На світогляд його членів дуже вплинуло спілкування з П. В. Точиським, висланим з столиці в Катеринославі за організацію «Товариства Санкт-Петербурзьких майстрових». У 1891 р. на базі попереднього учнівського гуртка самоосвіти Г. Д. Лейтейзен (Ліндов) створив марксистський гурток із старшокласників чоловічої гімназії. З гуртками Заславських і Ліндова був зв'язаний уродженець Катеринослава, студент Московського університету О. М. Винокуров, в наступному радянський діяч. У 1892 р. під час канікул він створив у Катеринославі марксистську групу, яка не тільки вивчала, а й перекладала на російську мову твори зарубіжних марксистів. Широкого розповсюдження в гуртках набули «Маніфест Комуністичної партії», «Капітал», ряд статей К. Маркса, Ф. Енгельса і Г. В. Плеханова, опублікованих у збірниках «Соціал-демократ».

Перші марксистки Катеринослава прагнули перенести революційну пропаганду в робітниче середовище. Восени 1893 р. Г. Д. Лейтейзен організував марксистський гурток з робітників ремісничих підприємств міста. В гурток також увійшов робітник Брянського заводу М. Д. Єфімов. На початку 1894 р. Г. Д. Лейтейзен і М. Д. Єфімов створили соціал-демократичний гурток робітників Брянського заводу. Гурток згодом розширив свою діяльність і на інші підприємства (залізничні майстерні, Дніпровський завод у Кам'янському). Катеринославі соціал-демократи встановили ідейні зв'язки з В. І. Ленінін через його учнів та послідовників. У червні і грудні 1894 р. в Катеринославі були вислані О. М. Винокуров та Г. Н. Мандельштам — члени керівної групи Мо-

¹⁴ Эйдельман Б. К истории возникновения РСДРП(б) // Там же.—1921.— № 1.— С. 29.

сковської соціал-демократичної організації, пізніше названої «Робітничим союзом». Раніше вони зустрічалися з В. І. Ульяновим (Леніним), слухали його виступи проти народників у Москві, поділяли ідеї і завдання, викладені в праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?». Включившись у роботу катеринославських соціал-демократичних робітничих гуртків, Винокуров і Мандельштам перенесли у їх діяльність методи і досвід, вироблені за участю В. І. Леніна в Москві. У майбутньому під впливом О. М. Винокурова і Г. Н. Мандельштама обидва гуртки об'єдналися в одну соціал-демократичну організацію Катеринослава. Вона була побудована на ленінських принципах централізму, за прикладом московського «Робітничого союзу» очолювалась керівним центром, який склався з О. М. Винокурова, Г. Д. Лейтейзена (Ліндова) і Г. Н. Мандельштама.

Помітних успіхів досягла пропаганда марксизму серед передової молоді і робітників Одеси. В другій половині 80-х років тут діяли кілька не зв'язаних між собою гуртків самоосвіти перехідного типу від народництва до марксизму. Найзначнішими серед них були гурток студентів Новоросійського університету та гурток учнівської молоді. Останнім керував В. Л. Шанцер, пізніше — відомий більшовик.

На початку 1890 р. група інтелігентів утворила пропагандистський гурток серед будівельних робітників. На рівні пропаганди в цьому гуртку позначалося те, що погляди його керівника Д. Б. Рязанова (Гольдендаха) були мішаниною народництва і марксизму, що в наступному зумовило його перехід на опортуністичні позиції. Гурток не встиг політично визначитися, оскільки наприкінці року більшість його членів була заарештована. Систематична пропаганда марксизму в Одесі розпочалася в 1892—1893 рр. в зв'язку з утворенням перших соціал-демократичних робітничих гуртків. Їх організаторами була група марксистів-інтелігентів і передових робітників. Частина з них (С. К. Волошкевич, І. М. Калашников, Л. П. Яковлев та ін.) належала до стійких, переконаних революціонерів, інші — Ю. М. Стеклов (Нахамкес), Г. В. Циперович (М. Л. Вельтман) — були нестійкими марксистами, що не могло не відбитися на характері діяльності організації, яку вони створювали.

Найбільшим був гурток, організований штурманом І. М. Калашниковим. Складався він з машиністів, кочегарів і матросів торговельного флоту. Його учасники, перебуваючи у плаваннях за кордоном, привозили звідти марксистську літературу, яка потім вивчалася в гуртку, поширювалася в місті, проникала і в солдатські казарми. Активно діяв соціал-демократичний гурток у головних залізничних майстернях. Його керівник Л. П. Яковлев і більшість членів пізніше стали більшовиками. Під керівництвом тесляра І. В. Хохлова в 1893 р. виник пропагандистський гурток серед будівельних робітників. Діяли також гурток робітників на Пересипі, гурток шевців на Молдаванці, «міський гурток», що складався з ремісничих робітників різних підприємств та солдатів. Всього на початку 1894 р. в місті налічувалося близько 10 соціал-демократичних гуртків, у які входили промислові, будівельні і ремісничі робітники, моряки торговельного флоту і деякі солдати. Всі вони об'єднувалися навколо центрального гуртка І. М. Калашникова, поступово згуртовуючись у єдину соціал-демократичну організацію.

В організації вивчалися праці К. Маркса, Ф. Енгельса і Г. В. Плеханова. Це вивчення марксизму поєднувалося з обговоренням назрілих питань російського революційного руху. Жваво дебатувалися питання про характер майбутньої революції в Росії і її рушійні сили. В зв'язку з цим одеські марксисті виступали проти народницької ідеології, викривали наклепи ліберальних народників на марксизм. Автор листа за підписом «Ваш читач — марксист», направленою з Одеси в редакцію «Русского богатства», критикуючи домисли М. К. Михайловського, захищав глибоку науковість програмних настанов росій-

ських марксистів і всесвітньо історичну роль революційного вчення К. Маркса¹⁵.

Поділяючи погляди групи «Визволення праці», керівники одеських марксистських гуртків в деяких важливих політичних питаннях виявились незрілими. Вони не розуміли необхідності утворення єдиної пролетарської партії для боротьби проти царизму, вважаючи можливим «обмежитися лише утворенням гуртків і підготовкою порівняно небагатьох свідомих робітників, які в момент революції могли б стати на чолі народних мас»¹⁶. Визначаючи, що така партія стане можливою і потрібною лише після встановлення політичної свободи, вони невірно уявляли шляхи її утворення. Щодо рушійних сил революції, то до їх складу одеські пропагандисти не включали селянство.

На початку 1894 р. жандарми заарештували більшість членів Одеської соціал-демократичної групи. Лише до слідства з них було притягнуто 54, в тому числі 43 робітники. Та викоринити пропаганду марксизму вже було неможливо. Незабаром відновився і продовжив пропагандистську діяльність гурток будівельників. Влітку 1894 р. утворився пропагандистський гурток серед учнів ремісничого училища «Труд», в кінці року — соціал-демократична робітнича група, керівником якої був М. В. Кульчицький, колишній член київської «Російської групи соціал-демократів».

У Харкові на початку 90-х років в університеті та інших вищих навчальних закладах діяли революційні студентські гуртки перехідного типу. До них входили молоді марксиста та особи, які ще не звільнилися від народницьких поглядів. Більш активно діяв гурток студентів ветеринарного інституту, який мав зв'язки з петербурзькими і московськими соціал-демократами. В гуртках вивчали «Капітал» К. Маркса, видання групи «Визволення праці», обговорювали економічні і філософські питання марксизму¹⁷. Але частина гуртківців поділяла не всі ідеї і положення марксизму. Зокрема, вона вважала філософський матеріалізм «необов'язковим додатком марксизму»^{**}.

Як і в інших містах, харківські марксистські гуртки вели пропагандистську боротьбу проти ліберального народництва. В 1893—1894 рр. вони виступили проти М. К. Михайловського з двома листами, у яких захищали марксизм і викривали неревольюційний, реформістський характер ліберального народництва.

У першому листі студенти піддали критиці основні постулати народництва, довели безпідставність твердження про можливість некапіталістичного розвитку Росії. Михайловський відповів на цей лист статтю в № 1 журналу «Русское богатство» за 1894 р. Автори відповіли на статтю другим листом, у якому протестували проти негідних прийомів полеміки Михайловського, викривали його прагнення зобразити марксистів захисниками і пропагандистами капіталізму. В листі говорилось, що історичний матеріалізм у руках Маркса є знаряддям, за допомогою якого «він викрив справжню природу капіталістичного виробництва і із аналізу останнього логічно вивів неминучість соціалістичного ладу»¹⁸. Соціалізм прийде не сам по собі, а внаслідок перемоги пролетаріату в класовій боротьбі з буржуазією. Попередньою умовою виникнення соціалістичного ладу харківські марксиста вважали

¹⁵ Очерки истории Одесской областной партийной организации.— Одесса, 1981.— С. 23—24.

¹⁶ Стеклов Ю. М. Борцы за социализм.— М., 1918.— С. 258, 259, 275.

¹⁷ Николаев Л. В., Левин Е. Л., Марков В. И. Начальный период Харьковской соц.-дем. организации до I-го съезда партии // Летопись революции.— 1924.— № 1.— С. 78.

^{**} До таких гуртківців відносилися Ф. А. Липкін, О. О. Малиновський (Богданов), Б. В. Авілов та інші нестійкі марксиста. Пізніше Липкін став меншовиком-ліквідатором, Богданов — емпіріомоністом, що прагнув ревізувати філософію марксизму, Авілов — спочатку більшовик, згодом — противник більшовизму.

¹⁸ Два письма к Н. К. Михайловскому // Былое.— 1924.— С. 106.

повалення абсолютизму і вироблення у пролетаріату соціалістичного ідеалу. Оскільки Михайловський відмовився надрукувати листи харківських марксистів у «Русском богатстве», автори видали їх нелегально окремою брошурою. Однак, вірно виклавши в них основні положення марксизму, автори листів не зробили ніяких практичних кроків до перенесення марксистської пропаганди в робітничі маси.

У 90-ті роки пропаганда марксизму велась і в інших містах України. В 1894 р. в Херсоні О. Д. Цюрупа утворив марксистський гурток з передових робітників та учнів сільськогосподарського училища. Гуртківці вивчали «Капітал» та інші марксистські твори, переконували робітників у необхідності повалення царизму, посилення боротьби проти капіталістів. Тоді ж виник перший марксистський гурток у Полтаві. Організатором його був О. Г. Шліхтер. Поряд з пропагандистськими заняттями гуртківці влаштовували диспути, на яких виступали проти народників.

Отже, на Україні, як і в інших районах Росії, в кінці 80-х — на початку 90-х років марксизм одержав значне поширення. В середині 90-х років марксистські гуртки, групи та організації діяли в 6 містах України, об'єднуючи близько 400 революційних інтелігентів і робітників. Проте, займаючись переважно пропагандистською роботою, марксистські гуртки залишалися замкнутими, відірваними в своїй діяльності від робітничого руху, організаційно не зв'язаними між собою. «Соціал-демократія, — писав В. І. Ленін, — існувала без робітничого руху, переживаючи, як політична партія, процес утробного розвитку»¹⁹. Проте діяльність цих гуртків була необхідним підготовчим етапом на шляху до створення соціал-демократичної робітничої партії в Росії, її організації на Україні. «В свій час, — відзначав В. І. Ленін, — гуртки були необхідні і відіграли позитивну роль. У самодержавній країні взагалі, — в тих умовах, які створені були всією історією російського революційного руху особливо, соціалістична робітнича партія не могла розвинути інакше, як з гуртків»²⁰.

1883—1894 рр. В. І. Ленін визначив як перший період в історії російської соціал-демократії, — «період виникнення і зміцнення теорії і програми соціал-демократії»²¹. У цей час невідкладним завданням соціал-демократії було поєднання теорії марксизму з революційною практикою робітничого руху, створення марксистської партії, яка б могла здійснити це завдання, повести робітничий клас, усіх трудящих по шляху демократичної і соціалістичної революції.

Оскільки реалізація цих історичних завдань пов'язана з теоретичною і практичною діяльністю В. І. Леніна, початок цієї діяльності висвітлюється в заключній частині глави. Автор показує становлення Леніна як марксиста, його участь у марксистському гуртку та революційній сходці студентів у Казані, перше заслання в Кукушкіне, робота в Самарі, утворення там марксистського гуртка, написання статей і рефератів, участь у диспутах з ліберальними народниками. У цей час Володимир Ілліч продовжував вивчати марксизм, застосовував його метод до дослідження економіки і класової структури Росії.

Показовою є перша з тих, що дійшли до нас, праця Леніна «Нові господарські рухи в селянському житті (з приводу книги В. Є. Постникова «Південно-російське селянське господарство»). Написана на основі аналізу даних про селянські господарства Таврійської губернії, вона виводить читача на загальні процеси розвитку капіталізму в сільському господарстві, розкриває дрібнобуржуазний, ілюзорний характер народницьких уявлень про общину. Ленінський аналіз соціального розшарування селянства в Таврійській губернії був першою марксистською,

¹⁹ Ленін В. І. Що робити? // Повне збір. творів.— Т. 6.— С. 169.

²⁰ Ленін В. І. Передмова до збірника «За 12 років» // Там же.— Т. 16.— С. 99.

²¹ Ленін В. І. Що робити? // Там же.— Т. 6.— С. 169.

ще непрямою критикою буржуазно-націоналістичних теорій «безбуржуазності», «безкласовості» української нації. «Селянське господарство в Таврійській губернії, — зазначав В. І. Ленін, — не становить ніяких корінних відмін від загального типу російського селянського господарства»²².

В початковій революційній діяльності В. І. Леніна особливо важливе місце зайняв період перебування в Петербурзі. Тут він брав участь у роботі пропагандистських гуртків студентів та робітників, виступав перед ними з рефератами. Об'єднавшись навколо Леніна, петербурзька група соціал-демократів встановила зв'язки з однодумцями Москви, Поволжя, Західного краю, Києва і Катеринослава. На початку 1894 р. Володимир Ілліч відвідав Москву і Нижній Новгород, де зустрічався з місцевими групами соціал-демократів. У Москві він двічі брав участь у диспутах марксистів і народників. Глибоке знання марксизму, творче ставлення до нього, вміння застосовувати марксизм до розв'язання насущних завдань революційного руху в Росії, тверда переконаність у перемозі робітничого класу, палке прагнення віддати всі сили на його визволення — всі ці якості вже на початку 90-х років здобули В. І. Леніну повагу й визнання широкого кола соціал-демократів Росії.

З ім'ям В. І. Леніна зв'язана ціла епоха в житті пролетаріату, всіх трудящих Росії. «Усе, що є в пролетаріаті дійсно великого і героїчного, — писав ЦК РКП(б) в траурні дні 1924 р., — безстрашний розум, залізна, незламна, наполеглива всеперемагаюча воля, священна ненависть, смертельна ненависть до рабства і гноблення, революційна пристрасть, що рухає горами, безмежна віра в творчі сили мас, величезний організаційний геній — усе це знайшло своє чудове втілення в Леніні, ім'я якого стало символом нового світу від заходу до сходу, від півдня до півночі»²³.

Глава закінчується висновками, в яких підкреслено переломний характер 1883—1894 рр. у суспільному житті, в розвитку визвольного руху в Росії. Зазнало ідейно-політичного краху революційне народництво, все більшої сили набирала марксизм — новий, єдино вірний напрям суспільної думки і політичних дій. У боротьбі з народництвом створювалися умови для переходу до пролетарського етапу визвольного руху. «Марксизм, як єдино правильну революційну теорію, — писав В. І. Ленін, — Росія справді *вистраждала* піввіковою історією нечуванних мук і жертв, небаченого революційного героїзму, неймовірної енергії і беззавітності шукань, навчання, випробування на практиці, розчарувань, перевірки, зіставлення досвіду Європи»²⁴.

Марксистки України, діючи з самого початку в єдиних рядах все-російського марксистського руху, брали активну участь в утвердженні нового, послідовно революційного напрямку у визвольному русі в Росії. Проте поширення марксизму в Росії в 1883—1894 рр. ще не досягло того рівня, на якому відбувається його злиття з робітничим рухом. Він був досягнутий на наступному етапі, з виходом на арену історичної діяльності В. І. Леніна.

Одержано 21.06.89.

Освещаются объективные и субъективные предпосылки распространения марксизма, показана теоретическая и практическая деятельность первых марксистских кружков и групп на Украине.

²² Ленін В. І. Нові господарські рухи в селянському житті // Там же.— Т. 1.— С. 7.

²³ КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— Київ, 1979.— Т. 2.— С. 512.

²⁴ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 7.

М. М. Білоусов (Київ)

Початок другої світової війни: деякі уроки і сучасність

Автор по-новому підходить до висвітлення початку і уроків другої світової війни; аналізує як широко відомі раніше, так і маловідомі факти та документи; оцінюючи минуле, прагне побачити його зв'язок із сучасністю; розкриває значення здобутих уроків для вироблення нового політичного мислення, зовнішньополітичного курсу СРСР.

50-річчя з часу розв'язання другої світової війни знову привернуло пильну увагу істориків, політологів, публіцистів і взагалі досить широкої громадськості у цілому світі до розвитку міжнародних подій наприкінці 30-х — на початку 40-х років. Адже ця війна зачепила життя мільйонів людей, вплинула на долі багатьох держав і народів. Осмислення її підсумків і уроків досі зосереджувалося головним чином навколо питання про те, чи можна було попередити нову війну, що саме в ті роки не дало можливості зберегти мир. Результати цього осмислення так чи інакше вплітаються в роздуми про те, як у нинішніх умовах забезпечити безпеку від війни, від політики сили.

Дискусії, що точаться на сторінках наукових і популярних журналів і в які включаються громадські рухи, набувають досить помітно вираженого емоційного характеру, спираються як на науковий аналіз історичних подій, політичних акцій та їх правового оформлення, так і на почуття й настрої, що дає можливість ідеологізувати дискусію на Заході і переводити полеміку навколо подій історії на мову стереотипів. Коріння цієї емоційності, цих пропагандистських «пристрастей», відгомін від яких чути і в нашій країні, вочевидь лежать у площині реакції на соціальні наслідки другої світової війни. Вони полягали в тому, що соціальне обличчя світу змінилося, соціалістичний лад потіснив капіталістичний, вийшов за межі довоєнних кордонів СРСР і врешті-решт утвердився в ряді країн Європи, Азії, Латинської Америки, розхитав позиції колоніалізму, сприяв появі на карті світу близько ста незалежних держав. Які б конкретно «претензії» не висловлювалися нині з приводу підсумків другої світової війни й подій, що їм передували, в основі цих «претензій» лежить, на наш погляд, неприйняття соціалізму як такого.

Це неприйняття позначається на суперечках, що точаться на Заході з приводу історії другої світової війни. У західній історіографії ідеологізованого спрямування (а в нашій країні її дзеркальним відбиттям були апологетичні дослідження радянської внутрішньої і зовнішньої політики 40-х, 50-х і пізніших років) ця історія служила певним фоном для засудження «радянської агресії» і «віроломства». Вирішальний внесок СРСР у розгром фашизму, як правило, припинювався й замовчувався. З цією метою і масовій свідомості прищеплювалася думка про «близькість» і навіть «тотожність» фашизму і комунізму. Ще в 70-х роках американські дослідники ліберального напрямку Л. Адлер і Т. Патерсон звернули увагу на те, що в США уже протягом тривалого часу проводяться аналогії між фашистською Німеччиною і Радянським Союзом, і, як наслідок, в уяві американців «з'єдналися образи Радянської Росії і нацистської Німеччини»¹. Ці аналогії врешті-решт збереглися й донині, про що свідчать твердження на зразок такого, яке недавно зробив Н. Подгорець, редактор журналу «Коментарі» (США). Виступаючи у червні нинішнього року в Москві з лекцією, він, зокрема, заявив: «Ми дивимося на комунізм як на одну з мутацій ХХ століття, як на втілен-

¹ Adler L., Paterson Th. Red Fascism: The Merger of Nazi Germany and the Soviet Russia in the American Image of Totalitarianism, 1930's — 1950's // American Historical Review. — April 1970. — Vol. LXXV. — N 4. — P. 1046—1047.

ня зла. Такого ж, яким був німецький фашизм»². Він навіть висловився в тому розумінні, що для нього «антифашизм» означає те ж саме, що й «антикомунізм», продемонструвавши тим самим своєрідний прийом мімікрії сучасного антикомунізму, який використовує популярні поняття часів другої світової війни для ведення зучасної ідеологічної боротьби проти СРСР. Нема чого й казати, що при такій постановці питання зв'язок німецького фашизму з німецькими монополіями, які вигодували гітлерівську партію для боротьби з комуністами Німеччини й з СРСР, для створення й використання воєнної машини, яка мала забезпечити німецьким монополіям світове панування, залишається «непоміченим» багатьма дослідниками та політичними діячами на Заході.

Аналіз стійких ідеологічних установок, які визначають акценти в дослідженнях проблем другої світової війни на Заході, був би неповним без згадки про той «внесок» у створення негативного образу Радянського Союзу, який зробив Й. В. Сталін та його оточення. Підходячи до подій свого часу догматично, перебуваючи на позиціях часів кульмінації громадянської війни й інтервенції проти Радянської Росії, Сталін і Молотов недооцінили особливу небезпеку фашизму як форми панування монополій, поставили, по суті, знак рівності між ним й іншими формами здійснення влади монополістичним капіталом, вважали можливим «маневрування» між фашистською Німеччиною і буржуазно-демократичними Англією та Францією з метою забезпечення оборонних інтересів Радянської держави. Зі свого боку, Англія і Франція не змогли подолати в передвоєнний період недовіру до СРСР і не змогли прийняти радянські пропозиції про створення в Європі системи колективної безпеки, яка б не допустила агресії фашистської Німеччини.

У посиленні цієї недовіри істотну роль відіграло внутрішнє становище в СРСР, репресивна політика Сталіна. «Хоч відсутність представницької системи управління в Росії,— писали, зокрема, Л. Адлер і Т. Патерсон,— часто згадувалася американськими антирадянськими авторами з тих пір, як був підписаний договір у Брест-Литовську в 1918 році, радянська таємність, цензура, неповага до громадської думки, чистки, ідеологічне очищення й несамолюбиве засудження ворогів у 30-х роках явно нагадували нацистський режим»³.

Не можна не визнати, що сталінщина досить полегшувала й полегшує поширення найупередженіших і найодносторонніх суджень про початок другої світової війни і заважає тверезо проаналізувати серію угод, укладених Радянським Союзом з Німеччиною у 1939 р., суть радянсько-німецьких переговорів, що проводилися напередодні війни, політики СРСР щодо сусідніх європейських держав. На курсі Сталіна на зближення з Німеччиною великою мірою лежить відповідальність за те, що й нині на Заході в судженнях про політику СРСР переважає негативізм, а на його фоні навіть має ходіння версія про те, що агресія Німеччини проти СРСР у 1941 р. мала «превентивний» характер, тобто «попередила» напад СРСР на Німеччину⁴, а також твердження про «поділ Гітлером і Сталіном Східної Європи», про «схвалення» Гітлером політики Сталіна.

Установивши в країні деспотичний режим, по суті, паразитуючи на створенні основ соціалізму, Сталін був «оборонцем», і в цьому розумінні його позиція збігалася з інтересами всього народу, який розумів, що до сутички з фашизмом треба готуватися. Не суперечили, на наш погляд, цим інтересам і стремління Сталіна та Молотова скористатися тимчасовою зацікавленістю Гітлера в забезпеченні свого тилу для того, щоб ревізувати наслідки Брестського миру 1918 р. та ряду інших дого-

² Кожухов М. Норман Подгорец верев себе // Известия.— 1989.— 25 июня.

³ Adler L., Paterson Th. Op. cit.— P. 1049.

⁴ Колосков А. Кто и зачем возрождает старые мифы // За рубежом.— 1989.— № 26 (1511).— С. 17.

ворів, підписаних ослабленою Радянською Росією після завершення громадянської війни та інтервенції країн Антанти. В партії і радянському народі жило зміцнене в багатьох випадках висловлюваннями В. І. Леніна переконання про те, що Жовтнева революція була завоюванням пролетаріату всіх регіонів царської Росії, зберігалася солідарність з трудящими Бессарабії (її загарбала Румунія), Литви, Латвії, Естонії, Польщі, Фінляндії, учасниками революції, яким до того ж загрожувало поглинання німецьким фашизмом, що справляв сильний вплив на уряди названих країн.

Не беручи до уваги ці настрої, не можна оцінити й події передодня другої світової війни, ставлення до них громадської думки в СРСР.

Звичайно, розгромлений у 1945 р. фашистський режим, який знищив мільйони людей на окупованих територіях, у самій Німеччині викликає нині загальний осуд, і цілком зрозумілою є незгода з тим, що нині виглядає як навіть формальне з ним примирення. Але не можна забувати й про те, що чимало урядів у той час вступали з гітлерівською Німеччиною в договірні відносини, а так звані «мюнхенці» в Англії, Франції та інших західних країнах хотіли б перетворити гітлерівську Німеччину в союзника цих держав. Тому укладення Радянським Союзом пакту про ненапад з Німеччиною 23 серпня 1939 р. саме по собі відповідало загальноприйнятим принципам міжнародного права, перешкоджало союзові Німеччини з тими державами в Європі, які, підписавши в 1938 р. Мюнхенську угоду, наблизили для себе можливість союзу з нею. До того ж, сам договір, судячи з його тексту, відповідав аналогічним договорам про ненапад, які СРСР укладав із сусідніми державами.

Коментуючи статті договору, деякі західні автори зображають його чимось на зразок «винятку» у радянській договірній практиці. Так, А. Улам, американський дослідник зовнішньої політики СРСР, писав, що договір був «досить схожим на будь-які інші подібні пакти, за винятком однієї деталі: не було загального положення, згідно з яким одна із сторін може вийти з пакту, якщо інша здійснить агресію проти якоїсь третьої сторони»⁵. Американський історик, схоже, натякає на те, що самим текстом договору малася на увазі згода СРСР з агресією Німеччини. Однак ознайомлення з договірною практикою Радянського Союзу показує, що з 12 договорів про ненапад, укладених СРСР в 1923—1941 рр., тільки чотири передбачали денонсацію у випадках, згаданих А. Уламом⁶. Договір від 23 серпня 1939 р. мав, за розрахунками радянського керівництва, сприяти уникненню нападу Німеччини на СРСР максимум протягом наступних десяти років. В умовах, коли угода з Англією і Францією виявилася неможливою, це був, очевидно, вимушений і неминучий у тій обстановці крок.

Договір, однак, був не єдиним документом, підписаним 23 серпня 1939 р. В західній історичній літературі чимало говориться також про таємний або додатковий протокол, в якому Східну Європу було поділено на «сфери інтересів» чи «сфери впливу» між Німеччиною і СРСР*.

1 вересня 1939 р. фашистська Німеччина напала на Польщу, пред'явивши їй неприйнятний ультиматум. Через 17 днів Радянський Союз висунув свої війська і взяв під захист населення Західної України і Західної Білорусії, які опинилися після закінчення радянсько-польської війни у 1921 р. під владою Польщі. Здійснилися одвічні прагнення українського і білоруського народів жити в межах однієї держави.

⁵ Ulam A. Expansion and Coexistence.— New York, 1976.— P. 276.

⁶ Дипломатический словарь: В 2-х т.— М., 1950.— Т. 2.— С. 697—747; Документы внешней политики СССР.— М., 1964.— Т. 9.— С. 447; 1969.— Т. 15.— С. 85, 298

* Детальний аналіз питання про таємний додатковий протокол див. у статті А. С. Якушевського, що публікується в цьому номері нашого журналу.— *Ред.*

Для Західної України, зокрема, возз'єднання було актом високого гуманізму і глибокої історичної справедливості, стало закономірним результатом важкої і тривалої боротьби трудящих краю на чолі з КПЗУ. Визвольний похід Червоної Армії органічно злився з цією боротьбою.

Історії, однак, судилося розпорядитися так, що в ці ж самі дні Польща вела справедливую війну проти фашистських агресорів. Хочемо ми цього чи ні, але визвольний похід радянських військ здавався для поляків, які вели відчайдушну боротьбу з гітлерівцями, зовсім не таким: «Вступ Червоної Армії на ці землі 17 вересня був зустрінутий у польському суспільстві з болем і навіть викликав ворожу реакцію»⁷. Водночас там, куди прийшли радянські бійці, їх вітало місцеве населення.

Складність сучасної оцінки договору про ненапад пов'язана з тим, що він не набагато затримав початок агресії проти СРСР, був віроломно порушений Німеччиною менш як через два роки після підписання. Вже тільки з цієї причини його можна охарактеризувати як невдачу. Крім того, почуття обурення викликають аморальні спроби Сталіна перетворити відносини з Німеччиною на майже «дружні», припинити критику фашистської ідеології, принісши в жертву авторитет СРСР як головного оплоту боротьби проти фашизму. В такому ж дусі Молотов у Верховній Раді СРСР узяв під сумнів державність Польщі, говорив про спільний радянсько-німецький «удар» по ній. На демаркаційній лінії в Польщі демонструвалося радянсько-німецьке «братерство по зброї». Як згадував К. М. Симонов, все це сприймалося як «щось у моральному плані дуже тяжке»⁸.

28 вересня 1939 р. були підписані радянсько-німецький договір «Про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною» та ряд таємних протоколів до нього. Зміст договору зводився до перетворення демаркаційної лінії, що проходила по території колишньої Польської держави на кордон; до взаємного визнання здійсненої «державної перебудови» по обидва боки кордону. Останнє до того ж називалося «надійним фундаментом для дальшого розвитку дружніх відносин між своїми народами». В одному з протоколів до «радянської сфери» впливу була віднесена Литва.

Як сказав М. С. Горбачов, укладення цього договору було не тільки політичною помилкою з тяжкими наслідками і для нас, і для інших країн, для комуністичного руху, а й прямим і зухвалим відступом від ленінізму, попранням ленінських принципів⁹. Зазначена акція, а також згода СРСР на підписання таємних документів, якими встановлювалися для Німеччини й СРСР якісь «сфери інтересів» чи «сфери впливу», являють собою ганебний відхід від ленінських основ зовнішньої політики соціалістичної держави. Серед останніх важливе місце належить рішучій відмові від будь-яких «сфер впливу», про що відразу ж після Жовтневої революції заявив Радянський уряд, скасувавши Декретом про мир дію відповідних договорів, укладених царським і буржуазним урядами, і закликавши уряди всіх країн поважати «точно, ясно і добровільно висловлену згоду і бажання» народів.

У 1939—1940 рр., трактуючи по-своєму домовленість з Німеччиною, сталінське керівництво багато в чому за допомогою «силових» методів зовнішньої політики пішло на розв'язування війни з Фінляндією, добилося повернення Румунією Радянському Союзу Бессарабії та Північної Буковини, населеної в основному українцями, а також ввело в Лит-

⁷ Канун и начало второй мировой войны: Тезисы, подготовленные комиссией ученых СССР и ПНР по истории отношений между двумя странами // Правда.— 1989.— 25 мая.

⁸ Симонов К. «Двадцать первого июня меня вызвали в Радиокomitee...» // Знание — сила.— 1987.— № 11.— С. 82.

⁹ Интеллигенция перед лицом новых проблем социализма. Встреча М. С. Горбачева с представителями польской интеллигенции.— М., 1988.— С. 75.

ву, Латвію та Естонію військові частини, оскільки побоювалося перетворення цих країн на плацдарми для нападу на СРСР. Невдовзі комуністичні й антифашистські сили в Прибалтиці добилися створення урядів Народного фронту. Останнє стало передумовою відновлення Радянської влади в цих країнах, поваленої свого часу внаслідок політики кайзерівської Німеччини й Антанти у цьому регіоні.

На територіях, що відійшли в ці роки до СРСР, розпочалося будівництво нового суспільства. Однак спільною трагедією всіх народів СРСР була сталінська деформація соціалізму, встановлення в нашій країні деспотичного режиму, характерну рису якого становили масові репресії. У Прибалтиці, до речі, їх проведенням керували Вишинський, Деканозов і Жданов, відомі як злісні порушники соціалістичної законності.

Погоджуючись у 1939 р. на виділення «сфери впливу» СРСР, Гітлер, звичайно, виходив з того, що в майбутній війні проти нашої країни він доб'ється швидкої перемоги і буде розпоряджатися долею радянських народів на свій розсуд. В міру того, як Радянський Союз вживав заходів для зміцнення своїх кордонів, Гітлер прискорював підготовку до нападу на СРСР. Вже після початку війни проти нашої країни Гітлер у вузькому колі наближених до нього осіб говорив, що йому довелося піти на угоди, «сприятливі для інтересів» СРСР, щоб «стримати росіян» аж до моменту, коли Німеччина «розпочне атаку». Він з роздратуванням коментував відновлення Радянської влади в Прибалтиці і пояснював це тим, що Москва, мовляв, побоювалася «впливу капіталістичного оточення» на радянські гарнізони в Литві, Латвії та Естонії, бо «спочатку Сталін зовсім не мав цього на увазі». Фашистський лідер вважав своєю заслугою те, що начебто йому вдалось «обмежити Бессарабією... марш росіян у Румунію»: «Вони одним махом захопили б нафту, і... було б повністю порушене наше постачання нафтою». Щодо державності народів регіону він висловився так: «У 1918 р. ми створили балтійські країни і Україну (мається на увазі повалення революційних урядів.— М. Б.). Але тепер ми не зацікавлені в збереженні балтійських держав, як і в створенні незалежної України»¹⁰.

В міру наростання загрози нападу Німеччини на СРСР в радянсько-німецьких відносинах збільшувалася напруженість, що дістало своє відображення у змісті переговорів Молотова з гітлерівським керівництвом у Берліні (листопад 1940 р.). Як згадував учасник цих переговорів В. М. Бережков, у розмовах з Гітлером і Ріббентропом В. М. Молотов вимагав припинити розширення німецького впливу на Балканах і в Фінляндії. У відповідь німецька сторона запропонувала СРСР приєднатися до Троїстого пакту між Німеччиною, Італією та Японією і погодитися з тим, щоб усі ці країни визначили свої «територіальні прагнення» у південному напрямку. Німеччина оголошувала метою своїх устремлень території Центральної Африки; Італія — Північної та Північно-Східної Африки; Японія — Східної Азії. Радянському Союзу пропонувалося зосередити «територіальні устремління» у напрямі Індійського океану¹¹. Цю пропозицію В. М. Молотов у радянському дипломатичному листуванні охарактеризував так: «Німці та японці, як видно, хотіли б штовхнути нас у бік Персидської затоки та Індії. Ми відхилили обговорення цього питання, оскільки вважаємо такі поради з боку Німеччини недоречними»¹².

Не можна не поділити подиву, висловленого 12 травня 1989 р. В. М. Бережковим у передачі радянського телебачення «Свідок», з приводу того, що згодом у Берлін дипломатичними каналами було передано проект радянських контрпропозицій, де висловлювалася готов-

¹⁰ Hitler's Secret Conversations. 194—1944.— New York, 1961.— P. 50, 61, 461.

¹¹ Váli F. The Turkish Straits and NATO.— Stanford, 1972.— P. 225.

¹² Цит. за: История внешней политики СССР. 1917—1945.— М., 1981.— Кн. 1.— С. 409.

ність... приєднатися до Троїстого пакту. Оpubлікований на Заході текст цих контрпропозицій містив такі основні умови: негайне виведення німецьких військ з Фінляндії, укладення пакту про взаємодопомогу між СРСР і Болгарією та розміщення радянської бази в районі Босфору і Дарданелл, відмова Японії від своїх нафтових і вугільних концесій на Північному Сахаліні і ... згода визнати, що район на південь від Батумі і Баку в загальному напрямку на Персидську затоку буде «центром устремління» Радянського Союзу¹³.

В тексті контрпропозицій містилися також посилання на узгоджені раніше «сфери впливу» Радянського Союзу. Таким чином, поряд з пропозиціями, що стосувалися зміцнення безпеки СРСР, у радянському дипломатичному документі знову фігурували «сфера впливу», «територіальні устремління», не кажучи вже про те, що висловлювалася згода приєднатися до Троїстого пакту, який був широко відомий у світі як Антикомінтернівський пакт. Не можна не побачити в цьому серйозного відходу тодішнього радянського керівництва від принципового соціалістичного курсу в зовнішній політиці. Щоправда, в опублікованій в СРСР 1948 р. довідці «Фальсифікатори історії» зміст переговорів, що велися восени 1940 р., подано як «зондаж» позиції Німеччини. І все ж зміст цього «зондажу» суперечив ленінським принципам зовнішньої політики Радянського Союзу. Деформація останніх стала наслідком панування в СРСР адміністративно-командної системи, одноособного прийняття Сталіним важливих рішень з питань зовнішньої політики, відсутності гласності в цих питаннях. На щастя, далі викладу позицій сторін тут справа не пішла.

Ось такою складною й неоднозначною була картина міжнародних подій напередодні другої світової війни. Дати правову й політичну оцінку пакту про ненапад 1939 р. та пов'язаним з ним документам має комісія, яка була створена на I з'їзді народних депутатів СРСР.

Людство здобуло для себе чимало серйозних і повчальних уроків. Певні висновки зробили Сталін і Молотов, хоч вони і не змогли визнати хибність курсу на зближення з фашистською Німеччиною, виявилися нездатними використати до кінця всі можливості для створення (ще до війни) антигітлерівської коаліції. Уряд СРСР 3 липня 1941 р. запропонував радянському послу в Лондоні дотримуватися, зокрема, такої позиції: «Ми стоїмо за створення незалежної Польської держави, у кордонах національної Польщі, включаючи деякі міста й області, які нещодавно відійшли до СРСР, причому питання про характер державного режиму Польщі Радянський уряд вважає внутрішньою справою самих поляків...»¹⁴

У ході війни радянська дипломатія зайняла нарешті більш чітко виражену позицію щодо «сфер впливу». Наприклад, 24 жовтня 1943 р. на конференції представників СРСР, США та Великобританії В. М. Молотов відхилив концепцію «сфер впливу», підкресливши: «Ми не давали жодного приводу припускати, начебто він (СРСР.— М. Б.) виступає за розділ Європи на окремі зони впливу...»¹⁵.

Аналогічним чином Й. В. Сталін у 1944 р. ухилився від обговорення пропозиції У. Черчілля щодо визначення «у процентному відношенні» ступеня впливу СРСР та Англії на розвиток подій у ряді країн Південно-Східної Європи. Поставлену ним синім олівцем позначку на аркушику з блокнота, на якому У. Черчілль сформулював свою ідею, не можна вважати знаком досягнення угоди, як це згодом у власних мемуарах інтерпретував англійський прем'єр-міністр (а за ним і багато хто із західних дослідників). В архівних документах МЗС СРСР цей епі-

¹³ Váti F. Op. cit.— P. 227—228.

¹⁴ История внешней политики СССР. 1917—1945.— С. 423.

¹⁵ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны / Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании 19—30 октября 1943 г.— М., 1981.— С. 175, 192, 194.

зод, котрий мав місце восени 1944 р. під час візиту У. Черчілля до Москви, викладений так: «Черчілль заявляє, що він підготував досить брудний документ, на якому показано розподіл впливу Радянського Союзу та Великобританії у Румунії, Греції, Югославії, Болгарії. Таблиця складена ним для того, щоб показати, що міркують з цього приводу англійці»¹⁶.

Політика, яку СРСР втілював у життя в регіоні, підтримка ним соціалістичних перетворень, що здійснювали трудящі під керівництвом комуністичних і робітничих партій,— ці фактори дають змогу спростувати твердження про якісь «процентні зобов'язання», котрі Радянський Союз нібито узяв на себе.

В роки другої світової війни СРСР, США та Англія домовились про створення Організації Об'єднаних Націй. Це свідчило про те, що ідея колективної безпеки, не реалізована у передвоєнні роки, живе й набирає сили. Але почалася «холодна війна», причому свій вклад у підтримання її полум'я зробило й сталінське керівництво.

Чи існувала альтернатива такому перебігу подій, розгортанню «холодної війни», яку почали західні держави? Сьогодні важко сказати, наскільки реальним був інший курс, але про його можливість 18 червня 1946 р. говорив в інтерв'ю американському кореспондентові М. М. Литвинов (тоді він ще був заступником міністра закордонних справ СРСР). Він піддав критиці погіршення відносин між великими державами, відзначив реальну можливість війни із застосуванням ядерної зброї. У телеграмі посла США, яку він надіслав до Вашингтона, повідомлялося: «Обговорюючи міжнародне становище, Литвинов сказав, що перспективи виглядають погано і, на його думку, незгоди між Сходом та Заходом зайшли надто далеко, щоб їх можна примирити. На запитання про причини, він сказав, що, з його точки зору, в основу покладено переважаючу там (у Москві.— М. Б.) ідеологічну концепцію неминучості конфлікту між комуністичним і капіталістичним світами. Як він вважає, раніше існувала можливість співіснування двох світів один поруч з іншим, але зараз, очевидно, її немає». В майбутньому можливе лише «тривале збройне перемир'я». Однією з причин, за словами Литвинова, було повернення в СРСР «до застарілої концепції географічної безпеки», яка, як пояснив у посольстві США Р. Хотелетт (американський кореспондент), зводилася до того, що безпека забезпечується «територією», наявністю на кордонах «річки або пасма гір». Литвинов при цьому підкреслював, що в основі співробітництва мала б бути «згода між великими державами». Висловивши свою думку, він дав зрозуміти, що до нього не прислухались, і він уже «не бере участь» у виробленні зовнішньополітичного курсу, говорить як «приватна особа»¹⁷. Невдовзі після цієї бесіди М. М. Литвинов пішов на пенсію.

Після смерті Й. В. Сталіна КПРС зробила ряд серйозних кроків на шляху згортання «холодної війни». На XX з'їзді партії мова йшла про відсутність фатальної неминучості світової війни. У Програмі КПРС, яку було прийнято у 1961 р., говорилося про можливість її відвернення й виключення з життя суспільства.

Розгорнулася боротьба за заборону зброї масового знищення, за загальне й повне роззброєння. В Європі було висунуто кілька пропозицій про створення системи колективної безпеки. У 60—70-х роках було підписано важливі угоди про обмеження гонки озброєнь. У 1975 р. ідея забезпечення колективної безпеки знайшла втілення у Заключному акті Загальноєвропейської наради з питань безпеки й співробітництва. Почався «хельсінкський процес». Однак водночас з цим у нашій

¹⁶ Цит. за: Якушевский А. С. Правда вопреки. Против фальсификации истории Великой Отечественной войны.— Киев, 1981.— С. 68.

¹⁷ Foreign relations of the United States, 1946.— Washington, 1967.— Vol. VI.— P. 763—765.

країні відбувалася реабілітація Сталіна, яка супроводжувалась дальшим зміцненням командно-адміністративної системи, біля керма управління якої стояв Л. І. Брежнєв. Уповільнилися темпи соціально-економічного розвитку, почалася криза, яка значною мірою позбавила соціалізм його привабливої сили. (Це особливо дала нам зрозуміти зарубіжна громадськість).

Після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС партія висунула завдання змінити небезпечний хід міжнародних подій, забезпечити мирні умови для докорінної перебудови життя країни. В партійних документах, виступах керівників партії та Радянського уряду по-новому осмислювалися процеси, що відбувалися у світі. Виникло й розвивається нове політичне мислення, яке забезпечило новаторські підходи до проблем зовнішньої політики СРСР, розв'язування вузлів міжнародних суперечностей. При цьому враховуються уроки минулого й досвід співробітництва великих держав у роки війни.

Воно яскраво виявилось у ставленні Радянського Союзу до питань забезпечення власної безпеки. Ще в 1983 р. співробітник одного з «мозкових центрів» у США Б. Ламбет писав, що «радянські лідери... уявляються сповненими рішучості добиватися абсолютної безпеки. Під цим неминуче розуміється абсолютна відсутність безпеки для всіх інших»¹⁸. Згідно з новим політичним мисленням таке завдання дедалі більше стає завданням політичним. Безпека може бути — якщо йдеться про відносини між СРСР та США — лише взаємною, а коли брати міжнародні відносини в цілому — тільки загальною. Про це говорилося на XXVII з'їзді КПРС. Провідний американський радянолог Р. Левволд писав з цього приводу: «Горбачов — перший радянський керівник, який ув'язав національну безпеку із обопільною безпекою, заявив, що СРСР не може забезпечувати свою безпеку за рахунок свого головного суперника»¹⁹.

У серпні 1986 р. делегації БРСР, НРБ, УНР, НДР, МНР, ПНР, СРР, СРСР, УРСР та ЧССР звернулися до Генерального секретаря ООН з пропозицією обговорити на Генеральній Асамблеї питання про створення всеохоплюючої системи міжнародної безпеки. З тих пір в ООН воно щороку стоїть на порядку денному. У ході його обговорення, в якому беруть активну участь і представники УРСР, дедалі чіткіше вимальовується будівля цієї системи, уточнюються її компоненти, триває пошук прийнятних домовленостей у військово-політичній, науково-технічній, економічній, екологічній та гуманітарній сферах забезпечення безпеки. З позицій нового мислення здійснений прорив у галузі ядерного роззброєння, коли у грудні 1987 р. був підписаний радянсько-американський договір про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності. Радянський Союз вживає енергійних заходів до скорочення ракетно-ядерної стратегічної зброї, збройних сил та звичайних озброєнь. Рішення про одностороннє скорочення нашою країною своїх «звичайних» збройних сил, про що М. С. Горбачов заявив у своєму виступі в ООН 7 грудня 1988 р., мало значний резонанс у світі. Директор досліджень європейських проблем у Центрі стратегічних і міжнародних досліджень у Вашингтоні Р. Хантер підкреслив, що ця заява була «надзвичайною». Вона вимагатиме від Заходу по-новому підходити до проблеми скорочення озброєнь в Європі²⁰.

В результаті, на Заході дедалі частіше визнається справжній характер миролюбної політики СРСР. Американський політолог Дж. Ратженс писав, що «ми повинні впевнено заперечувати можливість навмисного, як за планом Барбаросса, нападу (СРСР.— М. Б.) на За-

¹⁸ Lambeth R. Contemporary Soviet military policy // Soviet Union / Union Sovieligie, 1983.— Vol. 10.— Parts 2—3.— P. 181.

¹⁹ Time.— 1987.— July 27.— P. 12.

²⁰ Hunter R. When a rival attacks with an olive branch.— International Herald Tribune.— 1988.— December 8.

хідну Європу і навмисного, як під Перл-Харбором, нападу на американські стратегічні сили», хоч раніше з цього завжди виходили НАТО та США ²¹.

Радянський Союз закликав до послідовної ліквідації регіональних конфліктів. Не існує вже у світі «периферій», де він міг би жевріти, перешкоджаючи зміцненню міжнародної безпеки. Свій реальний вклад у цю справу зробила й наша країна, яка вивела обмежений контингент своїх військ з Афганістану, підтримавши політику національного примирення, яку проводить в життя уряд цієї держави. СРСР сприяє розв'язанню конфліктної ситуації в Намібії, Камбоджі, навколо Нікарагуа. І це теж один з виявів нового політичного мислення.

Спираючись на концепцію всеохоплюючої і загальної безпеки, СРСР виступає за активізацію миротворницької ролі ООН.

Важливим постулатом нового політичного мислення є визнання за народами права вибору шляхів їхнього розвитку. М. С. Горбачов, виступаючи в ООН, сказав, що «заперечувати це право народів, під яким би приводом це не робилось, якими б словами не прикривалось,— значить, посягати навіть на ту нестійку рівновагу, якої вдалося досягти». Свобода вибору — загальний принцип і не повинен знати винятків ²². Цей постулат є ще одним підтвердженням несумісності (із зовнішньою політикою соціалізму) дій у душі «сфер інтересів» або «сфер впливу», котрі означають нехтування волевиявленням народів, що потрапляють до цих «зон».

На наш погляд, підсумком осмислення досвіду радянської зовнішньої політики є висновок, що Країна Рад повинна піклуватися про те, як вона виглядає в очах світової громадської думки, бо образ держави є важливим аспектом її існування в міжнародному товаристві. Репутація країни є вагомим елементом зовнішньої політики, складовою частиною державних інтересів та національної безпеки. Обличчя держави у сприйнятті іншого світу, говорив Е. А. Шеварднадзе, складається безумовно і насамперед із загальної спрямованості її політики, з цінностей та ідеалів, які держава обстоює й втілює в життя, з того, наскільки останні відповідають пануючим загальнолюдським уявленням та нормам, її власній поведінці ²³.

Одержано 09.06.89

Автор по-новому підходить к освещению начала и уроков второй мировой войны; анализирует как широко известные ранее, так и малоизвестные факты и документы; оценивая прошлое, стремится увидеть его связь с современностью; раскрывает значение полученных уроков для выработки нового политического мышления, внешне-политического курса СССР.

²¹ Ratjens G. Global Security: approaching the year 2000.— Current History.— January 1989.— P. 2.

²² Рад. Україна.— 1988.— 9 груд.

²³ Междунар. жизнь.— 1988.— № 9.— С. 13, 24—25.

А. С. Якушевський (Москва)

Радянсько-німецький договір 1939 р. *

Очікувальна позиція, яку продовжувала займати радянська сторона, суперечила інтересам німецького керівництва, яке поспішало досягти угоди з СРСР якомога швидше, до нападу на Польщу. В кінці липня з

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.—1989.—№ 8.

Берліна надходили безперервні вказівки послу Ф. Шуленбургу з вимогою якнайшвидше добитися прийому у В. М. Молотова. Проте послу у прийомі було відмовлено. Тоді І. Ріббентроп у Берліні увечері 2 серпня запросив до себе Г. О. Астахова. Німецький міністр підкреслив насамперед, що між обома державами нема серйозних суперечностей. «З усіх проблем, що мають відношення до території від Чорного моря до Балтійського, ми могли б без клопоту домовитися,— сказав Ріббентроп Г. О. Астахову.— В цьому я глибоко переконаний». Потім німецький міністр спробував чинити тиск на СРСР, вдавшись до недвозначних погроз. «Якщо у вас інші перспективи,— говорив він,— якщо, наприклад, ви вважаєте, що кращим способом врегулювання відносин з нами є запрошення до Москви англо-французьких військових місій, то це, звичайно, справа ваша. Що стосується нас, то ми не звертаємо уваги на викрики та шум на нашу адресу у таборі так званих західноєвропейських демократій. Ми достатньо сильні і до їхніх погроз ставимося з презирством та насмішкою. Ми впевнені у своїх силах; нема такої війни, яку ми б не виграли». Крім того, Ріббентроп дав зрозуміти, що польське питання буде розв'язане Німеччиною найближчим часом. «Для нас воєнна кампанія проти Польщі — справа тижня — десяти днів»,— підкреслив він. Ріббентроп обіцяв також вплинути на Японію в інтересах Радянського Союзу²⁴.

Наступного дня Ю. Шнурре за дорученням керівництва МЗС Німеччини зустрівся з Г. О. Астаховим, щоб «уточнити і доповнити» те, про що говорив Ріббентроп. Він передав бажання німецького уряду почати в Берліні конкретні обговорення питань про поліпшення відносин з СРСР, підкресливши безпосередню зацікавленість у цьому Ріббентропа і Гітлера. Того ж дня у Москві Шуленбург відвідав В. М. Молотова і від імені свого уряду підтвердив готовність Німеччини добитися «примирення обопільних інтересів» у Польщі, Прибалтиці та Румунії. В. М. Молотов сказав послу, що «Радянський уряд ставиться позитивно до прагнення німецького уряду поліпшити відносини», але разом з тим висловив недовір'я до можливої доброзичливої зміни політики Німеччини щодо СРСР. 4 серпня міністр закордонних справ Радянського Союзу направив у Берлін Г. О. Астахову телеграму, в якій поставив йому завдання продовжити обмін думками про поліпшення відносин з Німеччиною, підкресливши, що спочатку необхідно досягти позитивного результату в торгово-кредитних переговорах, що проводяться, і що від їх результату буде залежати розв'язання інших питань²⁵.

Діючи за вказівками з Москви, Г. О. Астахов продовжував контакти з представниками МЗС Німеччини. В листі у Москву від 8 серпня він повідомив, що торгово-кредитна угода між СРСР та Німеччиною може бути підписана найближчим часом. Крім економічних, говорилося у листі, німці хотіли б домовитися про нормалізацію відносин по лінії преси та культурних зв'язків, про відновлення хоча б частини закритих в СРСР німецьких консульств та з інших питань. Ці угоди, на думку німецької сторони, повинні були стати першим етапом, на чому можна було б перевірити готовність СРСР домовитися і з політичних питань. Г. О. Астахов робив висновок, що німці, виходячи з розмов з ними, були б не проти «залучити нас до розмов більш далекого змісту, провівши огляд усіх територіально-політичних проблем, що можуть виникнути між нами й ними». У зв'язку з цим фраза про відсутність суперечностей «на всьому протязі від Чорного моря до Балтійського» може бути зрозумілою як бажання домовитися з усіх питань, зв'язаних з країнами, що знаходяться у цій зоні. Правда, у радянського повіреного

²⁴ Akten zur deutschen auswärtigen Politik.— Ser. D. Bd. 6.— S. 883—884; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945: В 6-ти т.— М., 1963.— Т. 1.— С. 174.

²⁵ Междунар. жизнь.— 1989.— № 5.— С. 134—136.

у справах не було впевненості, що німці «були б готові всерйоз і надовго дотримуватися відповідних еventуальних зобов'язань»²⁶.

11 серпня В. М. Молотов телеграфував до Берліна Г. О. Астахову про те, що радянське керівництво цікавлять підняті у його листі від 8 серпня питання, проте переговори по них вимагають підготовки і вести їх бажано у Москві «по шабелях». Під час чергової бесіди з Ю. Шнурре 12 серпня Г. О. Астахов передав йому висловлені В. М. Молотовим побажання. Оцінюючи поведінку німецьких керівників у ті дні, він повідомляв у Москву: «Іх явно хвилюють наші переговори з англо-французькими військовими, і вони не жаліють аргументів і обіцянок найширшого порядку, щоб еventуальній військовій угоді запобігти. Заради цього вони готові тепер, по-моєму, на такі декларації і жести, які півроку тому назад могли здаватися цілковито виключеними. Відмова від Прибалтики, Бессарабії, Східної Польщі (не говорячи вже про Україну) — це на даний момент мінімум, на який німці пішли б без тривалих розмов, аби одержати від нас обіцянку невтручання в конфлікт з Польщею»²⁷.

Вже 13 серпня Ю. Шнурре повідомив Г. О. Астахову про згоду керівництва Німеччини вести переговори в Москві. Німецька сторона намагалася почати їх якомога швидше і доручити ведення їх найближчим довіреним особам Гітлера. Посольство Німеччини у Москві одержувало з Берліна одну телеграму за одною з вимогою справляти тиск на радянське керівництво новими аргументами. 14 серпня Е. Вайцеккер доручив послу Шуленбургу повідомити Радянський уряд, «якщо Росія віддасть перевагу союзу з Англією, вона неминуче залишиться одна віч-на-віч з Німеччиною, як у 1914 р. Якщо ж Радянський Союз віддасть перевагу взаєморозумінню з нами, він одержить безпеку, яку так хоче, і отримає всі гарантії для її забезпечення»²⁸.

За таких умов, зважаючи на наполегливу просьбу німецької сторони, 15 серпня В. М. Молотов прийняв Шуленбурга, який зачитав одержану ним напередодні заяву Ріббентропа. В ній стверджувалося, що Німеччина не має «агресивних намірів» щодо СРСР, і пропонувалося врегулювати «для повного задоволення обох сторін» усі наявні спірні проблеми, для чого до Москви найближчим часом був готовий прибути німецький міністр закордонних справ²⁹. На зачитану заяву В. М. Молотов дав ухильну відповідь. Він вітав бажання Берліна поліпшити взаємовідносини з СРСР і заявив, що «важливо з'ясувати думку німецького представника у питанні про пакт ненападу». Для досягнення результативності переговорів, підкреслив радянський нарком, перед приїздом Ріббентропа «необхідно провести підготовку певних питань»³⁰.

Така відповідь свідчила, що радянське керівництво ще не прийняло рішення щодо німецьких пропозицій. Воно лише прагнуло продовжувати політичну гру і затягувати час, щоб глибше вивчити можливості, що з'явилися, і зробити потім остаточний вибір. Проте така радянська позиція не влаштовувала Берлін, який поспішав.

Знову відвідавши В. М. Молотова 17 серпня, Шуленбург повідомив про згоду Німеччини укласти з СРСР пакт про ненапад, а також про готовність гарантувати Прибалтійські держави разом з Радянським Союзом і використати свій вплив для поліпшення і консолідації радянсько-японських відносин. Від радянської сторони вимагалася терміново прийняти для укладення відповідних договорів Ріббентропа, якому

²⁶ Там же.— С. 136; История Великой Отечественной войны Советского Союза.— Т. 1.— С. 175.

²⁷ Междунар. жизнь.— 1989.— № 5.— С. 137.

²⁸ Documents on German Foreign Policy 1918—1945.— Washington, 1956.— Ser. D. Vol. 7.— P. 61.

²⁹ Ibid.— P. 62—64, 76—77.

³⁰ Междунар. жизнь.— 1989.— № 5.— С. 137—138.

Гітлер надавав необхідні повноваження. В. М. Молотов від імені Радянського уряду вітав поворот німецької політики в бік поліпшення відносин з СРСР і висловив побажання, щоб одночасно з пактом про ненапад було б прийнято спеціальний протокол з питань зовнішньої політики, які порушувалися у німецькій заяві від 15 серпня і які не могли увійти в договір. Ініціатива щодо протоколу, на думку радянського керівництва, мала виходити від обох сторін³¹.

19 серпня вранці Шуленбург знову зустрівся з В. М. Молотовим. Він сказав, що існує небезпека конфлікту між Німеччиною та Польщею і в зв'язку з цим необхідно з'ясувати взаємовідносини між СРСР та Німеччиною ще до його виникнення. Німецький посол завірив радянського наркома, що керівництво Німеччини готове «йти назустріч усім побажанням Радянського уряду» і що під час «складання протоколу також не повинно зустрітися ускладнень». За виявлену Берліном готовність до поступок від радянської сторони терміново вимагалось назвати дату приїзду Ріббентропа в Москву. Одрозу В. М. Молотов зробити це не міг. Але через кілька годин того ж дня він повідомив Шуленбурга, що Ріббентроп міг би прибути 26—27 серпня після опублікування торгово-кредитної угоди³².

В західній літературі повідомлялося, що 19 серпня після візиту Шуленбурга до наркома закордонних справ СРСР відбулося засідання Політбюро ЦК ВКП(б) з питання відносин з Німеччиною. На ньому виступив Сталін. Він переконав членів Політбюро у вигідності для Радянського Союзу укладення договору з Німеччиною про ненапад. Документально це повідомлення про засідання Політбюро не підтверджено. Воно базується лише на інформації розвідки³³.

Запропонована радянським керівництвом дата приїзду Ріббентропа у Москву не задовольнила Берлін, оскільки на 26 серпня вже було призначено напад вермахту на Польщу. Берлін відмовився чекати і вирішив вимагати від Москви діяти без вагань. Як своєрідний ультиматум радянському керівництву слід розглядати особисте послання Гітлера Сталіну від 20 серпня. У ньому пропонувалося прийняти Ріббентропа у Москві 22 серпня чи найпізніше — 23 серпня. Гітлер давав зрозуміти Сталіну, що військове зіткнення між Німеччиною і Польщею може вибухнути в найближчі дні і цим викликала терміновість досягнення радянсько-німецьких домовленостей. Як приманку Гітлер обіцяв, що бажаний Радянським урядом додатковий протокол до договору про ненапад може бути погоджений в найкоротший час, якщо відповідальний німецький державний діяч особисто зможе провести у Москві про це переговори³⁴.

Радянське керівництво пішло на поступки Берліну. 21 серпня у звітній телеграмі Гітлеру Сталін від імені Радянського уряду повідомив про готовність прийняття Ріббентропа у Москві для підписання договору про ненапад 23 серпня³⁵.

Вранці 23 серпня Ріббентроп прибув у Москву. Переговори між ним, Сталіним та Молотовим продовжувалися цілий день. Необхідні документи були погоджені і в ніч на 24 серпня підписані В. М. Молотовим і Ріббентропом. Договір про ненапад було укладено на 10-річний строк і вступав він у силу відразу після підписання до ратифікації. У ньому містилися зобов'язання утримуватися від будь-якого насильства, від будь-якої агресивної дії та будь-якого нападу щодо один одного як окремо, так й разом з іншими державами. Договір передбачав відмову від надання допомоги державі, що напала на одну з сторін, які домовлялися. Обидві сторони зобов'язувалися проводити періодичні

³¹ Там же.— С. 138—139.

³² Там же.— С. 139.

³³ Journal de Geneva.— 1941.— 7 juil.

³⁴ Documents on German Foreign Policy.— Ser. D. Vol. 7.— P. 156—157.

³⁵ Ibid.— P. 168.

консультації, щоб взаємно інформувати одна одну з питань, що стосуються загальних інтересів, і не брати участь у будь-якому угрупованні держав, спрямованому проти іншої сторони³⁶.

Одночасно з договором про ненапад, згідно з даними зарубіжних дослідників, було підписано додатковий таємний протокол, про який йшла мова в ході попередніх радянсько-німецьких контактів. Вперше його було опубліковано на Заході у 1948 р. з ініціативи уряду США. Оригіналу цього протоколу ні в радянських, ні в німецьких архівах не виявлено. В архіві міністерства закордонних справ ФРН зберігається фотоплівка, на якій серед інших документів є також німецький і російський тексти радянсько-німецького секретного протоколу від 23 серпня 1939 р. з підписами І. Ріббентропа та В. Молотова. У ФРН та інших західних країнах ці тексти вважаються достовірними. В СРСР вони були вперше опубліковані 20 грудня 1988 р. в органі ЦК Компартії Литви газеті «Тіесса», а ще раніше в Естонії³⁷. На рівні радянського керівництва, як заявив М. С. Горбачов, вважається неможливим визнати адекватність копій протоколу, оскільки не знайдено його оригіналу³⁸.

Для вивчення складного комплексу питань, що постали нині у зв'язку з обнародуванням нових фактів, що стосуються даної проблематики, І з'їзд народних депутатів утворив Комісію для політичної та правової оцінки радянсько-німецького договору 1939 р.*

Проте вже опубліковані документи про попередні радянсько-німецькі переговори, а ще більше дії СРСР і Німеччини після укладення договору про ненапад свідчать, що додатковий секретний протокол був складений і потім дотримувався обома сторонами.

³⁶ Правда.— 1939.— 24 авг.

³⁷ Див.: Сов. Россия.— 1988.— 24 авг.; Междунар. жизнь.— 1989.— № 5.— С. 141.

³⁸ Интеллигенция перед лицом новых проблем социализма: Встреча М. С. Горбачева с представителями польской интеллигенции.— М., 1988.— С. 75.

* Від редакції: Останнім часом увага до питань, пов'язаних з підписанням вказаного договору, значно посилилася. Нове світло на цю сторінку історії проливає ряд публікацій в радянській пресі, зокрема журналах «Междунар. жизнь» (№ 5, 1989) та «Новое время» (№№ 23, 24, 1989). Можна передбачати, що і до виходу в світ даної статті з'являться нові публікації на цю тему. З свого боку, пропонуємо для ознайомлення читачів надісланий А. С. Якушевським до редакції нашого журналу переклад з німецької мови копії додаткового таємного протоколу, що був уміщений у праці: Sommer E. Das Memorandum.— München, 1981.— S. 306—307.

Таємний протокол

У зв'язку з підписанням пакту про ненапад між Німеччиною та Союзом Радянських Соціалістичних Республік нижчепідписані уповноважені обох сторін обговорили у цілком конфіденційному порядку питання про розмежування сфер обопільних інтересів у Східній Європі. Це обговорення привело до такого результату:

1. У разі територіально-політичних змін у державах, що входять до Прибалтійського регіону (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви одночасно стане кордоном сфер інтересів Німеччини та СРСР. При цьому інтереси Литви щодо Віленської області визнаються обома сторонами.

2. У разі територіально-політичних змін в областях, що належать Польській державі, сфери інтересів Німеччини та СРСР будуть розмежовуватися по лінії рік Нарев, Вісла і Сан.

Питання про те, чи відповідає обопільним інтересам Німеччини та СРСР збереження незалежної Польської держави і якими будуть кордони цієї держави, може бути остаточно з'ясоване лише в ході дальшого політичного розвитку. У будь-якому випадку обидва уряди розв'язуватимуть це питання в дусі дружньої обопільної згоди.

3. Щодо Південно-Східної Європи радянська сторона підкреслює свою заінтересованість у Бессарабії. Німецька сторона заявляє про її повну політичну незаінтересованість у цих областях.

4. Цей протокол буде зберігатися обома сторонами у цілковитій таємниці.

Москва, 23 серпня 1939 року

За уряд Німеччини
І. Ріббентроп (підпис)

За повноваженням уряду СРСР
В. Молотов (підпис)

Відповідно до цих протоколів Німеччина, висловлюючи готовність рахуватися з інтересами безпеки Радянського Союзу, взяла ряд односторонніх зобов'язань, які вона пропонувала раніше в ході переговорів з СРСР. У випадку збройного конфлікту, який міг виникнути у зв'язку з гострими німецько-польськими суперечностями, уряд Німеччини зобов'язувався, що його війська не будуть просуватися по польській території далі рубежу рік Нарев, Вісла, Сан і не будуть вторгтися у Фінляндію, Естонію і Латвію. Німеччина визнала заінтересованість СРСР в Бессарабії і заявила про свою повну політичну незаінтересованість у цій проблемі. Радянський Союз визнав інтереси Німеччини у Литві³⁹.

Підписання 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького договору про ненапад знаменувало собою різкий поворот у зовнішній політиці СРСР й істотно вплинуло на військово-політичну ситуацію в світі, а також певною мірою на внутрішнє життя в СРСР.

Що ж змусило радянське керівництво після тривалих вагань все ж йти на зближення з Німеччиною і укладення з нею договору? Яка мета переслідувалася при цьому?

Насамперед слід мати на увазі, що в умовах тих систем управління, які тоді існували в Радянському Союзі та Німеччині, договір був справою двох «вождів» — Сталіна і Гітлера. Фактично всі рішення приймалися ними одноосібно, але ініціатива походила від Гітлера, для якого договір був лише тактичним кроком на шляху розв'язання найближчого завдання в справі завоювання світового панування — загарбання Польщі. Після виконання цього завдання фюреру вже був непотрібний союз з СРСР.

З точки зору німецьких стратегічних цілей Радянський Союз залишався ворогом фашистського рейху, і Гітлер не приховував цього від своїх прибічників. Зокрема, одразу після підписання договору, зазначив його ад'ютант Н. Белов, фюрер давав зрозуміти, що «вся його зовнішня політика, як і раніше, підпорядкована лише одній меті — розгрому більшовизму»⁴⁰. Цю ж думку Гітлер висловив у розмові з Муссоліні в березні 1940 р., підкресливши, що договір з СРСР є лише «тактичним маневром», який був необхідний йому доти, поки «одержання свободи дій на Заході не дасть можливості відновити боротьбу проти більшовизму на Сході в рамках «Східної програми»⁴¹.

Сталін, на відміну від Гітлера, підписуючи договір з Німеччиною, переслідував як найближчі тактичні цілі, так і перспективні, стратегічні. Перші полягали в тому, щоб в умовах неминучої війни Німеччини проти Польщі забезпечити Радянському Союзу більшу безпеку за рахунок обмеження просування фашистських військ на схід і відмови Гітлера від використання прибалтійських республік в антирадянських планах. За умовами договору Німеччина зобов'язувалася не переходити рік Ніса, Нарев, Буг, Вісла, Сан. Як повідомляла 23 вересня 1939 р. «Правда», «німецький Уряд і Уряд СРСР встановили демаркаційну лінію між німецькою і радянською арміями, яка проходить по річці Ніса до її впадіння в річку Нарев, далі по річці Нарев до її впадіння в річку Буг, далі по річці Буг до її впадіння в річку Вісла, далі по річці Вісла до впадіння в неї річки Сан і далі по річці Сан до її витоків»⁴².

Поряд з проблемою забезпечення безпеки Радянського Союзу Сталін вважав за можливе в умовах війни за поділ світу, що вже розпочалася, розв'язати дуже важливу для СРСР проблему Східної Європи. Адже його західні сусіди з числа малих буржуазних країн завжди перебували під впливом тих чи інших великих імперіалістичних держав

³⁹ Documents on German Foreign Policy.— Ser. D. Vol. 7.— P. 247.

⁴⁰ Below N. Als Hitlers Ajudant 1937—1945.— Mainz, 1980.— S. 192.

⁴¹ Unternehmen Barbarossa: Der deutsche Überfall auf die Sowjetunion 1941. Berichte, Analysen, Dokumente.— Paderhorn, 1984.— S. 92.

⁴² Правда.— 1939.— 23 сент.

та їх угруповань і тому могли бути використані проти СРСР. Радянське керівництво прагнуло поширити на ці малі країни свій вплив і одночасно повернути такі суто російські території, як Західна Україна, Західна Білорусія, Бессарабія та ін., відторгнуті від Радянської Республіки насильницьким шляхом після першої світової війни.

При прийнятті Сталіним рішення про укладення договору з Німеччиною відіграв певну роль і японський фактор. Японія відкрито зазіхала на частину території СРСР. Тому для Радянського Союзу існувала реальна загроза ведення війни на два фронти. Підписання договору з Німеччиною, на думку Сталіна, давало можливість уникнути її.

Однією з стратегічних цілей Сталіна було зштовхнути між собою два ворожі імперіалістичні угруповання і таким чином добитися їх взаємного ослаблення. Про це побіжно свідчили матеріали XVIII з'їзду ВКП(б), на якому Сталін говорив про бажання західних держав втягнути Німеччину у війну з Радянським Союзом і виснажити її, а також більш ранні висловлювання Сталіна, оскільки він продовжував керуватися ними в своїй діяльності. Зокрема, ще в 1925 р. Сталін писав, що найважливіше завдання комуністичних партій полягає в тому, щоб «використати до дна всі і всілякі суперечності в таборі буржуазії на предмет розкладу і ослаблення її сил, на предмет посилення позицій пролетаріату»⁴³.

Сталін та його найближчі прибічники усвідомлювали вороже ставлення нацистської Німеччини до першої в світі соціалістичної держави. Водночас вони вважали західні держави такими ж непримиренними ворогами соціалізму, як і фашистські. Підписання угоди між СРСР і Німеччиною посилювало суперечності в таборі імперіалізму, могло навіть викликати військовий конфлікт між останньою і західними державами, що, на думку Сталіна, було вигідно Радянському Союзу, соціалізму як системі.

Такі розрахунки виглядали цинічними, але в тій обстановці вони могли бути реальністю. На це вказували й західні дослідники. «Сталін добре усвідомлював,— писав, наприклад, відомий англійський історик Б. Ліддел Гарт,— що західні держави давно схильні дозволити Гітлеру рухатися на схід, на Росію. Можливо, він вважав радянсько-німецький пакт зручним засобом, з допомогою якого агресивну діяльність Гітлера можна повернути в зворотному напрямі. Іншими словами, Сталін зштовхував лобами своїх безпосередніх і потенційних противників. А це щонайменше означало ослаблення його противників, що забезпечувало б Росії домінуючий вплив у післявоєнному світі»⁴⁴.

Очевидно, Сталін не розраховував, що у великій політичній грі між державами Радянському Союзу вдасться уникнути війни, але для СРСР, на його думку, було вигідніше виграти певний час для зміцнення власної обороноздатності і втрутитися лише тоді, коли вага СРСР виявиться вирішальною. «Наш прапор,— говорив Сталін на Пленумі ЦК РКП(б) 19 січня 1925 р.,— залишається, як і раніше, прапором *миру*. Але якщо війна розпочнеться, то нам не доведеться сидіти склавши руки,— нам доведеться виступити, але виступити останніми. І ми виступимо для того, щоб кинути вирішальну гирю на терези, *гирю*, яка могла б переважити»⁴⁵. Приблизно такого ж стратегічного курсу дотримувалися Англія й інші західні держави, оскільки Сталін нічого нового не пропонував, усе ж розраховуючи їх переграти. Певною мірою його розрахунки виправдалися, але багатьох факторів він не зумів передбачити, що негативно позначилося в майбутньому. При укладенні договору Сталін переоцінив здатність західних держав до опору і недооцінив військову могутність Німеччини.

⁴³ Сталин И. В. Соч.— М., 1947.— Т. 7.— С. 57.

⁴⁴ Лиддел Гарт Б. Вторая мировая война.— М., 1976.— С. 28.

⁴⁵ Сталин И. В. Соч.— Т. 7.— С. 14.

На рішення Сталіна підписати договір з Німеччиною вплинули також способи розв'язання внутрішніх проблем у Радянському Союзі шляхом тотальної системи управління. Для досягнення поставленої мети Сталін та його соратники грубо порушували правові та етичні норми. Все було підпорядковано суто прагматичним інтересам. Сталін добре розумів це і намагався всіляко приховувати факти і події, які могли бути негативно оцінені світовою громадськістю. Тому при укладенні радянсько-німецького договору було вирішено використати методи таємної дипломатії. Від радянської і світової громадськості приховувалися угоди з територіальних питань. Однак такі угоди укладалися багатьма державами. У відносинах з імперіалістичними країнами Радянський уряд використовував ті ж засоби, що й вони.

Звістка про підписання радянсько-німецького договору про ненапад мала великий міжнародний резонанс. Несподіване «зближення» соціалістичної країни з фашистською Німеччиною здалося прогресивно настроєним колам протиприродним. Деякі з них навіть стали засуджувати дії Радянського уряду. Якщо в другій половині 30-х років у зв'язку з розширенням антифашистського руху спостерігалось зростання лав комуністичних партій капіталістичних країн (наприклад, чисельність Компартії Великобританії збільшилася з 6 тис. у 1934 р. до 18 тис. на початку 1939 р.), то укладення договору різко підірвало авторитет цих партій, інтерес до співробітництва з ними серед прогресивних елементів помітно знизився. Мали місце й випадки виходу з компартії їх членів⁴⁶.

В середовищі комуністів зарубіжних країн договір викликав сум'яття. Керівники комуністичних партій за традицією схвалили дії Радянського Союзу. Ось що говорив з приводу радянсько-німецького договору генеральний секретар Компартії Югославії Й. Б. Тіто: «Ми сприйняли цю угоду як дисципліновані комуністи і розглядали її як необхідну для безпеки Радянського Союзу, який у той час був єдиною соціалістичною державою світу»⁴⁷. Багато рядових комуністів висловлювали сумніви в правильності дій радянського керівництва. За спогадами одного з засновників і колишнього голови Швейцарської партії праці Ж. Венсана, радянсько-німецький договір викликав серед швейцарських комуністів бурхливі дебати, в ході яких висловлювалися різні судження, в тому числі й такі, що засуджували позицію Радянського Союзу. Однак поступово комуністи стали визнавати необхідність для СРСР цього договору. Важливе значення для правильної оцінки членами партії праці дій радянського керівництва в серпні 1939 р., писав Ж. Венсан, мали документи Виконкому Комінтерну⁴⁸.

Буржуазна пропаганда багатьох капіталістичних країн використовувала радянсько-німецький договір для нападок на СРСР, розрахованих на очорнення в очах світової громадськості дій нашого уряду, показ їх як «зраду» західних демократій. Особливо великий галас здійняла англійська і французька пропаганда. І. М. Майський, тодішній посол СРСР в Англії, писав про роздування антирадянської істерії правлячими колами Англії і Франції з приводу підписання договору⁴⁹.

Відверто вороже ставлення західних держав до Радянського Союзу після укладення договору, можливо, змусило Сталіна встановити з Німеччиною більш тісні контакти, ніж передбачалося раніше. Припускаємо, що в певний період у нього виникли ілюзії про можливість співіснування з Німеччиною протягом тривалого часу, оскільки Гітлер умі-

⁴⁶ Leonhard W. Der Schock des Hitler-Stalin-Paktes: Erinnerungen aus der Sowjetunion, Westeuropa und USA.—Freiburg, 1986.—S. 139, 193—199.

⁴⁷ Ibid.—S. 146.

⁴⁸ Vincent J. Raisons de vivre.—Lausanne, 1985.—P. 112—125.

⁴⁹ Майский И. М. Воспоминания советского дипломата, 1925—1945 гг.—М., 1987.—С. 431.

ло маскував свої справжні цілі. Однак ці ілюзії стали зникати після переможної для вермахту західної кампанії (травень — червень 1940 р.). Після візиту В. М. Молотова в Берлін, здійсненого в листопаді 1940 р., у Сталіна не залишилося сумнівів у неминучості війни СРСР з Німеччиною в недалекому майбутньому, але він був упевнений, що Гітлер не нападе на нашу країну, поки не розв'яже проблеми Англії, бо прагнучиме уникнути виникнення двох фронтів. Щоб не викликати підозри з боку Гітлера, Сталін до 22 червня 1941 р. продовжував щодо Німеччини курс, накреслений у серпні — вересні 1939 р. Це завдало непоправної шкоди нашій країні.

Великим політичним прорахунком було підписання 28 вересня 1939 р., після захоплення фашистами Польщі, радянсько-німецького договору про дружбу і кордони*. Демаркація нової лінії кордону була необхідна, однак включення в договір поняття «дружби» з фашистським режимом було протиприродним, помилковим.

Розрив Радянським урядом дипломатичних відносин з урядами країн, окупованих фашистськими військами, що перебували в еміграції, і встановлення відносин з такими сателітами Німеччини, як Словаччина і режим Віші у Франції, підривав авторитет СРСР на міжнародній арені.

У виступах радянських керівників після підписання договору давалися необ'єктивні оцінки боротьби Англії проти гітлерівської Німеччини, містилися протиправні, образливі випадки проти Польської держави. Аж до осені 1940 р. Сталін і Молотов вітали «великі успіхи» німецьких збройних сил у ході воєнних дій з Англією і Францією.

Згідно з економічними угодами, підписаними з Німеччиною в 1939—1941 рр., Радянський Союз аж до початку Великої Вітчизняної війни поставляв їй стратегічні матеріали і сировину в той час, як німецька сторона не виконувала своїх економічних зобов'язань. Директивні органи заборонили давати в пресі і передавати по радіо негатив-

* А. С. Якушевський надіслав до редакції тексти ще двох мікрофільмів протоколів до згаданого вище договору. Наводимо їх у перекладі з німецької (Sommer E. Das Memorandum.— S. 311, 310):

Таємний додатковий протокол

Високі сторони, що домовляються, під час укладення Договору про кордон та дружбу погоджуються у такому:

Обидві сторони не допустять на своїх територіях польської агітації, спрямованої проти будь-якої з них. Вони будуть запобігати всіляким спробам вести таку агітацію на своїх територіях і будуть повідомляти одна одну про заходи, що вживатимуться з цією метою.

Москва, 28 вересня 1939 року

За уряд Німеччини
І. Ріббентроп (підпис)

За повноваженнями
уряду СРСР
В. Молотов (підпис)

Таємний додатковий протокол

Високі сторони, що домовляються, підтверджують свою згоду в такому:

До пункту I таємного додаткового протоколу, підписаного 23 серпня 1939 року, вноситься зміна, яка передбачає, що територія Литовської держави переходить до сфери інтересів Радянського Союзу, у той час як Люблінське воєводство і частина Варшавського воєводства переходять до сфери інтересів Німеччини (див. карту до підписаного сьогодні договору про кордон і дружбу). Як тільки уряд СРСР вживе на литовській території необхідних заходів для реалізації своїх інтересів, існуючий німецько-литовський кордон для надання йому природного і прив'язаного до місцевості накреслення буде змінено таким чином, щоб та литовська територія, яка розташована на південний захід від лінії, проведеної на карті, що додається, відійшла до Німеччини. (Німецький оригінал карти за підписами Сталіна та Ріббентропа див.: Лит. газ.— 1989.— 5 июля.— *Ред.*)

Сторони домовилися, що вищевказані заходи з боку СРСР не повинні служити перепорою для виконання діючих німецько-литовських економічних угод.

Москва, 28 вересня 1939 року

За уряд Німеччини
І. Ріббентроп (підпис)

За повноваженням уряду СРСР
В. Молотов (підпис)

ну інформацію про Німеччину, а до фашизму закликали ставитися нейтрально.

Ставлення радянських людей до підписання договору було неоднозначним. Безумовно, вони довіряли уряду і тому схвалювали його дії. «Немає ніяких доказів можливого незадоволення серед радянського населення поворотом радянської зовнішньої політики, незважаючи на те, що протягом багатьох років велася пропаганда проти фашистських агресорів»,— повідомляв з Москви 28 серпня 1939 р. кореспондент англійської газети «Манчестер гардіан»⁵⁰. Разом з тим радянські люди, особливо ті, хто допомагав республіканській Іспанії у боротьбі з фашизмом, не могли збагнути потребу укладення такого договору і, зрозуміло, відчували зніяковіння перед нашими однодумцями в інших країнах, які бачили в Радянському Союзі головну надію в боротьбі з світовою реакцією.

Якщо укладення договору виправдовувалося необхідністю уникнути війни, а її ніхто не хотів, то підписання 28 вересня 1939 р. договору про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною здавалося протиприродним. Ніяких дружніх почуттів до німецьких фашистів радянські люди не відчували. Договір і наступні дії засобів масової інформації духовно обеззброювали населення СРСР, яке ненавиділо фашизм, розуміло, що це—найбільше зло не лише для нашої країни, а й для всього людства, а офіційна пропаганда певною мірою закликала змиритися з цим злом.

Слід також мати на увазі, що з середини 30-х років у СРСР проживала значна кількість антифашистів, які прибули з Німеччини і анексованих нею територій. Як свідчать їх спогади, договір про ненапад вони зустріли з розумінням. Деякі з них за завданням Комінтерну виступали на зборах у різних містах і роз'яснювали, що підписання цього документа дасть можливість Радянському Союзу уникнути війни. Однак укладення «договору про дружбу з смертельним ворогом соціалізму» вони зустріли негативно. Їх невдоволення викликали й окремі дії радянського керівництва. Зокрема, восени 1939 р. у Москві було закрито дитячий будинок № 6, створений спеціально для дітей австрійських і німецьких політичних емігрантів. На початку 1940 р. німецьким властям було передано кілька груп німецьких і австрійських антифашистів, які були репресовані в 30-ті роки і перебували під слідством або у в'язницях⁵¹.

Багато істориків і публіцистів порівнюють укладення радянсько-німецького договору про ненапад з підписанням Брестського миру, вказують на схожість між ними в світлі ленінських положень про можливість використання комуністами компромісів з буржуазією та міжімперіалістичних суперечностей в інтересах соціалізму. Дійсно, з цієї точки зору схожість між ними є. Обидва укладені у винятково складній для нас міжнародній обстановці і були спрямовані на зміцнення позицій соціалістичної держави в умовах капіталістичного оточення. Однак між цими дипломатичними актами була й істотна різниця.

По-перше, обговорення питання про підписання Брестського миру проходило в партії відкрито, виступали його прихильники і противники, зрештою все вирішувалося демократичним шляхом. Договір про ненапад укладався в період, коли в партії і країні панували адміністративно-командна система керівництва і культ особи. Всі найважливіші питання фактично вирішувалися Сталіним. Ніяких інших думок не висловлювалося. Навіть деякі члени Політбюро ЦК ВКП(б) дізналися про договір вже після його підписання.

По-друге, В. І. Ленін підкреслював, що, йдучи на компроміс з німецьким імперіалізмом і підписавши Брестський мирний договір, «...ніде грані, що підриває або плямує соціалістичну владу, ми не перейш-

⁵⁰ Manchester Guardian.— 1939.— 25 August.

⁵¹ Leonhard W. Der Schock des Hitler-Stalin-Paktes.— S. 66—84.

ли...»⁵². В результаті ж підписання договору про ненапад Радянська держава і соціалізм як система зазнали серйозних ідеологічних втрат.

Позитивне значення договору про ненапад тривалий час радянські дослідники вбачали в тому, що нібито завдяки його укладенню СРСР одержав близько двох років для зміцнення своєї обороноздатності. Однак, як свідчать факти, цей час Радянський Союз використав менш ефективно, ніж фашистська Німеччина. За 22 місяці, що минули з дня підписання договору до початку Великої Вітчизняної війни, вона значно більше підвищила свій військовий потенціал, ніж СРСР. Якщо на початку 1939 р. військово-політичне керівництво рейху оцінювало Червону Армію як противника дуже сильного, збройний конфлікт з яким був небажаним, то вже через 2 роки воно відзначало відносну слабкість Збройних Сил СРСР, особливо їх командного складу.

Оцінюючи тогочасні події з позицій сьогодення, слід зазначити, що підписання договору було вимушеним кроком, наслідком мюнхенської змови і війни за переділ світу, що вже почалася. В той же час ця акція супроводжувалася діями, породженими сталінською деформацією соціалізму, яка знаходила вияв і у зовнішній політиці Радянського Союзу. «Пакт про ненапад СРСР — Німеччина 23 серпня, — зазначав М. С. Горбачов на зустрічі з представниками польської інтелігенції, — якщо твердо стояти на реалістичних позиціях, був неминучим. Хоч питання, чи все було зроблено в наших країнах для того, щоб протистояти загрози, яка насувалася, вимагає спільного глибокого вивчення»⁵³.

Радянсько-німецький договір про ненапад мав для СРСР як позитивні, так і негативні наслідки.

Позитивні:

- Радянський Союз уникнув війни на два фронти, оскільки договір породив тріщину в німецько-японських відносинах;
- Відсунувши свої кордони на кілька сотень кілометрів на захід, Радянський Союз поліпшив своє військово-стратегічне становище, що позитивно позначилося на його обороноздатності;
- Договір сприяв поглибленню розколу капіталістичного світу на два ворожих табори, перешкоджав їх об'єднанню проти СРСР;
- Радянському Союзу було повернуто ряд територій, що належали Російській державі і були відторгнуті від Радянської Республіки після першої світової війни в результаті підступів імперіалістичних кіл.

Негативні:

- Договір применшив пильність радянського народу і військово-політичного керівництва СРСР, став однією з причин невдалого для нашої країни початку Великої Вітчизняної війни;
- Було підірвано міжнародний авторитет СРСР, ВКП(б) і Комінтерну як послідовних борців проти фашизму;
- Було порушено багато міжнародних правових та етичних норм.

Отже, радянсько-німецький договір про ненапад мав суперечливий характер, що зумовлювався своєрідністю тогочасної міжнародної обстановки і особливостями бюрократичної системи партійно-державного керівництва в СРСР, яка нехтувала моральні критерії в політиці, в тому числі й зовнішній. Укладаючи договір, Радянський уряд певною мірою підпорядкував інтереси всього людства недалекоглядно зрозумілим національним інтересам СРСР.

Одержано 16.05.89

В статье поднимается актуальная тема о советско-германском договоре от 23 августа 1939 г., дается реалистическая оценка событий того времени. Автор использовал при этом новые материалы, нетрадиционно подошел к анализу ситуации.

⁵² Ленін В. І. Доповідь про конієсії: Збори активу Московської організації РКП(б). 6 груд. 1920 р. // Повне збір. творів.— Т. 42.— С. 54.

⁵³ Інтелігенція перед лицем нових проблем соціалізму: Встреча М. С. Горбачева с представителями польской интеллигенции.— С. 74.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

М. П. Колесник (Чернігів)

Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрями діяльності (1872—1931 рр.)

Висвітлюються передумови створення та діяльність Історичного товариства Нестора-літописця, аналізуються устава, склад, основні форми і напрями наукової й громадської роботи Товариства.

Перші науково-історичні товариства виникли в Росії ще за феодальної доби. Проте як форма організації науки вони дістали визнання й поширення в другій половині XIX ст. На відміну від академічних установ і навчальних закладів ці товариства менше підлягали контролю з боку держави, що сприяло розвитку творчої ініціативи вчених та формуванню передової наукової й суспільної думки. Їх поява стала помітним фактором розвитку і популяризації вітчизняної історичної науки¹.

Питання заснування й діяльності науково-історичних товариств привертають увагу дослідників. З'явилися публікації, присвячені діяльності окремих товариств² та узагальнюючі дослідження з цієї проблеми³. Проте історія одного з провідних наукових осередків кінця XIX — початку XX ст. на Україні — Історичного товариства Нестора-літописця (далі — ІТНЛ) — досі не стала предметом спеціального дослідження.

Дореволюційна історіографія, присвячена досліджуваній темі, має епізодичний, описовий, а з деяких питань суперечливий характер⁴. У радянський період з цієї проблеми надруковано кілька праць⁵, в яких

¹ Соболева Е. В. Организация науки в пореформенной России.— Л., 1983.— С. 142; Степанский А. Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России // Археогр. ежегодник за 1974 год.— М., 1975.— С. 39.

² Сарбей В. Г. Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію України (До 100-річчя заснування і початку діяльності) // Укр. іст. журн.— 1977.— № 12.— С. 99—103; Демидов И. А., Ишутин В. В. Общество истории и древностей российских при Московском университете // История и историки. 1975.— М., 1978.— С. 250—280; Тодійчук О. В. Украина XVI—XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских.— Киев, 1989.— 160 с.; Тодійчук О. В. Московське товариство історії та старожитностей російських (до 175-річчя заснування) // Укр. іст. журн.— 1979.— № 3.— С. 92—94; Фрадкин В. З. Харьковское историко-филологическое общество (1877—1919 гг.) // История и историки. 1979.— М., 1982.— С. 223—248; Шандра В. С. К истории деятельности Харьковского историко-филологического общества // Археогр. ежегодник за 1985 год.— М., 1986.— С. 221—229.

³ Степанский А. Д. Указ. соч.— С. 38—55; Степанский А. Д. Материалы легальных общественных организаций царской России (середина XVIII в.— февраль 1917 г.) // Археогр. ежегодник за 1978 год.— М., 1979.— С. 69—80.

⁴ Максимович М. А. Нечто об учреждении в Киеве Исторического общества // Киевлянин.— 1872.— 14 дек.; Хрущов И. П. Историческое общество Нестора-летописца в Киеве // Журн. Мин-ва нар. просвещения.— 1873.— март.— С. 32—36; Нестроев А. И. Историческое общество летописца Нестора в Киеве (1873—1890) // Ист. обозрение. Сб. исторического об-ва при СПб. университете.— СПб., 1891.— Т. 2.— С. 114—132; Дашкевич Н. П. 25-летие Исторического общества Нестора-летописца.— Киев, 1899.— 99 с.; 500-е юбилейное заседание ИОНЛ // Рус. библиофил.— 1914.— № 2.— С. 108—110.

⁵ Базилевич В. Историческое Общество Нестора Летописца (1919—1921 гг.) // Рус. ист. журн.— Петроград.— 1922.— Кн. 8.— С. 327—329; Базилевич В. Историческое Общество Нестора Летописца в 1923 году // Борьба классов.— Ленинград.— 1924.— № 1/2.— С. 380—381; Степович А. К 50-летию Киевского Исторического общества Нестора-летописца // Slavica.— Прага, 1927—1928.— VI.— № 4.— С. 843—844; Житецький І. Заходи коло організації історичного товариства в Києві // Україна.— 1929.— січень—лютий.— С. 23—30.

розглядаються питання організації й діяльності Товариства. Окремі аспекти цієї проблеми знайшли відображення в узагальнюючих працях⁶, а також у статтях В. Г. Сарбея та О. Д. Степанського⁷. Короткі відомості про історію Товариства містять енциклопедичні видання, але вони не зовсім точні⁸. Зокрема, трапляються помилки у визначенні хронологічних рамок діяльності Історичного товариства Нестора-літописця. В них стверджується, нібито воно припинило своє існування в 1917 р. Все це й зумовило потребу критичного аналізу багатогранної діяльності Товариства з позицій марксистсько-ленінської методології.

Утворення громадського наукового осередку, що носив ім'я Нестора-літописця, було підготовлено багаторічною роботою київських учених. Ще в 20-ті роки XIX ст. тут сформувалася група краєзнавців у складі М. Ф. Берлінського, К. А. Лохвицького, Є. О. Болховітінова, С. Анненкова та інших, які плідно вивчали місцеву історію. Значно поштовхнула ця робота після відкриття в 1834 р. у Києві університету. Вона була пов'язана з діяльністю М. О. Максимовича. Останній, на думку П. Г. Маркова, очолював прогресивний напрям у ліберально-буржуазній історіографії^{9а}. В 1835 р. М. О. Максимович виступив ініціатором створення «Тимчасового комітету розшуку старожитностей», у якому спільно працювали київські краєзнавці й викладачі університету. Оскільки комітет не виправдав сподівань наукової громадськості, то, за свідченням М. О. Максимовича, на початку 1841 р. «задумано й організовано було заснування в Києві історичного товариства»⁹. Записку про проект його статуту, який являв собою, за оцінкою А. І. Нестроєва, «сколок із статутів історичних товариств, що існували вже у Москві й Одесі»¹⁰, підготував М. О. Максимович.

Однак замість історичного товариства в травні 1843 р. при київському генерал-губернаторі була заснована «Тимчасова комісія для розбору давніх актів».

У 1870 р. М. О. Максимович знову повернувся до думки про створення науково-історичного товариства¹¹. Пізніше він склав проект статуту Київського товариства історії, старожитностей і літератури при Київському університеті (далі — КТІСЛ). При його складанні Михайло Олександрович врахував «приклад вчених товариств, що перебували при Московському університеті»¹². Під запискою й проектом статуту, крім М. О. Максимовича, підписалися ще 9 київських учених. Проте реалізувати цей намір знову не вдалося, оскільки на перешкоді стояли власті, які з недовірою ставилися до передового вченого.

Слід відзначити не дуже привабливу роль доцента Київського університету І. П. Хрущова. Добре знаючи про плани М. О. Максимовича,

⁶ Історія Київського університету (1834—1959).— К., 1959.— С. 53—54, 192, 336; История Киева: В 3 т., 4 кн.— Киев, 1983.— Т. 2.— С. 264—265.

⁷ Сарбей В. Г. Развитие науки в Киеве в другой половине XIX ст. // Укр. іст. журн.— 1982.— № 3.— С. 67—76; Степанский А. Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России.— С. 38—55.

⁸ Советская историческая энциклопедия.— М., 1965.— Т. 6.— С. 577; Рад. енциклопедія історії України.— К., 1970.— Т. 2.— С. 269; БСЭ.— М., 1972.— Т. 10.— С. 574—575; Украинская советская энциклопедия.— Киев, 1980.— Т. 4.— С. 356; Киев: Энциклопедический справочник.— Киев, 1985.— С. 241; Украинский советский энциклопедический словарь.— Киев, 1988.— Т. 1.— С. 716.

^{9а} Марков П. Г. Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича.— Киев, 1986.— С. 98—99.

⁹ Максимович М. А. Нечто об учреждении в Киеве Исторического общества // Киевлянин.— 1872.— 14 дек.

¹⁰ Нестроев А. И. Историческое общество летописца Нестора в Киеве (1873—1890) // Ист. обозрение. Сб. ист. об-ва при СПб. университете.— СПб., 1891.— Т. 2.— С. 114.

¹¹ Письма Михаила Александровича Максимовича к Осипу Максимовичу Бодянскому // Чтения в имп. об-ве ист. и древностей российских при Москов. ун-те.— М., 1887.— Кн. 1.— Отд. I.— С. 181.

¹² Протоколы заседаний Совета 15 дек. 1872 г. // Университетские известия.— Киев, 1873.— № 2.— Отд. I.— С. 1—6.

він вирішив використати їх і «незалежно» висунув ідею створення історичного товариства. І. П. Хрущов і професор Київської духовної академії І. Г. Малишевський представили проект статуту Історичного товариства Нестора-літописця, котрий був затверджений 24 листопада 1872 р. царським урядом¹³.

27 грудня 1872 р. та 3 січня 1873 р. на засіданнях Ради Товариства, до складу якої ввійшли 11 членів-засновників, вирішувались організаційні питання¹⁴. В середині січня 1873 р. відбулось урочисте відкриття ІТНЛ¹⁵. Однак, на наш погляд, справжня історія Товариства розпочалася з початку 1874 р., коли затверджене ІТНЛ та відхилене царським урядом КТІСЛ злилися в єдине «товариство «Нестора Літописця», що перебуває при Імператорському Університеті Св. Володимира для розробки російської історії, археології та літератури»¹⁶. На жаль, М. О. Максимович не дожив до здійснення своїх задумів.

При зіставленні проектів статуту Київського товариства історії, старожитностей і літератури й Історичного товариства Нестора-літописця видно, що вони мали як істотні відмінності, так і багато чого спільного¹⁷. Більш широкі права й можливості для наукової та суспільної діяльності передбачали члени-засновники КТІСЛ, які робили наголос на вивченні місцевої історії. Головною метою цього Товариства було дослідження «всього, що може служити докладному та повному поясненню історії південноросійського краю, який входить у межі Київського Навчального Округу»¹⁸. Основним же завданням ІТНЛ було те, щоб «сприяти розвитку російської історичної науки: історії політичної та церковної, історії літератури і права, археології, нумізматики та ін.»¹⁹

Виходячи з періодизації історії вітчизняної історіографії й особливостей внутрішнього розвитку Історичного товариства Нестора-літописця, його діяльність можна умовно поділити на три етапи.

Початковий етап (1872—1893 рр.) — період формування й становлення Товариства. Цей процес був ускладнений боротьбою двох угруповань, які представляли офіційний охоронний і буржуазно-ліберальний напрями у вітчизняній історіографії, котрі відповідно очолювали І. П. Хрущов та М. О. Максимович, а також важким фінансовим становищем, що перешкоджало розгортанню організації наукової і видавничої діяльності Товариства.

Робота в ІТНЛ велася згідно з першим його статутом. Справами Товариства керувала Рада на чолі з головою, якого обирали на 3 роки. Він мав великі повноваження і, як правило, був одним з найавторитетніших членів ІТНЛ. Головами останнього у той період обиралися М. А. Тулов, В. С. Іконников, О. О. Котляревський, В. Б. Антонович та М. Ф. Володимирський — Буданов. Вони були представниками головним чином буржуазно-ліберального напрямку у вітчизняній історіографії, дотримувалися різних політичних поглядів, а також відрізнялися один від одного власними науковими інтересами. Всі ці обставини помітно відбивалися й на роботі Історичного товариства Нестора-літописця.

Основна увага на початковому етапі його діяльності зосереджувалася майже виключно на проведенні засідань, що відбувалися 1—2 рази на місяць, крім літніх вакацій. На них заслуховувалися й обговорювалися 1—4 доповіді, звіти про здійснену роботу, вирішувалися

¹³ Центр. держ. іст. арх. УРСР, ф. 442, оп. 50, спр. 347, арк. 1—3.

¹⁴ Дашкевич Н. П. Указ. соч.— С. 28—29.

¹⁵ Хрущов І. П. Указ. соч.— С. 33.

¹⁶ Протоколи засідань Совета 18 янв., 26 апр. 1874 г. // Унив. Изв.— 1874.— № 3.— С. 11—12; № 6.— С. 11—12.

¹⁷ Протоколи засідань Совета 15 дек. 1872 г.— С. 2—6; Київ. держ. міськ. арх., ф. 16, оп. 311, спр. 178, арк. 16—19 (далі — КДМА).

¹⁸ Протоколи засідань Совета 15 дек. 1872 г.— С. 3.

¹⁹ КДМА. ф. 16, оп. 311, спр. 178, арк. 16.

організаційні питання тощо. На засіданнях часто були присутні численні так звані «сторонні відвідувачі». Наприклад, на загальному засіданні Товариства, що відбулося 27 жовтня 1874 р., їх налічувалося 65 осіб²⁰. Пізніше серед гостей були помітні «постійні відвідувачі», які не пропускали жодного засідання. За свідченням М. П. Дашкевича — багаторічного секретаря, а потім голови ІТНЛ, студенти Київського університету з 1880 р. до 1885 р. допускалися на всі збори Товариства, за винятком тих, що присвячувалися лише справам Ради, яка регулярно збиралась у голови²¹.

Доповіді, представлені на засіданнях ІТНЛ, торкалися давньоруської історії, історії України й Росії, історіографії, бібліографії, археології, загальної історії, історії літератури та ін. Провідним напрямом у дослідженнях членів Товариства стала вітчизняна історія, особливо її складова частина — історія України. Найбільш плідно по її вивченню працювали Д. І. Багалій, В. С. Іконников, О. О. Котляревський, О. М. Лазаревський, О. І. Левицький, І. В. Лучицький²², які належали до буржуазно-ліберального та дрібнобуржуазного напрямів у вітчизняній історіографії.

Подібної ж тематики торкалися і представники охоронної (І. А. Линниченко, О. В. Романович-Славатинський, Ф. Я. Фортинський й ін.) та буржуазно-націоналістичної (В. Б. Антонович, М. С. Грушевський та ін.) історіографії, що зумовило між ними гостру ідейно-теоретичну боротьбу.

Крім того, Історичне товариство Нестора — літописця взяло активну участь у підготовці й проведенні у Києві III Всеросійського археологічного з'їзду, що відбувся в серпні 1874 р. Було видано 7 перших книг «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца», здійснено спробу організації колективних досліджень з деяких важливих проблем історичної науки. Наприклад, проводилася робота по підготовці термінологічного словника вітчизняної історії, археології та права²³.

Значно зросла і кількість членів Товариства. Якщо в 1873 р. в ньому налічувалося 6 почесних і 15 дійсних членів, то у 1893 р., — відповідно, — 24 та 108²⁴. За даними радянського історика О. В. Соболевої, кількість членів наукових товариств у середньому становила 50—75 осіб, хоча в окремих з них налічувалося й понад 800 чол.²⁵

Другий етап (1894—1917 рр.) характеризується дальшою активізацією діяльності Товариства та зростанням його авторитету. Форми й методи роботи ІТНЛ визначалися його II статутом, у складанні яко-

²⁰ Протоколи засідань Исторического общества Летописца Нестора // Унив. Изв. — 1875. — № 9. — Науч. хроника. — С. 1.

²¹ Дашкевич Н. П. Указ. соч. — С. 35.

²² Багалей Д. И. Князь и вече в Северной земле в удельный период (от половины XI до половины XIV ст.) // ЧИОНЛ. — Киев, 1888. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 149—150; Иконников В. С. Князь М. В. Скопин-Шуйский // Там же. — Киев, 1879. — Кн. 1. — С. 102—173; Иконников В. С. Дмитрий Самозванец и Сигизмунд III // Там же. — Киев, 1890. — Кн. 4. — Отд. II. — С. 143—160; Иконников В. С. Русская историческая наука в двадцатипятилетие 1855—1880. // Там же. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 124; Русская Старина, 1880. — Т. XXVII; Котляревский А. А. О текущей русской исторической литературе // ЧИОНЛ. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 26—29; Котляревский А. А. Новые данные к истории нравов и воспитания в русском обществе XVIII века // Там же. — С. 108—111; Лазаревский А. М. Исторический очерк Батурина (1625—1760) // Там же. — Киев, 1892. — Кн. 6. — Отд. II. — С. 105—122; Левицкий О. И. Луцкая старина // Там же. — Кн. 5. — Отд. II. — С. 54—90; Левицкий О. И. Из истории Киева и Юго-Западного края в 1811—1812 гг. // Там же. — Кн. 6. — Отд. I. — С. 3—4, 7—8; Лучицкий И. В. О Румянцевской описи малороссийских полков // Там же. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 165—166, 211—212; Лучицкий И. В. К истории торговых сношений Ганзы с северо-западной и юго-западной Русью (по поводу «Дрогоичинских древностей») // Там же. — Кн. 6. — Отд. II. — С. 73—104.

²³ КДМА, ф. 16, оп. 311, спр. 178, арк. 27, 34.

²⁴ Дашкевич Н. П. Указ. соч. — С. 28—29; ЧИОНЛ. — Киев, 1894. — Кн. 8. — Отд. I. — С. 17.

²⁵ Соболева Е. В. Указ. соч. — С. 147.

го взяли участь М. П. Дашкевич і М. Ф. Володимирський-Буданов. Новий статут, порівняно з попереднім, надавав Товариству більш широкі права й можливості, що були передбачені ще М. О. Максимовичем при складанні проекту статуту КТІСЛ.

Як і раніше, керівництво діяльністю Історичного товариства здійснювала Рада на чолі з головою, повноваження якого також розширювалися. В той час головами ІТНЛ обиралися такі відомі вчені, як В. С. Іконников, О. М. Лазаревський, В. Б. Антонович, М. П. Дашкевич і Ю. А. Кулаковський. За О. М. Лазаревського та його послідовників помітно зріс авторитет Товариства у Києві й за його межами. Про це, зокрема, свідчить лист від завідуючого російським відділом бібліотеки Конгресу США з проханням дати короткі відомості про ІТНЛ для включення їх до «Довідкової книги вчених товариств та установ»²⁶.

На другому етапі діяльності Товариства, крім влаштування засідань, активно проводилася видавнича робота. Було видано 17 книг «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца». Плідно в цей період працювали В. С. Іконников, О. М. Лазаревський, М. П. Дашкевич, І. В. Лучицький, В. Б. Антонович, І. М. Каманін, М. В. Довнар-Запольський, Ю. А. Кулаковський^{26а}. У складі Товариства з'явилися жінки-вчені Є. І. Де-Вітте, В. П. Андріанова, Є. М. Антонович, С. О. Щеглова та ін.

Новою формою роботи ІТНЛ було читання публічних платних лекцій для громадськості Києва. Місцева влада суворо стежила за тематикою лекцій та кандидатурами лекторів. У 1898/99 навчальному році дев'ять лекторів читали лекції з II курсів, на які тільки в осінньому семестрі записалися близько 250 слухачів²⁷. Значну роль Товариство відіграло у відновленні діяльності у Києві Вищих жіночих курсів. Крім того, у 1899 р. воно провело XI Всеросійський археологічний з'їзд у Києві, брало участь в охороні пам'яток історії та культури. Зміцнювалися контакти з іншими науковими товариствами Росії.

Третій етап (1917—1931 рр.) припадає на буремну добу громадянської війни та роки соціалістичного будівництва. У Товаристві відбулися різного роду зміни як організаційного, так і наукового характеру. В зв'язку з реорганізацією Київського університету наприкінці 1921 р. ІТНЛ приєдналося до Всеукраїнської Академії наук на правах повної автономії у внутрішній науковій діяльності²⁸. Робота ІТНЛ при ВУАН регламентувалася III статутом Товариства, на який наклеїв певний від-

²⁶ ЦНБ АН УРСР: Рукоп. відділ, ф. 8, спр. 3134, арк. 1—2.

^{26а} Іконников В. С. Значение царствования Екатерины II // ЧИОНЛ.— Киев, 1898.— Кн. 12.— Отд. II.— С. 138—241; Іконников В. С. Август Людвиг Шлецер. // Там же.— Киев, 1912.— Кн. 22.— Вып. III.— С. 1—72; Лазаревский А. М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII вв. // Там же.— Киев, 1896.— Кн. 11.— Отд. II.— С. 34—203; Лазаревский А. М. История Запорожских казаков Д. И. Эварницкого // Там же.— Кн. 10.— Отд. IV.— С. 3—23; Дашкевич Н. П. Рыцарство на Руси—в жизни и поэзии // Там же.— Киев, 1901.— Кн. 15.— Вып. IV.— Отд. II.— С. 129—150; Киев, 1902.— Кн. 16.— Вып. IV.— Отд. II.— С. 1—23; Дашкевич Н. П. Славяно-русский Троян и император Траян // Там же.— Киев, 1906.— Кн. 19.— Вып. II.— Отд. I.— С. 13—16; Лучицкий И. В. О крестьянском землевладении во Франции до революции // Там же.— Кн. 11.— Отд. I.— С. 7—8; Лучицкий И. В. Вопрос о крестьянской земельной собственности во Франции до революции и продажа национальных имуществ // Там же.— Киев, 1895.— Кн. 9.— Отд. I.— С. 44—45; Антонович В. Б. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // Там же.— Киев, 1899.— Кн. 13.— Отд. I.— С. 100—104; Антонович В. Б. По вопросу об уничтожении Ярославова вала // Там же.— Кн. 10.— Отд. II.— С. 52—70; Каманин И. М. Очерк гетманства Петра Сагайдачного // Там же.— Киев, 1901.— Кн. 15.— Вып. I.— Отд. II.— С. 3—32; Каманин И. М. Материалы к «Очерку гетманства П. К. Сагайдачного» // Там же.— Вып. III.— Отд. III.— С. 123—177; Довнар-Запольский М. В. Из истории крепостного права в Западной России в XVIII и XIX в. // Там же.— Киев, 1903.— Кн. 17.— Вып. IV.— Отд. I.— С. 124—125.

²⁷ ЧИОНЛ.— Киев, 1900.— Кн. 14.— Вып. I.— Отд. I.— С. 16.

²⁸ Базилевич В. Историческое Общество Нестора Летописца (1919—1921 гг.).— С. 327.

биток його попередній статут, а також статут Педагогічного товариства при ВУАН²⁹. Члени ІТНЛ в основному займалися вітчизняною історією, головним чином феодальної епохи. Більше уваги приділялось історії культури, історіографії і бібліографії. Разом з тим вивчалися й такі проблеми, які у царській Росії не могли розглядатись. Зокрема, Л. П. Добровольський, В. М. Базилевич і В. О. Романовський одними з перших на Україні розпочали вивчати історію декабристського руху³⁰, Б. Ландау досліджував зовнішню політику Росії напередодні першої світової війни³¹ та ін. Однак в цілому питання новітньої історії, початок якій поклала Велика Жовтнева соціалістична революція, лише інколи розглядалися на засіданнях ІТНЛ³². Слід відзначити, що це було властиве для багатьох історичних установ ВУАН тієї доби³³.

Як і раніше, основною формою діяльності Товариства було влаштування засідань. Кількість засідань та доповідей, представлених його членами у 1917—1920 рр., зменшилася. Так, з жовтня 1919 р. по жовтень 1920 р. на 2 засіданнях було прочитано 4 доповіді. Проте вже в 1921 р. їх кількість зросла до 18 засідань, на яких було представлено 46 доповідей³⁴. З 1922 р. по 1928 р. (за 1929—1931 рр. маємо лише часткові дані)³⁵ ІТНЛ проводило від 15 в 1926 р. до 19 засідань у 1922 р., за винятком 1924 р. з 7 засіданнями, на яких відповідно було представлено 83 наукові доповіді³⁶. Всі засідання були публічними. Так, наприклад, на черговому засіданні у жовтні 1922 р. були присутні 14 відвідувачів, а протягом 1926 р. засідання збирали від 25 до 150 слухачів, крім членів Товариства³⁷. Найактивнішу участь у його роботі брали В. М. Базилевич, М. П. Василенко, Л. П. Добровольський, С. І. Маслов, В. І. Щербина, Ф. Л. Ернст, П. П. Смирнов, В. О. Пархоменко, А. І. Степович³⁸ та ін., які представляли різні напрями вітчизняної історіографії.

ІТНЛ підтримувало тісні зв'язки з іншими науковими товариствами й установами, що проявилось як у спільному проведенні деяких засідань, так і співробітництві в галузі охорони пам'яток старовини, проведенні наукових екскурсій, конференцій, з'їздів тощо. Наприклад, сторіччю з дня народження Ф. М. Достоєвського та М. О. Некрасова було присвячене об'єднане засідання ІТНЛ з історико-літературним товариством і Товариством дослідження мистецтв³⁹. За ініціативою

²⁹ ЦНБ АН УРСР: Рукоп. відділ, ф. 40, спр. 272, арк. 1—4; спр. 274, арк. 1—4.

³⁰ Добровольський Л. Повстання Чернігівського полку // Повстання декабристів на Україні.— К., 1926.— С. 43—166; Романовський В. Причини невдачі 1825 року // Декабристи на Україні.— К., 1926.— Т. 1; Зап. іст.-філол. відділу.— К., 1927.— Кн. XV.— С. 297.

³¹ Зап. іст.-філол. відділу.— К., 1924.— Кн. IV.— С. 349; Базилевич В. Историческое Общество Нестора Летописца в 1923 году.— С. 381.

³² Зап. іст.-філол. відділу УАН.— К., 1924.— Кн. IV.— С. 349; К., 1925.— Кн. V.— С. 301; К., 1928.— Кн. XIX.— С. 397.

³³ Саицевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936—1986 гг.— Киев, 1986.— С. 26.

³⁴ Базилевич В. Историческое Общество Нестора Летописца (1919—1921 гг.).— С. 327—328.

³⁵ ЦНБ АН УРСР: Рукоп. відділ, ф. 179, спр. 308, 309; Пролетарская правда.— 1929.— 19 янв., 2, 6 февр.; 1930.— 21, 29 янв.

³⁶ Зап. іст.-філол. відділу.— Кн. XV.— С. 288; Кн. IV.— С. 297; Кн. V.— С. 289.

³⁷ ЦНБ АН УРСР: Рукоп. відділ, ф. 179, спр. 287—310. Додавання, ф. 40, спр. 273, арк. 1.

³⁸ Добровольський Л. Київ, чи Мерв? До питання про те, чи існувала в XI в. астрономічна обсерваторія в Києві // Зап. іст.-філол. відділу.— Кн. XIX.— С. 243—252; Добровольський Л. Йосип Руліковський (1780—1860) // Декабристи на Україні.— К., 1926.— Т. I.— С. 37—50; Ернст Ф. Л. Кріпацькі капели на Україні // Музика.— 1924.— № 1/3; Пархоменко В. Князь Чорний // 36. на пошану академіка Д. Багалія.— К., 1927.— Ч. I.— С. 379—382; Щербина В. Іван Михайлович Каманін (біографія) та І. М. Каманін, як архівіст // Зап. соц.-екон. відділу.— К., 1926.— Кн. 2/3.— С. 47—68; та ін.

³⁹ Базилевич В. Историческое общество Нестора Летописца (1919—1921 гг.).— С. 328.

ІТНЛ Українська Академія наук організувала першу архівну нараду Києва, викликаною тяжким становищем архівної справи у місті та його околицях⁴⁰. Крім того, користуючись вагомим авторитетом, Товариство запрошувало на різні наукові наради, з'їзди, конференції. Так, у березні 1930 р. на його адресу надійшло запрошення від Всеукраїнського музейного містечка на засідання Комісії по вивченню Всеукраїнського культурно-історичного заповідника (Киево-Печерської лаври)⁴¹. Воно брало також участь у Херсонській археологічній конференції, в Третій краєзнавчій конференції в Москві та ін.⁴² Його члени здійснили ряд наукових екскурсій у Москву, Петроград, Козелець, Чернігів.

На відміну від попередніх етапів, у цей період Товариство через брак коштів припинило видання книг «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца». Окремі дослідження його членів друкувались у наукових збірниках і часописах⁴³.

Деякі зміни відбулись і в складі ІТНЛ, а також у функціях Ради та голови Товариства, повноваження яких зменшувалися на користь загальних зборів його членів.

Свідченням високого авторитету ІТНЛ стали привітання на честь його 50-річної діяльності, що надійшли від народного комісара освіти України В. П. Затонського, Російської й Української Академії наук, ряду університетів, наукових товариств, науково-дослідних кафедр та окремих осіб.

У 1931 р. в процесі реорганізації ВУАН і фактичної ліквідації громадського сектора науки Товариство припинило своє існування⁴⁴.

За час своєї діяльності ІТНЛ провело значну наукову й громадську роботу (влаштовано понад 700 засідань, на яких було представлено більше 1400 наукових доповідей). Крім того, воно проводило видавничу діяльність, поширювало історичні знання, брало активну участь в охороні та вивченні пам'яток історії й мистецтва, в роботі наукових конференцій і з'їздів. Все це було помітним вкладом у розвиток вітчизняної історичної науки.

Одержано 29.09.88

Освещаются предпосылки создания и деятельность Исторического общества Нестора-летописца, анализируются уставы, состав, основные формы и направления научной и общественной работы Общества.

⁴⁰ Там же.— С. 329.

⁴¹ ЦНБ АН УРСР: Рукоп. відділ, ф. 40, спр. 279.

⁴² Зап. іст.-філол. відділу.— К., 1928.— Кн. XIX.— С. 384; Вісті Всеукраїнської Академії наук.— К., 1929.— № 3/4— С. 16.

⁴³ Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук. 1918—1929.— К., 1930.— 285 с.

⁴⁴ ЦНБ АН УРСР: Рукоп. відділ, ф. 40, спр. 275—276; Вісті Всеукраїнської Академії наук.— 1929— № 11/12— С. 31; 1930.— № 1.— С. 21; Історія Академії наук Української РСР: У 2 кн.— К., 1967.— Кн. 1.— С. 12—13, 101—121, 323—324; Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Указ. соч.— С. 32.

ІНТЕРВ'Ю

Р. О. Медведев (Москва)

Як я працюю

1. Як нам здається, Ви виробили свою методику. В чому її характерні особливості?

Р. М.: Коли я починав роботу над головною працею свого життя — книгою «До суду історії. (Генезис і наслідки сталінізму)», у мене вже був чималий досвід творчої роботи. Я почав писати (спочатку лише для себе) ще в 9—10 класі, продовжував писати весь час у роки навчання в Ленінградському університеті в рамках студентського наукового товариства. Моя дипломна робота була присвячена історії та особливостям китайської революції. Пізніше, працюючи директором школи, співробітником видавництва «Просвещение» та Академії педагогічних наук, я опублікував дві книги та понад 50 статей з питань педагогіки. Все ж робота над значними історичними темами стала для мене важливим поворотом і в житті, і в науковій діяльності.

В процесі цієї роботи, в основному чисто емпірично, у мене виробилася своя методика, яка визначалася і тими умовами, які склалися в цілому в нашій історичній науці, й тими умовами, які сформувалися для мене особисто. Я працював, як відомо, на свій страх і ризик, — як дослідник-одинак. Концепції і теми своїх праць я визначав цілком самостійно, не був зв'язаний ніякими термінами та зобов'язаннями. Проте ця обставина заважала мені набути навичок професіонального історика. З іншого боку, я був позбавлений виснажливої боротьби за «пробивання» і «затвердження» своїх ідей, поглядів, оцінок та концепцій. Мої праці не обговорювалися ніякими вченими радами чи кафедрами, в науковій роботі у мене ніколи не було ніяких начальників або «вищих інстанцій». Але я не мав і підлеглих, молодших наукових співробітників, молодих учених, яких я міг би залучити до виконання технічної роботи, і з яких з часом могла б скластися якась наукова школа. Перший молодий помічник з'явився у мене тільки в 1982 р., ще кілька молодих істориків почало допомагати мені з весни 1988 р. Ці умови, в яких відбувалася моя робота, визначили і деякі важливі риси моєї методики.

Насамперед я ніколи не мав змоги зібрати спочатку всі можливі і потрібні мені матеріали для тієї або іншої книги, обдумати на цій основі її концепцію і потім написати її. Матеріали до будь-якої книги збиралися повільно, по крихтах, протягом багатьох років, а то й десятиріч. Тому я працював одразу над кількома темами, переходячи від однієї з них до іншої — в міру нагромадження думок і матеріалів. На сьогодні цей «поділ праці» визначився особливо чітко. В моїй московській квартирі всі три кімнати — це три окремих кабінети з своєю бібліотекою, архівом, письмовим столом, друкарською машинкою. На підмосковній дачі є такий же четвертий кабінет, а на півдні, у друзів у Железноводську, де я відпочиваю і працюю по 2,5—3 місяці ось вже 20 років підряд, я обладнав ще один кабінет. Ніколи не переносу паперів, канцелярського приладдя, листів тощо з одного письмового столу на інший. В одному кабінеті я працюю тепер над книгою «Брежнев. Особистість та епоха». У другому кабінеті готую нове видання книги про М. С. Хрущова. У третьому — знаходиться бібліотека книг

англійською та німецькою мовами, друкарські машинки з латинським та російським шрифтами, там також працюють 3—4 дні на тиждень мої помічники. На дачі я готую окремі статті та веду листування. На півдні продумую плани роботи, концепції, спогади: «Розповідь про батьків», «Спогади про Твардовського», «Про Юрія Трифонова», «Ілля Еренбург» та ін. Хоча робота над кожною темою продовжується роками, я завжди розбиваю її на певні етапи і кожний з них завершується якою-небудь публікацією. Це забезпечує моральні стимули до дальшої творчості, викликає почуття задоволення, дає змогу розв'язувати мої матеріальні проблеми і, звичайно, допомагає коригувати дальший хід роботи. Наприклад, я почав ще в середині 60-х років працювати над темою «М. С. Хрущов та його час». Опублікував послідовно кілька статей — про XX з'їзд КПРС, про лінії XX і XXII з'їздів партії, «Хрущов на пенсії» (за матеріалами членів сім'ї Микити Сергійовича), «М. С. Хрущов. Кукурудза і цілина» (не опублікована), «10 років з дня смерті Хрущова». У 1976 р. у співавторстві з братом Жоресом видав книгу «Хрущов. Роки при владі» (8 др. арк.), яка вийшла у різних країнах і багатьма мовами. У 1980—1981 рр. написав книгу «Хрущов. Політична біографія», що була видана в Італії видавництвом ІКП «Ріуніті», а також в Англії (Оксфорд). В 1984 р. я підготував нове видання цієї ж книги російською мовою, але в одному величкому американському видавництві.

Нині закінчив підготовку додаткового російського і цього разу вже радянського видання, яке має у скороченому журнальному варіанті з'явитися у журналі «Дружба народів», а в розширеному варіанті із значною кількістю фотографій та ілюстрацій — у видавництві «Книга» в листопаді — грудні 1989 р.

Далі, я ніколи не робив таємниці із своєї праці, не конспірував, здійснював дослідження не тільки відкрито, а й на кожній його стадії давав читати підготовлений варіант своїм друзям і всім тим, хто цікавився моєю роботою і міг чим-небудь допомогти. Я обговорював свої праці з десятками людей, у тому числі й з професійними істориками (В. П. Данилов, Я. С. Дрбакін, Н. Б. Тер-Акопян, М. Х. Гефтер, О. М. Некрич та ін.), політологами і правознавцями, соціологами і літераторами (Г. Х. Шахназаров, Ю. Б. Красін, В. О. Ядов, Ф. М. Бурлацький, В. Я. Лакшин, О. О. Анікст та ін.). Ці обговорення та суперечки, які іноді виникали під час них, допомагали мені уточнити та поглибити свої концепції, знайти нові напрями, підійти до тієї чи іншої теми з різних точок зору. Такий характер роботи викликає необхідність писати новий варіант, більш розширений та перевірений. Рукопис книги «До суду історії» я переписував і передруковував до її першого видання 11 разів, а нині у видавництві «Прогресс» готується до виходу у світ 15-й варіант цієї книги. І, на мою думку, не останній. Тепер з'являється настільки багато нових публікацій на тему «Сталін і сталінізм», що я починаю готуватися до роботи над другим радянським виданням цієї й так уже дуже великої книги.

Я твердо переконаний, що будь-яка книга з історії повинна бути якомога «читабельнішою». Історія — це надзвичайно захоплююча наука, і книги, статті й нариси з історії також мають бути написані захоплююче. Я не дуже високо оцінюю свій літературний хист, але намагаюся скрізь, де це доречно за характером теми, використовувати у своїх творах елементи детективу. Вже передмова повинна зацікавити читача. Книгу, яка «нечитабельна», не будуть здебільшого видавати і за кордоном. При цьому вона повинна мати чіткий план, а кожний розділ, і, по можливості, кожний параграф — свою тему, щоб будь-яка частина книги могла бути цікавою сама по собі і щоб будь-який її параграф міг стати окремим нарисом чи статтею. (Зокрема, у моїй праці це: «Чи був Сталін душевнохворим?», «Мета і засіб у соціалістичній революції», «Сталін як особистість», «Сталін як полко-

водець Вітчизняної війни», «Помилки та злочини Сталіна в національній політиці», «Зовнішня політика Сталіна в 1939—1941 рр.» тощо).

І, нарешті, ще про таке. Я надаю дуже великого значення зразковому веденню особистого домашнього архіву. У мене тисячі тек з різного роду підрозділами, і я знаю — де лежить будь-що з моїх папірців, виписок, заміток. Один чи два рази на рік я присвячую кілька днів повному перегляду та впорядкуванню свого архіву. Наприклад, з теми «Історія як наука» я збираю матеріали по таких розділах: «Розвиток радянської історичної науки», «Методологія і філософія історії», «Особистість історика», «Принцип історизму», «Історія та інші науки», «Історичні конгреси», «Стан і перебудова в історії у 1987—1988 рр.», «Окремі історики», «Російська історична наука до революції», «Історія і теорія історії на Заході», «Історія, ідеологія та політика», «Роль історії в національному житті», «Про джерела історичного знання», «Альтернативність історичного процесу», «До питання про фальсифікації історії», «Чому вчить і як виховує історія?», «Учитель історії», «Історичний факт та історична подія» та ін. З кожної з цих тем я міг би за бажанням написати статтю.

Деякі з статей на вказані вище теми я писав для Італійської історичної енциклопедії, як, наприклад, статтю «Російська революція 1917 року» (західні історики здебільшого не розрізняють Лютневу буржуазно-демократичну та Жовтневу соціалістичну революції — для них це одне й теж). Не збираю я комплекти журналів, а збираю тільки потрібні мені окремі статті. Звичайно, мені доводиться досить багато й інтенсивно працювати. Сідаю за письмовий стіл, навіть коли у моєму розпорядженні є лише 30—40 хвилин. Майже не буває дня, коли б я не надрукував хоча б 1,5—3 сторінки тексту, не прочитав би кілька журналів або книг, не відповів на 5—6 листів, не поговорив з 2—3 відвідувачами. Останнім часом доводиться також виступати у різних аудиторіях 1—2 рази на тиждень. В молодості я працював без відпочинку, проте останні 20 років я відпочиваю повністю 2 місяці щорічно.

2. Охарактеризуйте, будь-ласка, коло джерел, яке Ви використовуєте у своїх працях.

Р. М.: Я завжди прагнув використати всі доступні джерела, окрім, зрозуміло, тих, що зберігалися в недалекому минулому за сімома печатками і з грифом «таємно». Одна з моїх книг «Китай і наддержави», опублікована у 1985 р. в Англії та США, ґрунтується майже винятково на доступних будь-якому спеціалісту літературних джерел — на книгах і статтях про Китай і радянсько-китайські, а також американсько-китайські відносини, що були опубліковані в нашій країні у 40—80-ті роки, на деяких німецьких дослідженнях, на статтях і нарисах з таких журналів, як «Шпігель», «Тайм», «Ньюсуїк», на окремих публікаціях китайської преси.

Ще в Ленінградському університеті в 1950—1951 рр. я підготував і захистив дипломну роботу на тему «Особливості китайської революції». Моїм науковим керівником був тоді Г. В. Єфімов, відомий китаєзнавець і декан факультету сходознавства. З тих пір я постійно спостерігав за подіями в Китаї та навколо цієї великої країни й зібрав великі архів та бібліотеку. З кінця 70-х років мною опубліковано у західній пресі кілька статей, у яких зроблено спробу довести, що драматичний розрив відносин між СРСР і КНР — це тимчасове явище, що вищі інтереси наших країн неминуче приведуть до поступової нормалізації відносин і по державній, і по партійній лінії. На здоровій основі може розвиватися і економічне співробітництво нашої країни та Китаю. Всі головні події в геополітичному «трикутнику» СРСР — КНР — США відбувалися на очах нашого покоління і знаходили відображення в пресі. Тому для аналізу і роздумів матеріалу для історика

було цілком достатньо. Мою книгу про Китай частково видав і готує далі до друку журнал «Народи Азії і Африки».

Є у мене, проте, книга, що ґрунтується майже виключно на дуже цікавих архівних матеріалах. Більшу частину їх зібрав мій співатор — колишній козак і політпрацівник часів громадянської війни С. П. Стариков. Чимало важливих документів я одержав від письменника Юрія Трифонова, який тривалий час збирав матеріали про П. Миронова та Б. Думенка — славетних полководців громадянської війни, які трагічно загинули в 1920 і 1921 рр. Ще в 1956—1960 рр. велася робота по реабілітації цих героїв. Тоді вивчалися документи Козацького відділу ВЦВК, що був закритий та опечатаний ще в 1925 р. чи 1926 р. у зв'язку з рішенням про скасування всіх станових звань та привілеїв козацтва. Цей відділ було у той час ліквідовано, а про його архів просто забули. Проте там зберігалися унікальні документи. С. П. Стариков брав участь в роботі по реабілітації П. Миронова і знімав завірнені копії з документів цього архіву. Ю. Трифонов одержував багато документів з Прокуратури СРСР, яка брала участь у перегляді «справ» Миронова і Думенка. На основі цих документів і матеріалів й була написана книга «Життя і загибель Пилипа Кузьмича Миронова», яка тепер публікується у журналі «Подъем» (Воронеж), і яка ще в 1978 р. побачила світ у США під назвою «Пилип Миронов і громадянська війна в Росії».

Використав я у деяких працях й матеріали сімейних архівів. Так, на даних і документах удови і сина М. І. Бухаріна написав дві статті про Миколу Івановича. Одна з них була опублікована у 1978 р. у італійській газеті «Стампа» під назвою «Смерть «ворога народу» (такі заголовки дають, як правило, самі газети). Інша — «Два роки з життя М. І. Бухаріна» — була опублікована у 1979 р. в Австрії. Ще через рік на прохання видавництва ІКП «Ріуніті» я написав невелику книгу — «М. І. Бухарін у 30-ті роки». Крім матеріалів сім'ї Миколи Івановича, мною були використані також усі опубліковані в СРСР та ФРН матеріали, а також деякі неопубліковані мемуари. За матеріалами сім'ї М. С. Хрущова я написав у 70-ті роки нарис «Хрущов на пенсії». Син Микити Сергійовича — Сергій — допомагав мені у роботі над політичною біографією свого батька, яку я також писав за домовленістю з «Ріуніті» для серії «Видатні діячі світового комуністичного руху».

Перший варіант книги «До суду історії», опублікований в США у 1971 р., був написаний за матеріалами радянської преси, партійними документами, яких було чимало у 1956—1966 рр. Використав я також не менше 200 різного роду мемуарних праць, більшість яких не була опублікована. Мені приносили машинописні тексти самі автори, їх друзі, родичі. Багато з таких спогадів я прочитав в особистих архівах письменників К. Симонова, О. Твардовського, О. Бека, І. Еренбурга, В. Лакшина, Ю. Трифонова, В. Каверіна та ін. Мені вдалося також записати понад тисячу усних свідчень найрізноманітніших людей — від колишніх секретарів обкомів партії до рядових робітників і службовців. Такого роду матеріали були, мабуть, основним джерелом для книги «Вони оточували Сталіна». Ця невеличка книга була опублікована в 1982—1984 рр. у різних країнах, а навесні цього року її друкував журнал «Юность». Нині вона готується до друку у Політвидаві.

Звичайно, при використанні усних джерел і свідчень можливі окремі неточності та помилки, хоча за багато років досліджень виробляється інтуїція, що дає змогу відрізнити істину від міфу чи простої вигадки. Ми не маємо, проте, права відмовлятися від використання усних свідчень, оскільки багато з важливих подій нашої вітчизняної історії не знайшли відображення в жодних документах. Коли до мене приїжджає, наприклад, редактор АПН І. Александров і розповідає зі

слів свого померлого друга про те, як Сталін нібито двічі зустрічався у 1933 р. і 1935 р. на яхті з Гітлером та Муссоліні, я одразу розумію, що це явна вигадка або, як говорили в'язні, табірна «параша». Проте коли режисер М. І. Ромм розповідав мені про зустрічі свого товариша І. С. Ісакова із Сталінін чи про свої зустрічі з Ворошиловим і Жуковим, я записав ці розповіді як свідoctва, що заслуговують довір'я. Повторюю, що неточності тут можливі. Такі неточності були, наприклад, у використаних мною свідoctвах О. В. Снегова, людини незвичайної долі, старого більшовика, колишнього партійного працівника, в'язня, співробітника Політвідділу Головного управління таборів (Гулагу). На одну з таких неточностей накинувся на початку цього року в «Неделе» один член-кореспондент АН СРСР. Не називаючи мене по імені, він зневажливо говорить про «дилетантизм в науці одного популярного публіциста». Однак я гадаю, що окремі неточності в усних свідченнях не так страшні, як ті свідомі фальсифікації, що їх можна знайти у багатьох статтях і книгах, у тому числі й мого опонента. Тому його категоричну вимогу спиратися завжди на точні і перевірені документи я вважаю просто нереальною в наших умовах. Адже у нас нерідко нема самих документів, а в тих, що існують, також часто-густо містяться спотворення і фальсифікації, так само як і в звітах підприємств та цілих міністерств.

Для другого і третього видань книги «До суду історії» (публікації 1974 р. і 1989 р.) я використав широко також праці західних радянологів Р. Такера, А. Улама, С. Коена, Р. Конквеста та інших, а також публікації в російській емігрантській пресі. Звичайно, до багатьох з цих джерел я ставлюсь критично, але ігнорувати їх не варто.

Деякі з моїх книг написані або створені без посилань на джерела. Це книги-діалоги, книги-бесіди. Така форма популярна в Італії. Протягом двох — трьох місяців або навіть й року ми ведемо бесіду з ким-небудь з досвідчених італійських кореспондентів на певну тему. Бесіда-діалог записується на магнітофон, потім обробляється і редагується. В таких книгах подаються наш особистий аналіз подій, що відбуваються, роздуми, зіставлення різних точок зору, суперечки, пояснення тощо. Подібних книг-діалогів у мене 4 — 2 бесіди з Лівіо Дзантутті, а також з Карло Бенедетті (це буржуазні журналісти) і з Джульєто Кьезо — кореспондентом газети «Уніта» в Москві. Одна з таких книг — «Бесіди про дисидентів (Рой Медведев — Карло Бенедетті)», яка побачила світ ще в 1977 р. в Італії. Вона витримала багато видань і була опублікована не тільки в багатьох країнах Європи та в США, а й в Японії та Бразилії. Є в мене і теоретичні праці, наприклад, «Ленінізм та західний соціалізм», які ґрунтуються на аналізі текстів класиків марксизму-ленінізму і сучасної політичної літератури, а також на публікаціях німецьких соціал-демократичних теоретиків та документах компартій Заходу. На радянських літературних джерелах побудована моя книга «Важка весна 1918-го року», опублікована недавно журналом «Волга» у Саратові (№№ 1—2 за 1989 р.). Тут для мене був важливим аналіз і критика деяких концепцій, а не пошук невідомих раніше документів і матеріалів. На аналізі суто белетристичних текстів побудована моя книга «Загадки творчої біографії М. О. Шолохова», уривки з якої має опублікувати журнал «Вопросы литературы».

3. Нас цікавлять основні етапи Вашого творчого шляху. Як Ви зуміли у застійний період опублікувати значну кількість своїх праць за кордоном?

Р. М.: Вже з кінця 60-х років я зрозумів, що опублікувати критичні матеріали про Сталіна і сталінізм, так само як і закінчену на той час книгу «Соціалізм і демократія» — неможливо. Після того, як мене за рукопис книги «До суду історії» Московський міськком КПРС

виключив з партії (причому ніхто з членів бюро навіть не читав цієї праці), я вирішив, що публікація за кордоном хоча й не кращий, але єдино можливий для мене шлях до продовження боротьби за встановлення історичної правди. Слід було не миритися з обставинами і працювати, а не підкоритися обставинам і мовчати. Мені допомогли друзі — деякі з відомих австрійських комуністів, комуністи з Італії, Г. Хаупт — румунський комуніст, який разом зі мною закінчував філософський факультет ЛДУ. Він емігрував з Румунії і виступає як незалежний соціаліст у Франції. Передати рукописи на Захід мені допоміг Генріх Бьолль, у репутації якого як незалежної людини і прибічника соціальної справедливості немає сумнівів. У США мені допоміг об'єктивний радянолог професор Давид Журавський, який визначив видавництво і взяв на себе турботи про організацію перекладу і редактування книги.

Після 1973 р. всі ці обов'язки поклав на себе мій брат Жорес. Позбавлений радянського громадянства, він працює в Центральному інституті медичних досліджень в Англії. Я не займався конспірацією, а вів свої справи відкрито. І все ж на мене сильно тиснули, навіть було прийняте рішення ще в 1970 р. про репресивні акції проти мене і мого брата. Після того, як мої книги «До суду історії» і «Соціалізм та демократія» були опубліковані в Англії та США, а потім і в багатьох інших країнах (1971—1972 рр.), моє ім'я стало добре відомим серед лівих кіл та прогресивної інтелігенції в країнах Заходу. Тому репресії проти мене ставали справою складною, і я дістав відносно сприятливу можливість працювати. Про мене взагалі не згадували в радянській пресі — не хвалили, але й не лаяли. Хоча тиск усе ж здійснювався. Мене викликали 4 рази до прокуратури, в тому числі Прокуратури СРСР, два рази в моїй квартирі проводили обшуки, під час яких вилучався мій науковий архів та деякі книги, півтора року біля моєї квартири діяв спеціально встановлений пост міліції, і три офіцери перевіряли документи всіх, хто до мене приходив.

Будучи обачливим, я уник гіршого. Ніколи не думав про від'їзд за кордон і вірив, що рано чи пізно мої книги почнуть публікуватися і в Радянському Союзі. Я вірив у прихід перебудови. В різні часи на мій захист виступали глави держав Австрії та Італії, лідери комуністичної партії Італії, лейбористської партії Англії і деякі інші відомі громадські діячі. Мене було важко звинувачувати у наклепах чи «антирадянській пропаганді», зміст моїх праць був відомим читачам багатьох країн світу. Мабуть, різні форми тиску примушували мене лише напруженіше й інтенсивніше працювати. З 1976 р. я відправляв свої рукописи за кордон звичайними поштовими каналами, їх не затримували. З 1977 р. брав участь у Московських міжнародних книжкових ярмарках, на яких мав змогу укласти договори зі своїми видавцями.

4. Які Ваші творчі плани?

Р. М.: Сподіваюсь, що доля дасть мені змогу інтенсивно працювати ще років 8—10. Нині, як я вже говорив, готую до видання багато з раніше виданих за кордоном творів. У 1989 р. побачить світ 8 чи навіть 10 книг, а в наступному — ще 5. Працюю над книгою «Брежнев. Особистість і епоха». За договором з Агентством друку «Новини» вона має бути підготовленою у грудні 1989 р. Закінчую цикл нових статей з історії — «Сім'я Сталіна», «Л. Б. Каменев», «М. І. Калінін», «Смерть М. В. Фрунзе», «С. М. Кіров», «Каганович і реконструкція Москви» та ін. Деякі з них готуються до публікації, і разом з тим вони будуть видані у вигляді збірника у Політвидавї. Давно працюю над книгою під умовною назвою «Ідеологія, політика і суспільні науки», над нарисом «Життя і творчість Дж. Оруелла». Я прочитав серію лекцій для учителів історії в Москві. З цієї стенограми також хотілося б зробити

невелику книгу-посібник для вчителів. Планів багато, матеріалів багато, а часу мало.

5. Які теми з історії України могли б становити інтерес особисто для Вас?

Р. М.: Будь-яка сторінка з історії України цікава для мене і сама по собі і як частина багатостраждальної історії Російської імперії та СРСР. Але є у мене і один моральний обов'язок, який раніше я не міг виконати. Мій хороший друг — кандидат історичних наук В. П. Литвинов багато років вивчав історію анархізму і махновського руху. Він ніде не міг опублікувати навіть уривки із своєї незакінченої праці. Щоправда, на Заході мені вдалося видати дві його статті «Махно і євреї» та «Деякі сторінки з історії махновського руху». Помер В. П. Литвинов у 50 років. Він дуже просив довести до кінця його працю, проте на Заході ніхто не виявляв до неї інтересу, поняття «анархіст» там звучить як «терорист», та й не цікавляться там деталями нашої надто складної історії громадянської війни, у якій велику роль відігравали не лише «червоні» і «білі».

Хотів би наступного року підготувати до друку хоча б нарис «Махно і Червона Армія у 1919 році». Саме у той час між Червоною Армією та армією Махна мала місце угода про співробітництво, схвалена Леніним. Але не впевнений, що вистачить часу на цю працю. У вдови В. П. Литвинова зберігається дуже цікавий архів з історії громадянської війни на Україні, проте обробка цього архіву вимагає немало сил і часу.

6. Щоб Ви хотіли побажати українським історикам?

Р. М.: Те ж саме, що й усім радянським історикам — не боятися важких тем, не залишати в історії «білих» або ж «чорних» плям, писати завжди чесно і правдиво про події минулого і сучасного. Історія — вдячна наука, і хороша праця з історії буде жити вічно і в бібліотеках, і в бібліографіях, навіть якщо в ній є мимовільні помилки чи неточності. Ми й сьогодні шукаємо та зберігаємо книги істориків античних часів, тобто тих, хто жив і писав 1,5—2 тисячоліття до нас. Читаємо Карамзіна, хоч він ніколи нічого не чув про марксизм та партійність історичної науки. Проте ми вже сьогодні викидаємо з своїх бібліотек багато книг радянських істориків, написаних 10 або 30 років тому, а коли й зберігаємо їх, то хіба що як приклад фальсифікації.

7. Які проблеми Ви вважаєте першочерговими для дослідження радянською історіографією?

Р. М.: Я вважаю першочерговими усі ті проблеми, які наша наука і наша преса досі обминала стороною, хоча саме ці проблеми були часто найважливішими для розуміння пройденого нашою країною шляху. Нація, як і народ (радянський народ), — є спільність, що склалася історично. Спільність долі, таким чином, перша і головна ознака нації, й історія покликана прилучити нові покоління до долі свого народу. Не ідеологія повинна формувати історію, а історична наука (та інші науки) повинні формувати наукову ідеологію і наукову політику. Фальсифікована історія рано чи пізно буде служити роз'єднанню народностей і націй та моральній деградації. Чесна історія об'єднує людей, а суд історії повинен лякати нечесних та озлоблених лідерів.

Одержано 30.03.89

* * *

ПОВІДОМЛЕННЯ

М. М. Олійник (Харків)

Діяльність партійних організацій по поліпшенню роботи держапарату у відбудовний період (1921—1925 рр.)

Розкривається діяльність партійних організацій республіки по вдосконаленню роботи держапарату у відбудовний період, особлива увага звертається на боротьбу з бюрократизмом, визначення оптимального якісного і кількісного складу апарату, висвітлюються основні напрями і результати цієї роботи.

В умовах реалізації рішень XIX Всесоюзної конференції КПРС, що висунула як завдання історичної ваги «кардинально підняти ефективність наших політичних інститутів, розкрити потенціал соціалістичного народовладдя»¹, набувають особливої актуальності питання перебудови та скорочення управлінських структур². Сьогодні партія загострює увагу на необхідності наполегливо викоринювати різні прояви бюрократизму і формалізму, інших негативних тенденцій в діяльності управлінського апарату³. КПРС, зокрема Компартією України, нагромаджений чималий цікавий досвід цієї роботи в період відбудови народного господарства, коли відбувався перехід «від однієї системи управління до іншої, коли потрібний максимум діловитості, швидкості і енергії»⁴. В зв'язку з цим дослідження названої проблеми є одним з важливих завдань істориків нашої республіки. Слід відзначити, що вивчення діяльності Компартії України по створенню державного апарату в УРСР і поліпшенню його роботи привертало увагу окремих науковців. Так, цікавий фактичний матеріал про радянське будівництво на Україні містять роботи М. І. Супруненка та М. Ф. Кузьміна, окремі аспекти цієї проблеми розглядаються в статтях І. Т. Вертелецького, М. О. Воеводіна, В. Г. Кулаєва, Ф. І. Стрельченка та ін.⁵

Фундаментальним дослідженням історії розвитку української радянської держави і права у відбудовний період є монографія Б. М. Бабія⁶, в якій розглядається широке коло питань державного будівниц-

¹ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1988.— С. 35.

² Горбачов М. С. Про Основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики СРСР.— К., 1989.— С. 21.

³ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— К., 1987.— С. 40—65.

⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 99.

⁵ Супруненко Н. И. Коммунистическая партия—вдохновитель и руководитель борьбы украинского народа за создание украинского советского государства.— Киев, 1954.— 228 с.; Кузьмин Н. Ф. Коммунистическая партия—вдохновитель и организатор борьбы украинского народа за создание и укрепление украинского советского государства.— М., 1954.— 40 с. Вертелецкий И. Т., Воеводин Н. А. Руководство Коммунистической партии советским строительством в период восстановления народного хозяйства (1921—1925 гг.) // Науч. труды кафедр общественных наук (Харьков. ин-т инж. ж. д. т.-та).— вып. XXXVII.— Харьков, 1960.— С. 88—109; Кулаев В. Г. Борьба КП(б)У за здійснення ленінських ідей про національно-державне будівництво (1921—1925 рр.) // Наукові праці з історії КПРС.— К., 1972, вип. 52.— С. 55—67; Стрельченко Ф. І. В. І. Ленін і поліпшення державного апарату Української РСР в 1921—1925 роках // Там же.— С. 68—76, та ін.

⁶ Бабій Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925).— К., 1961.— 384 с.

тва на Україні. Окрема глава монографії присвячена історії створення центральних і місцевих органів влади та управління республіки. Однак ця тема висвітлюється в історико-правовому аспекті. Отже, проблема діяльності партійних організацій України по поліпшенню роботи держапарату ще не отримала всебічного дослідження. В даній статті зроблена спроба висвітлити основні аспекти цієї проблеми.

Після переможного закінчення громадянської війни Країна Рад почала відбудовувати народне господарство, створюючи відповідні умови для побудови соціалізму. Кращі сили партії залучалися до організації радянського державного управління, хоча і виконували її, за словами В. І. Леніна, «дуже часто неправильно, але вміли виправлятися і працювати»⁷. Однак, зазначав В. І. Ленін, на десяток таких мужніх людей припадають сотні «тих, які сидять і саботують або напівсаботують, плутаючись в обсязі своїх паперів...»⁸. Виникала суперечлива ситуація: пролетарські кадри не могли в короткі строки оволодіти наукою управління, а чисельні колишні чиновники та службовці, досвід і знання яких намагалася використати Радянська влада, дотримувались бюрократичних традицій та навиків старого, дореволюційного апарату, розрахованого на те, щоб протиставляти органи державної влади народним масам. Така управлінська діяльність ускладнювала зміцнення союзу робітничого класу — основи Радянської влади — з трудящим селянством.

В умовах мирного будівництва потрібно було суттєво перебудувати державний апарат, на що звертав увагу В. І. Ленін, підкреслюючи важливість боротьби з бюрократизмом і тяганиною в радянських установах і перевірці реальних успіхів зміцнення зв'язку Радянської влади з селянством⁹. Саме тому В. І. Ленін доручив спеціальній комісії представити проект положення, за яким вона мала визначити штати різних установ і вивчити норми праці радянських службовців, їх кількість, результати їх діяльності та ін.¹⁰ За ініціативою В. І. Леніна питання про поліпшення радянського апарату обговорювалося на VIII Всеросійському з'їзді Рад (грудень 1920 р.). З'їзд закликав посилити догляд за радянськими установами з метою усунення в їх роботі фактів бюрократизму і тяганини, поліпшити діяльність їх місцевих органів. Для цього пропонувалось ліквідувати зайву централізацію, розширити права сільських Рад та волосних виконкомів, залучаючи до роботи в їх комісіях і секціях широкі трудящі маси. Одночасно з цим ставилось завдання залучати до радянського будівництва мільйони тих, хто в минулому не брав участі в громадському житті¹¹.

Керуючись рішеннями ЦК РКП(б) і настановами В. І. Леніна, Компартія України і уряд республіки провели велику роботу по поліпшенню діяльності центральних і місцевих державних установ, вдосконаленню структури, скороченню штатів, уніфікації діловодства, вихованню та розстановці кадрів радянського апарату. Велику увагу питанням перебудови держапарату приділив січневий (1921 р.) Пленум ЦК КП(б)У. В рішенні «Про Раднарком УСРР» Пленум зажадав серйозно поліпшити роботу більшості народних комісаріатів республіки, доручивши Політбюро переглянути весь склад наркоматів. Пленум визначив, що кількісно колегія наркомату повинна складатися з 3 осіб, припускаючи, як виняток, для господарських наркоматів мож-

⁷ Ленін В. І. Промова на IV сесії ВЦВК IX скликання 31 жовтня 1922 р. // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 238.

⁸ Ленін В. І. Там же.

⁹ Ленін В. І. Замітки про чергові завдання партії // Там же.— Т. 41.— С. 350.

¹⁰ Ленін В. І. Проект постанови Ради Народних Комісарів у питанні про трудовий і продовольчий пайок радянських службовців // Там же.— С. 374.

¹¹ Восьмой Всероссийский съезд Советов Рабочих, Крестьянских, Красноармейских и Казачьих Депутатов: Стеног. отчет (22—29 декабря 1920 г.).— М., 1921.— С. 280—281.

ливість збільшення членів колегії до 5 осіб. Раднаркому і наркомату РСІ доручалось добитися узгодження в діяльності центральних республіканських установ, усунути паралелізм в їх роботі. Пленум зажадав, щоб ВУЦВК став справжнім органом найвищого контролю та нагляду за діяльністю всіх радянських установ¹².

Рішення січневого Пленуму ЦК КП(б)У визначили хід роботи V Всеукраїнського з'їзду Рад, який проходив у лютому-березні 1921 р. у Харкові. З'їзд обговорив найважливіші питання державного, господарського та культурного будівництва, а також затвердив підписаний 28 грудня 1920 р. Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР¹³. 27 лютого 1921 р. з'їзд отримав привітання В. І. Леніна, в якому висловлювалася його глибока впевненість, що «союз незаможних селян і українських робітників укріпить Радянську Україну і зміцнить Українську республіку, всупереч усім перешкодам і підступам ворогів»¹⁴. В резолюції «Про радянське будівництво» з'їзд чітко визначив функції ВУЦВКу і його Президії, Раднаркому УСРР, права та обов'язки наркоматів і їх місцевих органів, вказавши, що з переходом до мирного будівництва висувається завдання переходу до конституційних органів влади — Рад, демократизації усього радянського апарату, зміцнення і розширення його зв'язків з трудящими масами. З'їзд доручив розробити єдину структуру державних органів, переглянути штатний склад наркоматів, скоротити їх апарат для поліпшення роботи¹⁵. З метою практичного виконання рішень ЦК КП(б)У і V Всеукраїнського з'їзду Рад Президія ВУЦВКу 23 березня 1921 р. створила республіканську і губернські комісії по спрощенню радянського апарату¹⁶. Завданням комісії було усунення паралелізму в діяльності державних установ, уніфікація діловодства, механізація праці, частковий перегляд тарифів зарплати радянських службовців з метою боротьби з розширенням штатів, розробка положень про наркомати, видання збірників законодавчих та адміністративних актів, довідників, історичних та інших нарисів¹⁷.

6 квітня 1921 р. Президія ВУЦВКу за пропозицією комісії по спрощенню радянського апарату видала розпорядження, відповідно до якого без дозволу комісії жодна державна установа не мала права зараховувати на роботу нових службовців. В кожній з них був проведений перепис існуючого складу службовців, зарахованих на роботу до 1 квітня 1921 р. Комісія розробила план створення єдиної системи державного діловодства в радянських установах УСРР, склала форми-зразки канцелярських книг, журналів, бланки документації, розробила проекти «Типових положень» про наркомати і губернські установи, в яких чітко визначалося коло обов'язків, прав і відповідальність окремих службових осіб. Вона ж внесла і пропозиції про штати для окремих ланок державного апарату, передусім для місцевих відділів наркоматів в губерніях і повітах¹⁸. За пропозицією комісії вже до 1 липня 1921 р. апарат службовців центральних установ України було скорочено майже наполовину — з 21 тис. 398 чол. до 12 тис. 846 чол.¹⁹ З метою більш рішучого припинення зростання кількості службовців і дальшого скорочення держапарату ЦК КП(б)У вжив ряд нових заходів. Так, 12 червня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У доручило Раднаркому УСРР розробити план скорочення штатів всіх радянських уста-

¹² Стрельченко Ф. І. Згад. праця.— С. 71.

¹³ Резолюции Всеукраинских съездов Советов.— Харьков. 1931.— С. 23.

¹⁴ Ленін В. І. Привітання V Всеукраїнському з'їздові Рад // Повне збір. творів.— Т. 42.— С. 338.

¹⁵ Резолюции Всеукраинских съездов Советов... — С. 120—121.

¹⁶ Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління, ф. 1, оп. 2, спр. 126, арк. (далі — ЦДАЖР УРСР).

¹⁷ Там же.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 128, арк. 25—46.

¹⁹ Коммунист.— 1921.— 15 дек.

нов на 27—75%. Було вирішено залучити до цієї роботи партійні організації, а її результати широко висвітлювати у пресі²⁰. Спеціальна Всеукраїнська штатна комісія, спираючись на допомогу партійних осередків, що діяли в радянських установах, на центральні та місцеві органи Робітничо-селянської інспекції, провела велику і результативну роботу по скороченню штатів як у центрі, так і на місцях. Так, у 1922 р. відбулось значне скорочення штатів Наркомату соціального забезпечення та його місцевих установ, де замість 7 тис. 541 штатного працівника комісія залишила 2 тис. 811, а для Наркомату іноземних справ був встановлений штат в кількості 150 чол. замість 250, що працювали раніше²¹, Верховному трибуналу України — з 170—45 чол.²² Крім цього повітові економвідділи з роздутим штатом були ліквідовані, а замість них затверджені уповноважені губернського економвідділу по одному на повіт²³. Значного скорочення штатів зазнали Наркомати харчування, міліції, ВУЦВК, управління справами РНК²⁴. Одночасно скорочувались штати губернських, повітових і волосних виконкомів.

Створені за прикладом республіканської губернські комісії по перегляду штатів провели велику роботу по скасуванню зайвих ланок, поліпшенню і спрощенню структури губернського, повітового та волосного апарату. Вся їх робота проходила під постійною увагою партійних організацій. Наприклад, у травні 1921 р. Катеринославський губком партії обговорював питання про діяльність партійного осередку губвиконкому, прийняв постанову, якою передбачив ряд заходів по упорядкуванню роботи радянського апарату і його здешевленню. Зокрема, партійному осередку губвиконкому пропонувалось вивчити стан, форми і методи роботи його відділів і вжити енергійних заходів щодо спрощення їх структури²⁵. Багато уваги цим питанням приділяв Донецький губком партії. За його пропозицією в першій половині 1922 р. в губернії було ліквідовано як адміністративні одиниці два повіти і 130 волостей²⁶. Аналогічна робота проводилась і в інших губерніях. В Одеському губвиконкомі, наприклад, замість 59 керівних співробітників залишилося 39, в апараті комнезамів замість 1 тис. 128—604 чол.²⁷ На Волині губернський апарат було скорочено на 922 чол., периферійний — на 5 тис. 249²⁸.

Загалом результати роботи по поліпшенню діяльності державних установ за рахунок їх спрощення, упорядкування та скорочення штатів були вагомими. До 15 червня 1922 р. з загальної кількості радянських службовців, яка за станом на 1 листопада 1921 р. по республіці дорівнювала 929 тис. чол. (а фактично їх було ще більше) залишилося лише 486 тис.²⁹, тобто скорочення штатів становило понад 50%. Це дало відчутну економію державних коштів і підвищило персональну відповідальність працівників за доручену справу. Частина скорочених з губернського апарату співробітників була направлена на зміцнення повітових, волосних і, що дуже важливо, — сільських Рад. Одночасно з радянських органів було звільнено багато бюрократів та інших посадових правопорушників³⁰.

²⁰ Стрельченко Ф. І. Згад. праця.— С. 72—73.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 128, арк. 31.

²² Там же, ф. 1399, арк. 8—9.

²³ Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 432, арк. 18.

²⁴ Там же, арк. 17.

²⁵ Центр. парт. арх. Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, спр. 270, арк. 61 (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС).

²⁶ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1889, арк. 77; ЦДАЖР СРСР, ф. 393, оп. 35, спр. 599, арк. 24.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1410, арк. 29.

²⁸ Волинський пролетарій.— 1922.— 12 янв.

²⁹ Коммунист.— 1922.— 18 юнія.

³⁰ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 3, спр. 330, арк. 48.

Поряд з заходами по впорядкуванню структури державного апарату Компартія України проводила велику роботу по поліпшенню партійного керівництва його діяльністю. А для цього треба було в першу чергу зміцнити його комуністами. На роботу в держапарат партійні організації направляли своїх найбільш підготовлених представників. При цьому особлива увага приділялась переведенню працівників з республіканських і губернських установ на зміцнення повітової та волосної ланки. Наголошуючи на важливості таких заходів, В. І. Ленін писав: «Чому б тепер не перемістити деяких членів ВЦВК, або членів колегій, або інших високопоставлених товаришів на роботу навіть повітову, навіть волосну? Не настільки ж ми справді «обюрократились», щоб «бентежитися» цим. І знайдуться у нас десятки центральних працівників, які охоче підуть на це. А справа господарського будівництва всієї республіки виграє від цього надзвичайно, і зразкові волості або зразкові повіти відіграють не тільки велику, але прямо вирішальну, історичну роль»³¹.

Прислухаючись до ленінських порад, партійні організації України провели значну роботу по переведенню комуністів з вищих органів до нижчих. В Київській губернській організації, як відзначав губком партії у звіті на VIII партійній конференції, «весь час пішов» на посилення повітів партпрацівниками, здатними організувати роботу на селі. За період з 1 вересня 1922 р. до 31 січня 1923 р. губком направив в повіти 70 чоловік³². Значну роботу в цьому напрямі проводив Харківський губком. Починаючи з 1921 р., він здійснив кілька мобілізацій партійних і радянських працівників для роботи в повітах і волостях. Так, лише за вісім місяців 1921 р. з Харкова для роботи в повіті було направлено 200 чол.³³

Однак повністю забезпечити повітовий і волосний радянський апарат досвідченими комуністами партійні організації України не мали можливості. Особливо складною була ситуація в Подільській та Чернігівській губерніях, де партійні організації були малочисельними. Наприклад, у Чернігівському повіті в 1922 р. було лише 59 членів партії, а у Вінницькому — 37³⁴. ЦК КП(б)У довелося звернутися до ЦК РКП(б) з проханням прислати на Україну працівників губернського та повітового масштабу для посилення партійної і радянської роботи. Така допомога була надана. Лише з 1 грудня 1920 р. до 15 листопада 1921 р. у розпорядження ЦК КП(б)У було направлено 2 тис. 63 чол.³⁵, а у 1922 р. — ще 80 чол.³⁶ Це дало можливість зміцнити органи державної влади значною кількістю досвідчених і перевірених комуністів.

Важливе значення для успішної роботи державних установ мало не тільки збільшення партійних організацій, але і правильна їх розстановка. Саме на це питання звертав увагу В. І. Ленін, підкреслюючи, що необхідно «доглянути... за перерозміщенням комуністів всередині радустанов, прагнучи до того, щоб комуністи займали тільки такі посади (як на самому верху, так і на самому низу ієрархічної драбини), які дають їм можливість дійсно перевіряти хід роботи, дійсно боротися з бюрократизмом і тяганиною, дійсно добиватися негайного поліпшення становища і полегшення долі тих нещасних громадян, які змушені мати справу з нашим нікуди не придатним радянським апаратом.

³¹ Ленін В. І. Про продовольчий податок // Повне зібр. творів.— Т. 43.— С. 216.

³² Отчет Киевского губкома КП(б)У к VIII губпартконференции.— Киев, 1923.— С. 6.

³³ Парт. арх. Харківськ. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 357, арк. 2; Коммунист.— 1921.— 8 сент.

³⁴ Известия ЦК КП(б)У.— 1922.— № 9.— С. 3.

³⁵ Там же.— № 6.— С. 93; № 9.— С. 27.

³⁶ Известия ЦК РКП(б).— 1922.— № 7.— С. 4.

На комуністів, що займають посади внизу ієрархічної драбини, звернути особливу увагу, бо вони часто важливіші на ділі, ніж ті, що стоять вгорі»³⁷.

У 1922—1925 рр. партійні організації республіки доклали максимум зусиль, щоб у відповідності з ленінськими настановами забезпечити авторитетне партійне керівництво Радами³⁸. Строго проводячи лінію на зміцнення радянського апарату комуністами, партія в досліджуваний період прагнула також до здійснення більш тісного зв'язку з широкими безпартійними масами трудящих. З цього приводу В. І. Ленін в той час писав: «З маси робітників, селян, інтелігентів висувається не мало здібних і чесних безпартійних людей, яких треба ставити на більш значні пости по господарському будівництву, зберігаючи необхідний контроль і спрямовування за комуністами»³⁹.

Керуючись ленінськими настановами, ЦК РКП(б) 7 травня 1921 р. в спеціальному циркулярному листі закликав місцеві партійні організації активніше залучати до радянської роботи безпартійних товаришів⁴⁰. Відповідно до рішень X Всеросійської партійної конференції ЦК РКП(б) звернувся до партійних організацій з новим листом «Про залучення безпартійних до радянської роботи», в якому окреслив як одне з найважливіших завдань партії по залученню кращих безпартійних робітників і селян до активної громадської діяльності. Перед партійними організаціями ставилось завдання збільшити кількість здібних практичних працівників, які знають умови життя і потреби робітників і селян і довели свою вірність Радянській владі на ділі. До складу місцевих виконкомів і колегій відділів, робота яких безпосередньо стосувалась повсякденних потреб трудящих, ЦК вважав за необхідне висувати від $\frac{1}{5}$ до $\frac{1}{3}$ безпартійних⁴¹. Одночасно Центральний Комітет звернув увагу партійних організацій на необхідність відмовлення від методів проведення «ударних кампаній» у цьому питанні, підкресливши важливість налагодження постійної систематичної роботи по уведенню безпартійних робітників і селян в радянські органи та установи⁴². На виконання настанов ЦК РКП(б) у цьому питанні, на місця була розроблена спеціальна інструкція про залучення безпартійних до радянського будівництва⁴³. Залучення безпартійних до радянської роботи здійснювалось партійними організаціями також і за допомогою виборчих кампаній. Так, на виборах 1922 р. питома вага безпартійних серед членів сільрад дорівнювала 94%, на волосних з'їздах — 69,6%, повітових — 65,7%, губернських — 28,9%⁴⁴.

Важливе значення для зміцнення ленінських принципів народовладдя мала робота партії серед жінок. Спираючись на ленінську думку про те, що «не може бути соціалістичного перевороту, якщо величезна частина трудящих жінок не візьме в ньому значної участі»⁴⁵, партійні організації надавали винятково важливого значення залученню широких мас робітниць і селянок до органів Радянської влади. Важливою формою залучення жінок до радянського будівництва в той період були делегатські збори робітниць і селянок. У 1922 р. до Рад Харківської губернії було обрано 900 жінок⁴⁶, Донецької — 500⁴⁷.

³⁷ Ленін В. І. Постанова про роботу заступників // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 146.

³⁸ Коммунист.— 1923.— 13 янв.

³⁹ Ленін В. І. Наказ від РПО (Ради праці і оборони) місцевим радянським установам // Повне збір. творів.— Т. 43.— С. 258—259.

⁴⁰ Правда.— 1921.— 7 мая.

⁴¹ Известия ЦК РКП(б).— 1921.— № 32.— С. 11—12.

⁴² Там же.

⁴³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 989, арк. 30.

⁴⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 393, оп. 35, спр. 599, арк. 42, 43, 45, 46.

⁴⁵ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді робітниць 19 листопада 1918 р. // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 177.

⁴⁶ Известия ЦК РКП(б).— 1923.— № 3.— С. 102.

⁴⁷ Донецький облдержархів, ф. Р—1146, оп. 1, спр. 71, арк. 5.

З кожним роком кількість жінок в органах Радянської влади зростає. У 1924 р. тільки до сільрад республіки було обрано 12 тис. 241 жінку, райвиконкомів — 13, а в 1925 р. їх кількість зросла відповідно до 3 тис. і 1 тис. 500⁴⁸. В міськрадах в той період жінок було понад 30%⁴⁹. Багато жінок працювало на високих відповідальних посадах: 26 з них були головами сільрад, 7 — головами райвиконкомів, 60 — членами окрвиконкомів і 30 — губвиконкомів, 15 — членами ВУЦВКу⁵⁰.

До роботи в органах державної влади залучалася і молодь. Так, у 1923 р. лише в сільські Ради було обрано 5 тис.⁵¹, а в 1925 — 12 тис. комсомольців⁵².

Важливу роль у зміцненні державного апарату відіграли заходи Комуністичної партії, спрямовані на боротьбу з бюрократизмом і хабарництвом. Відповідно до циркулярних листів ЦК РКП(б)⁵³, в яких давалася політична оцінка бюрократизму і хабарництву, партійні організації України розгорнули боротьбу з цими небезпечними явищами. Відповідні заходи здійснювались в Запорізькій, Одеській, Полтавській та інших губерніях⁵⁴. Боротьба проти бюрократів і хабарників не припинялась і пізніше. Це сприяло поліпшенню діяльності губернського апарату, зміцненню його зв'язку з місцевими органами влади⁵⁵. Однак покінчити з бюрократизмом суто адміністративним шляхом, не створивши попередньо необхідних економічних та соціальних факторів, було неможливо. «Боротьба з бюрократизмом,— підкреслював В. І. Ленін,— потребуватиме десятиріч. Це дуже важка боротьба, і кожен, хто буде говорити вам, що ми звільнимся відразу від бюрократизму..., буде просто шарлатаном, охочим до хороших слів»⁵⁶.

Важливою умовою поліпшення діяльності державного апарату та успішної боротьби з недоліками в його роботі і в той час була гласність. Виходячи з цього, партійні організації республіки намагались широко висвітлювати діяльність державних установ. З цією метою в досліджуваній період активно використовувалась така форма роботи, як регулярні звіти керівників держорганів про їх діяльність на з'їздах, сесіях і засіданнях секції Рад і конференціях безпартійних. Про хід і результати цих обговорень докладно повідомлялось у пресі⁵⁷.

З метою максимально зблизити радянський апарат з масами і досягти їх впливу на його діяльність партійні організації в цей період проводили виїзні засідання державних установ у трудових колективах та великих селах. Так, наприклад, в Козацькій Лопані виїзна сесія Золочівського райвиконкому привернула увагу багатьох селян. Вони з великою зацікавленістю слухали, як вирішуються хвилюючі їх питання. По доповіді про роботу народного судді сесія відзначила ряд недоліків, що мали місце в його діяльності. В травні 1925 р. в селі Мурафа на пленумі Краснокутського райвиконкому обговорювались доповіді Мурафської сільради про результати посівної кампанії, про боротьбу з сільськогосподарськими шкідниками. Зал, де проходив пленум, був переповнений селянами⁵⁸. Активно відвідували трудящі виїзні засідан-

⁴⁸ Кулаєв В. Г. Згад. праця.— С. 62.

⁴⁹ IX съезд Коммунистической партии Украины: Стеног. отчет.— Харьков, 1925.— С. 68.

⁵⁰ Кулаєв В. Г. Згад. праця.— С. 62.

⁵¹ Итоги партийной работы на Украине за 1923 г.— Харьков, 1924.— С. 226.

⁵² IX-ий Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 3—10 травня 1925 р.: Стеног. звіт.— Харків, 1925.— С. 75.

⁵³ Справочник партийного работника.— М., 1923.— С. 194.

⁵⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 241, арк. 16.

⁵⁵ Там же, ф. 588, оп. 1, спр. 21, арк. 20.

⁵⁶ Ленін В. І. Доповідь про роль і завдання професійних спілок на засіданні Комуністичної фракції з'їзду 23 січня // Повне зібр. творів.— 42.— С. 240.

⁵⁷ Известия ЦК КП(б)У.— 1925.— № 2.— С. 28—29; № 6.— С. 53; К труда (Катеринослав).— 1921.— 8 июля; Известия (Одеса).— 1922.— 28 июля; Голос труда (Полтава).— 1925.— 11 янв.

⁵⁸ Харьковский пролетарий.— 1925.— 22 июля.

ня президії райвиконкомів на Криворіжжі. З 592 засідань тут проведено 168 виїзних, на яких було присутніх 21 тис. 118 селян. Волинський райвиконком у 1924—1925 рр. провів 58 відкритих засідань, а райвиконкоми Кременчуцького округу — 106⁵⁹.

Важливе значення для зміцнення зв'язків радянського апарату з трудящими масами мала політика коренізації, яка в республіці набула форми українізації. Посилилася ця робота після XII з'їзду РКП(б) (1923 р.), який зажадав, щоб держапарат в національних республіках і областях складався «переважно з людей місцевих, які знають мову, побут і звичаї відповідних народів»⁶⁰. Згідно з рішеннями XII з'їзду партії червневий (1923 р.) Пленум ЦК КП(б)У прийняв резолюцію, в якій відзначив, що радянські службовці повинні обов'язково знати українську мову, а закони та інші державні акти потрібно видавати двома мовами — російською і українською; діловодство органів Радянської влади українізувати⁶¹.

Робота партійних організацій у справі українізації радянських органів, особливо місцевих, дала позитивні результати, на що звернув увагу березневий (1924 р.) Пленум ЦК КП(б)У. В Полтавській, Чернігівській, Подільській, Київській губерніях діловодство було українізовано на 75%. Досить складною виявилася справа добору відповідних керівних кадрів. У вересні 1924 р. з 17 тис. 49 співробітників РНК, ВУЦВКУ та інших центральних установ українську мову знали лише 43%, в Наркоматі освіти добре володіли українською мовою 20% службовців, а в Наркоматі харчування — 17%⁶². В зв'язку з таким становищем VIII Всеукраїнська партійна конференція (травень 1924 р.) запропонувала ЦК КП(б)У і надалі тримати курс на українізацію радянських установ, на висування на відповідальні посади працівників з місцевого населення⁶³. Виконуючи це рішення, партійні організації України вже під кінець відбудовного періоду досягли значних успіхів у цій галузі. Українізація державного апарату в УСРР на початок 1926 р. досягла 62% проти 20% у 1924 р.⁶⁴.

Таким чином, Компартія України у відбудовний період провела плідну роботу, спрямовану на спрощення і зміцнення державного апарату, ліквідацію зайвих ланок у структурі та штатах його центральних і місцевих органів, проявів бюрократизму і тяганини в їх роботі. Досвід і відповідні уроки діяльності партійних організацій в цій галузі мають важливе значення і в наш час, коли партія, керуючись рішеннями січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС, XIX партійної конференції, проводить велику роботу по перебудові і поліпшенню діяльності радянського державного і господарського апарату, вдосконаленню його структури, звертаючи особливу увагу на більш активне залучення трудящих до управління соціалістичним суспільством.

Одержано 06.12.88.

Раскрывается деятельность партийных организаций республики по совершенствованию работы госаппарата в восстановительный период. Особое внимание обращается на борьбу с бюрократизмом, определение оптимального качественного и количественного состава аппарата, освещаются основные направления и результаты этой работы.

⁵⁹ Отчет Харьковского Окрисполкома совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов III съезду Советов Харьковского округа.— Харьков,— 1926.— С. 258.

⁶⁰ КПРС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.— К., 1976.— Т. 2.— С. 423.

⁶¹ Известия ЦК КП(б)У.— 1923.— № 3—4.— С. 17—19.

⁶² Вертелецкий И. Т., Воеводин Н. А. Указ. соч.— С. 101.

⁶³ Коммунист (Харьков).— 1924.— 26 сент.

⁶⁴ Два года работы. Отчет ЦК КП(б)У к X съезду КП(б)У.— Харьков, 1927.— С. 54.

К. В. Балабанов (Донецьк)

Зміцнення співробітництва ЛКСМУ з демократичними молодіжними організаціями зарубіжних країн у боротьбі за мир у 80-ті роки

Аналізується діяльність ЛКСМУ по зміцненню зв'язків з демократичними молодіжними організаціями зарубіжних країн в боротьбі за мир, розкриваються основні форми молодіжного антивоєнного руху в умовах нового політичного мислення.

Серед корінних питань, що розв'язує наша партія в умовах перебудови, важливе місце займає міжнародна стратегія, яка визначається основоположними завданнями економічного і соціального розвитку. Головна мета міжнародної стратегії КПРС полягає в тому, щоб забезпечити, — як відзначалося на XXVII з'їзді партії, — радянському народові можливість трудитися в умовах міцного миру і свободи¹.

На основі об'єктивного аналізу міжнародної обстановки XXVII з'їзд КПРС прийшов до висновку про необхідність перебудови, нового політичного мислення для нашої країни і для всього світу. В дусі нового мислення, відзначив М. С. Горбачов на партійній конференції, КПРС у своїй практичній міжнародній діяльності буде шукати шляхи до міцного миру і міжнародного співробітництва².

Важливе місце у зростаючому потенціалі сил миру належить Ленінському комсомолу, який під керівництвом КПРС послідовно веде боротьбу за зміцнення солідарності і співробітництва юнаків та дівчат планети в боротьбі за мир і дружбу між народами.

В сучасних умовах участь ВЛКСМ і одного з найбільш численних його загонів — ЛКСМУ в боротьбі за мир без ядерної зброї і зміцнення співробітництва між молоддю різних країн набрала особливого розмаху й актуальності. Нині немає проблеми важливішої, ніж збереження миру на землі — проблеми загальнолюдської, загальногуманної. Від успіхів боротьби за мир залежать не тільки створення сприятливих умов для мирної творчої праці радянських людей, виконання розробленої XXVII з'їздом КПРС широкої програми прискорення соціально-економічного розвитку країни, а й саме життя на Землі, долі нинішніх і майбутніх поколінь. Ось чому наша партія приділяє велику увагу вихованню молоді в дусі миру і непримиренності до паліїв війни. «Ті, кому належить майбутнє, хто вступає в життя, — підкреслював М. С. Горбачов, — беруть на свої плечі відповідальність за долю світу»³.

Визначаючи хронологічні рамки дослідження, автор виходив з того, що 80-і роки займають особливе місце в історії боротьби за мир. Адже «...ніколи в повоєнні десятиріччя, — відзначалося на XXVII з'їзді партії, — становище у світі не було таким вибухонебезпечним, а отже, складним і несприятливим, як у першій половині 80-х років»⁴. В 80-і роки, зокрема на XXVII з'їзді партії, були сформульовані програмні положення КПРС в боротьбі за мир, плідотворне співробітництво народів і кардинальне розв'язання інших соціальних проблем сучасності, які стали втілюватися в життя.

Комсомол України в 80-і роки нагромадив певний досвід співробітництва з молодіжними організаціями зарубіжних країн у боротьбі за мир. Висвітлення цього співробітництва має чимале наукове і прак-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 74.

² Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу, 28 червня — 1 липня 1988 р. — К., 1988. — С. 34.

³ Горбачов М. С. Виступ на прес-конференції в Радянському пресцентрі в Женеві // Вибрані промови і статті. — Київ, 1988. — Т. 3. — С. 68.

⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу ... — С. 75.

тичне значення. Воно дозволить виявити загальні закономірності цього процесу, найбільш ефективні форми і методи роботи комсомольських організацій, викрити труднощі і недоліки в цьому.

Вказана проблема дістала певне висвітлення в історико-партійній літературі. Так, в 80-х роках вийшло ряд книг, чимало статей, у тому числі на Україні, присвячених питанням розвитку і зміцнення інтернаціональних зв'язків радянської молоді, її боротьбі за мир. Інтерес являють роботи, в яких спеціально досліджуються основні форми, методи і напрями діяльності комсомолу Української РСР у боротьбі за мир на сучасному етапі, його співробітництва з демократичними організаціями зарубіжних країн⁵. Разом з тим у цих роботах практично не показано недоліків і труднощів, що мали місце, дано завищену оцінку успіхів боротьби за мир.

Для Ленінського комсомолу, всієї радянської молоді боротьба за мир завжди була і залишається кровною справою. При цьому вони керуються вказівкою В. І. Леніна про те, що «Закінчення воєн, мир між народами, припинення грабежів і насильств — саме наш ідеал...»⁶. Підтримуючи і схвалюючи миролюбний зовнішньополітичний курс КПРС і Радянської держави, комсомол України, який нараховує в своїх рядах більш як 5,8 млн. чоловік, вся молодь республіки, проводять активну антивоєнну роботу⁷.

Важливим імпульсом у боротьбі молодого покоління проти воєнної загрози став «Марш миру радянської молоді», оголошений на XIX з'їзді ВЛКСМ (1982 р.). Реалізуючи вказівки форуму комсомолу країни, II пленум ЦК ЛКСМ України (червень 1982 р.), який обговорив підсумки XIX з'їзду ВЛКСМ і завдання республіканської комсомольської організації, прийняв рішення «забезпечити участь комсомольців, усіх юнаків і дівчат республіки у Всесоюзній акції «Марш миру радянської молоді...»⁸. Рішення XIX з'їзду ВЛКСМ і постанова пленуму ЦК ЛКСМ України лягли в основу діяльності комсомольських комітетів і первинних комсомольських організацій республіки на тривалу перспективу, вони сприяли активізації роботи комсомольських організацій республіки по вихованню молодих людей активними борцями за міцний мир на землі. З цією метою використовувалися різноманітні форми і методи. Однією з них стала республіканська естафета миру, з ініціативою проведення якої виступили комсомольці і молодь Києва і Київської області на антивоєнному мітингу, що відбувся в Києві 27 червня 1982 р., в День радянської молоді.

Естафету проводили ЦК ЛКСМ України і Український комітет захисту миру. З 27 червня до 10 грудня 1982 р. ця естафета пройшла в усіх областях республіки. Під час цього заходу обласні комітети комсомолу спільно з комітетами захисту миру проводили тижні молодих борців за мир. Ці тижні передбачали проведення мітингів, маніфестацій, зустрічей з ветеранами Великої Вітчизняної війни, а також

⁵ Моргун А. Д. По законам дружбы и братства.— Киев, 1983.— 47 с.; Федорова Н. А. Діяльність комсомольських організацій Української РСР по інтернаціональному вихованню молоді в сучасних умовах // Укр. іст. журн.— 1983.— № 8.— С. 93—100; Яровий В. І. Молодь планети проти милітаризму і війни.— К., 1983.— 47 с.; Булатецкий Ю. Молодежь в борьбе за мир // Правда Украины.— 1984.— 17 февраля; Борзов В. В едином строю // Под знаменем ленинизма.— 1985.— № 13.— С. 84—88; Журавлев С. В., Жуляев В. Н. В едином порыве, в едином строю: Навстречу XII Всемирному фестивалю молодежи и студентов.— Киев, 1985.— 47.; Мироненко В. І. Молодь Української РСР у боротьбі за мир // Укр. іст. журн.— 1985.— № 7.— С. 23—31; Цибух В. І. В авангарді молоді республіки.— К., 1986.— 48 с.; Чиж О. С., Жуляев В. Н. Встань разом з нами! К., — 1987.— 96 с. та ін.

⁶ Ленін В. І. Питання про мир // Повн. збір. тв.— Т. 26.— С. 285.

⁷ Поточний архів ЦК ЛКСМ України. Статистичний звіт про склад ЛКСМ України на 1 січня 1989 р.— С. 1.

⁸ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 1451, арк. 134 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України).

суботників і недільників, гроші від яких перераховувались у фонд миру, організовувались конкурси політичного плакату, фестивалі політичної пісні, підписування відкритих протестів у штаб-квартиру НАТО в Брюсселі та листів на адресу ООН. Під час тижня молодих борців за мир лише в Донецькій області у заходах згаданої естафети взяли участь понад 700 тис. молодих працівників. Було проведено 8 700 мітингів та маніфестацій, 235 тис. чоловік поставили свої підписи під зверненням на адресу 37-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, а у фонд миру було перераховано 140 тис. крб.⁹

Загалом у заходах естафети взяли участь понад 8 млн. молодих робітників, колгоспників, студентів, представників інтелігенції республіки. Всі вони поставили свої підписи під листами протесту радянської молоді проти розміщення у Європі нових американських ядерних ракет. Естафета миру завершилась 10 листопада. Її фінальним заходом став мітинг протесту з питанням «Не дамо підірвати світ!». Його учасниками були понад 7 тис. юнаків і дівчат м. Києва, іноземні студенти, що навчались у вузах столиці, представники молодіжних організацій США, Данії, Норвегії та інших країн. На мітингу було прийнято звернення до штаб-квартири НАТО¹⁰. У республіканській естафеті миру брали участь і представники спілок молоді соціалістичних країн. Члени делегацій Лейпцизького окружного комітету ССНМ і Братиславського міського комітету ССМ взяли участь у мітингу протесту комсомольців і молоді м. Києва проти воєнних приготувань реакційних кіл США, проти рішення керівництва НАТО про розміщення ракет у Європі середнього радіусу дій¹¹.

Комсомольські організації України в своїй роботі по мобілізації молоді на захист миру і безпеки народів використовували і таку форму, як «Тижні миру». В 1983 р. розпочався «Тиждень» в день початку Великої Вітчизняної війни — 22 червня. Цим самим посилювалася антивоєнна спрямованість цього заходу, підвищувався інтерес до нього з боку юнаків і дівчат. Закінчився «Тиждень» 29 червня. В межах «Тижня» відбувалися в містах і селах республіки різні масові заходи з участю молоді. Так, у Кіровоградській області пройшла акція «Мир без зброї — ідеал соціалізму». Велопробіг під девізом «Планеті — мирне небо!» відбувся в містах і селах Херсонської, Харківської, Івано-Франківської і Ровенської областей. В Києві відбувся багатотисячний мітинг молоді столиці. У колонах маніфестантів пройшли також іноземні студенти, що навчались у вузах і технікумах Києва, 300 юнаків і дівчат з Західного Берліна — учасників Поїзда дружби, а також редактори молодіжних комуністичних видань з Австрії, ФРН і Західного Берліна, які гостювали тими днями у республіці¹². Один з «Тижнів» дій за роззброєння проводився за рішенням ООН і Всесвітньої Ради миру восени 1983 р. Почався він тим, що 24 жовтня в м. Радянська Гавань на Тихому океані вирушив у далеку дорогу агітпоїзд «Комсомольская правда». Цей рейс став однією з найяскравіших акцій «Маршу миру радянської молоді», 20 тис. кілометрів подолав молодіжний «поїзд миру» — від берегів Тихого океану до західного кордону СРСР. За 55 днів його шляху в антивоєнних мітингах, маніфестаціях і трудових акціях, що відбулися, взяли участь понад 2,5 млн. чоловік¹³. Десятки міст, всесоюзних ударних комсомольських будов вітали «поїзд миру» масовими мітингами й маніфестаціями на захист миру, проти загрози ядерної війни. Молодь Львівщини зустріла «поїзд миру» не тільки мі-

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 3020, арк. 7—8.

¹⁰ Моргун А. Клянемся хранить единство // Комсомольское знамя.— 1983.— 24 апреля; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 3020, арк. 8.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 3024, арк. 41—42.

¹² Чи ж О. С., Жуляев В. М. Встань разом з нами!.. С. 29—30.

¹³ Аксенов В. Молодежь в антивоенном движении // Международная жизнь.— 1984.— № 11.— С. 52.

тингами й маніфестаціями, а й конкретними справами. За один тільки рік молоді робітники Львівського автобусного заводу перерахували 15 тис. крб. у Радянський фонд миру. Бригада провідників пасажирського вагонного депо станції Львів зарахувала до свого складу Героя Радянського Союзу М. Кузнецова, а його заробіток перераховувала у Радянський фонд миру. По всьому місту пройшли мітинги і маніфестації. У Львівському політехнічному інституті на мітингу виступили й іноземні студенти. Так, Лала Радріатуадру (студентка з Мадагаскару) сказала: «Ми, іноземні студенти, які навчаються у Львові, разом з радянськими студентами нашого інституту беремо активну участь у боротьбі за мир. Разом ми виходимо на суботники, працюємо в будівельних студентських загонах, шефствуємо над підприємствами й школами, проводимо фестивалі політичної пісні, конкурси плакатів і малюнків. Ми й наші радянські друзі поставили 9857 підписів під посланням протесту в брюссельську штаб-квартиру НАТО»¹⁴.

Отже, комсомольці, неспілкува молодь України в 80-х роках брали активну участь в молодіжних заходах, присвячених відверненню нової війни, зміцненню миру і безпеки між народами. Масовість і різноманітність цих заходів, залучення до участі в них студентів, інших категорій молоді зарубіжних країн сприяли виробленню і зміцненню в юнаків і дівчат почуття високої громадянської відповідальності за долю миру на Землі, зміцненню дружніх зв'язків з молоддю зарубіжних країн.

У 1984 р. «Марш миру» радянської молоді набув нової якості — він став фестивальним маршем миру. Юнаки і дівчата Радянської України підтримали рішення про проведення XII Всесвітнього фестивалю молоді і студентів у Москві. Ця одноставна підтримка дістала своє відображення у багатьох конкретних справах і починаннях, стала важливим фактором підвищення політичної і трудової активності молоді. Понад 6 млн. молодих трудівників республіки взяли участь у соціалістичному змаганні, присвяченому фестивалю, понад 8 тис. комсомольсько-молодіжних колективів виконали завдання п'ятирічки до дня відкриття Всесвітнього форуму молоді¹⁵.

Свій внесок у боротьбу за мир, підготовку до XII Всесвітнього фестивалю зробила студентська молодь України. Влітку 1984 р. в складі республіканського студентського загону трудилися 75 тис. чоловік, серед них — 1 950 іноземних студентів, що навчалися у вузах республіки, і 1 150 — в обмінних загонах із соціалістичних країн. В один з днів трудового семестру вони стали на ударну вахту на честь фестивалю. Підсумком її було перерахування у фонд фестивалю 400 тис. крб.¹⁶

Яскравим свідченням підвищення політичної ролі радянської молоді в боротьбі за мир, зростання її солідарності з зарубіжними борцями за мир і соціальний прогрес став XII Всесвітній фестиваль молоді і студентів у Москві. Московський форум юності планети став найбільш представницьким за всю історію фестивального руху. У ньому взяли участь майже 21 тис. делегатів з 157 країн світу¹⁷.

Якісно важливим моментом фестивального руху стало те, що до нього активно включилася молодь зарубіжних антивоєнних об'єднань. Цьому сприяло й те, що з Західної Європи у фестивалі брали участь представники більш як 70 антивоєнних організацій і рухів молоді¹⁸.

¹⁴ Лопухин А. Марш мира советской молодежи.— М.— 1985.— С. 27.

¹⁵ Цибух В. І. В авангарді молоді республіки... С. 42.

¹⁶ Борзов В. В едином строю // Под знаменем ленинизма.— 1985.— № 13.— С. 87.

¹⁷ Обращение к молодежи и студентам мира // Комсомольская правда.— 1985.— 4 авг.

¹⁸ Аксенов В. Звездный час молодежи планеты // Молодой коммунист.— 1985.— № 10.— С. 27.

Молоде покоління Радянської України на фестивалі представляли 249 юнаків і дівчат. Серед них — молоді робітники і колгоспники, студенти і учні, творча й наукова молодь, комсомольські працівники. У складі республіканської делегації були 15 депутатів Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР, 64 делегати, нагороджені орденами й медалями¹⁹.

Московський форум став найважливішим рубежем у справі поглиблення взаєморозуміння молоді планети й активізації її спільних виступів у боротьбі проти ядерної загрози, за мир і роззброєння. Конструктивний діалог і дискусії на фестивалі з проблем миру і роззброєння, що закликали до рішучої боротьби проти сил мілітаризму й агресії, «Звернення до молоді і студентів світу» — все це дало молоді новий потужний заряд енергії й віри в успіх її благородної боротьби за ідеали миру й гуманізму. Та обставина, що 1986 р. було оголошено ООН Міжнародним роком миру, служить ще одним важливим доказом того, що зростає роль молодого покоління, спрямована на примирення зусиль у досягненні міцного миру. В плані Міжнародного року миру в 1986 р. відбулася республіканська естафета миру, яка завершилась 1 вересня. В усіх обласних центрах пройшли фестивалі миру з насиченою програмою. В їх програмі були концерти, дискусії, семінари, студентські симпозиуми і конференції, форуми з участю гостей з братніх республік, студентів-іноземців, що навчаються на Україні, зарубіжних делегацій. Всього в заходах естафети миру взяло участь понад 6 млн. юнаків і дівчат²⁰.

Таким чином, комсомольські організації проводили значну роботу по залученню юнаків і дівчат до боротьби за мир. Однак у проведенні антивоєнних заходів мали місце недоліки, упущення, нерозв'язані проблеми. До них належать заорганізованість, погоня за кількістю учасників, неувага до ініціатив знизу, набір стереотипних лозунгів і штапованих фраз, якими були приправлені виступи на мітингах; суворе регламентація самих виступів; надання відгулів за участь в антивоєнних заходах, що відбувались у вихідні дні. Ще недосить оперативного враховувалося те принципово нове, що з'явилося останнім часом у молодіжному середовищі в цілому і в боротьбі за мир зокрема. Слабо пов'язувались кінцеві цілі боротьби за мир з віковими, професійними та іншими особливостями різних категорій молоді. Недостатньо залучались до проведення нечисленних, але цікавих за формою миролюбних акцій невеликі молодіжні виробничі, студентські, шкільні й інші колективи. Комітети комсомолу в погоні за масовістю і широким залученням молоді до антивоєнного руху часто випускали головне в цьому питанні — особисту участь кожного з юнаків і дівчат у боротьбі за мир. Це недоліки мали місце у роботі комсомольських організацій Кримської, Харківської та інших областях²¹.

У досліджуваній період важливої ролі набрало розширення й поглиблення співробітництва комсомолу України з спілками молоді соціалістичних країн у боротьбі за мир, проти гонки озброєнь. Роботу по «...розвитку, оновленню та збагаченню співробітництва з братніми спілками молоді соціалістичних країн на основі рівноправності та взаємної поваги...»²² XX з'їзд ВЛКСМ назвав найважливішим і одним з пріоритетних напрямів своєї діяльності. Керуючись рішеннями комсомольського з'їзду, понад 1000 комсомольських організацій республіки в 80-і роки розвивали дружні відносини з організаціями молодіжних спілок НРБ, УНР, НДР, ПНР, СРР, ЧССР²³. Це співробітництво на-

¹⁹ Мироненко В. И. Когда мы едины — мы непобедимы // Комсомольское знамя. — 1985. — 2 авг.

²⁰ Землю от пожара уберечь // Комсомольское знамя. — 1987. 1 сент.

²¹ ПА ИП при ЦК Компартии Украины, ф. 7, оп. 20, спр. 2529, арк. 17.

²² Документы и материалы XX съезда Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи, 15—18 апреля 1987 г. — М., 1988. — С. 154.

²³ Цибух В. И. В авангарде молоді республіки... — С. 40.

було систематичного й довготривалого характеру. Особлива увага приділялась посиленню ідеологічного співробітництва, спільним діям у боротьбі за мир і роззброєння. Масового характеру набрали в 80-і роки фестивалі дружби молоді прикордонних областей УРСР — Волинської, Закарпатської, Львівської. Вони, як правило, проводились напередодні річниці Великого Жовтня, Дня Перемоги, Дня відродження ПНР, Дня визволення ЧСРСР і УНР. В ході їх організувались патріотичні маніфестації й народні гуляння. Широкого розмаху такі зустрічі набрали в Закарпатській області. Так, разом з побратимами з УНР, ЧСРСР і СРР в області відбулися багатостороння науково-практична конференція «Жовтень і молодь», молодіжна маніфестація «Юність, Жовтень, Мир», ряд антивоєнних маніфестацій, мітингів у міських і районних комсомольських організаціях з участю більш як 5 тис. юнаків і дівчат з прикордонних областей УНР, СРР ЧСРСР²⁴.

Ідеями миру, дружби і тісного співробітництва було прийняте відвідування комсомольським активом і передовиками виробництва м. Мукачево в квітні 1987 р. своїх побратимів — молоді м. Пряшев Східно-Словацького краю ЧСРСР. Під час відвідання радянською групою заводу промислової автоматики «Дукла» м. Пряшева — побратима заводу «Мукачевприлад» у складальному цеху відбувся масовий інтернаціональний антивоєнний мітинг, спрямований проти гонки озброєнь, за мир у всьому світі²⁵.

Ленінський комсомол разом з організаціями братніх спілок молоді соціалістичних країн взяв активну участь в естафеті патріотичних справ «Пам'ять», присвяченій 40-річчю Перемоги радянського народу над фашистською Німеччиною. У ній брали участь комсомольські організації України, які підтримували зв'язки з молодіжними організаціями соціалістичних країн. Під час естафети пройшли тисячі мітингів і маніфестацій проти війни. Юнаки і дівчата, які зібралися біля пам'ятників і меморіалів загиблим воїнам, давали клятву боротися за мир і зміцнювати соціалістичну співдружність. Закарпатський обком комсомолу разом із Східно-Словацьким обкомом ССМ Чехословаччини і Саболч-Сатмарським обкомом ССМ УНР провели інтернаціональну естафету «Попіл спалених стукое в наші серця». В естафеті взяли участь комсомольські й піонерські організації спалених у роки другої світової війни сіл²⁶. Така робота проводилась у більшості комсомольських організацій республіки, які підтримували прямі зв'язки з своїми побратимами з соціалістичних країн.

Разом з тим ще багато комсомольських організацій не добилися високої ефективності і якості співробітництва з побратимними організаціями в ідейно-політичній діяльності, в організації спільних антивоєнних заходів. Часто-густо комітети комсомолу визначали їх дієвість з формальних показників. Багато комсомольських працівників і активістів ще не позбулися парадності й показухи. Ними мало проводилося спільних акцій, зокрема мітингів протесту проти гонки озброєнь, конкурсів політичної пісні і т. ін. Ці недоліки мали місце в діяльності комсомольських організацій Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Харківської, Кримської та інших областях²⁷.

²⁴ Поточний архів Відділу ЦК ВЛКСМ. Довідка ЦК ВЛКСМ «О снятии с контроля постановления Бюро ЦК ВЛКСМ № 67/7а от 2.02.87 г. «О работе Закарпатского обкома ЛКСМ Украины по развитию местных дружественных связей с молодежными организациями социалистических стран в свете требований XXVII съезда партии».— С. 2.

²⁵ Поточний архів Відділу ЦК ВЛКСМ. Звіт про роботу БММТ «Супутник» Закарпатського обкому ЛКСМУ по розвитку дружніх зв'язків з молодіжними організаціями соціалістичних країн у 1987 р.— С. 4.

²⁶ Дергаусов Ю. Юность верна подвигу отцов // Комсомольская правда.— 1984.— 15 авг.

²⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 3013, арк. 31—32, 44—45, спр. 3024, арк. 39, 54; спр. 2523, арк. 12—13.

Дуже важливе значення для перебудови міжнародної діяльності ВЛКСМ і комсомольських організацій України, підвищення активності молоді в боротьбі за мир і роззброєння мав XXVII з'їзд КПРС, який у своїй резолюції підкреслив, що «...магістральним напрямом діяльності партії на міжнародній арені повинна залишатися боротьба проти ядерної небезпеки, гонки озброєнь, за збереження і зміцнення загального миру»²⁸.

Керуючись рішеннями XXVII з'їзду КПРС, XX з'їзд ВЛКСМ відзначив, що «ленінський комсомол, як активний учасник антивоєнної боротьби молоді і студентів, виступає за розвиток діалогу і співробітництва з усіма демократичними й антиядерними рухами і групами, з молоддю різної політичної орієнтації на спільній платформі боротьби за мир...»²⁹. При цьому було підкреслено, що ВЛКСМ готова зробити свій внесок у розвиток коаліції за ядерне роззброєння, яка починає складатися в міжнародному молодіжному русі³⁰. Рішення партії і комсомолу стали для комсомольських організацій України бойовою програмою у справі активізації боротьби за мир і ядерне роззброєння.

Розвиваючи міжнародні зв'язки, комітети комсомолу України велику увагу приділяли розширенню зв'язків з демократичними молодіжними організаціями капіталістичних країн. Так, молодіжним організаціям республіки вдалося досягти більшого довір'я і взаєморозуміння з організаціями земельного кола молоді Бремена і молодими демократами землі Північний Рейн—Вестфалія (ФРН), виробити ряд спільних підходів до питань збереження миру і відвернення ядерної загрози. Перше знайомство юнаків і дівчат України з земельним колом молоді Бремена відбулося в 1975 р. в Запоріжжі³¹. За минулих чотирнадцять років проведено 12 зустрічей молоді України й Бремена.

Незважаючи на різноманітність дискусій, їх гострий характер, кожна зустріч служила пошуку точок зіткнення у діяльності КМО УРСР і ЗКМ Бремена, виробленню основних напрямів у спільній боротьбі за мир. Прикладом постійно зростаючого співробітництва з молодіжними організаціями Бремена, активізації спільних зусиль у боротьбі за мир стало проведення VII Зустрічі молоді двох країн, а також семінара в рамках цієї зустрічі під назвою «Молодь, роззброєння та науково-технічний прогрес», що відбулись у Донецьку в серпні—вересні 1981 р. У ході семінару обговорювалися такі важливі проблеми, як значення політики розрядки і роззброєння для збереження миру, роль молоді у боротьбі за мир і що робиться для цього з боку молоді СРСР і ФРН, використання досягнень науково-технічного прогресу в галузі економіки, в воєнних цілях і пов'язані з цим економічні та соціальні наслідки.

Обидві сторони одностайно засудили агресивну політику американської адміністрації і висловили впевненість у перемозі прогресивних сил над силами реакції і агресії.

На адресу Білого дому була направлена телеграма протесту проти курсу адміністрації Р. Рейгана на створення нових видів зброї, зокрема ядерної³².

В останні роки контакти з партнерами вийшли на якісно новий рівень. Так, під час зустрічей молоді в Бремені було вперше в історії подібних контактів підписано угоду про організацію КМО УРСР і ЗКМ Бремена спільних пропагандистських заходів, присвячених 40-річчю

²⁸ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 131.

²⁹ Документи и материалы XX съезда Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи.— С. 153—154.

³⁰ Документи и материалы XX съезда Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи.— С. 154.

³¹ ПА ІІІ Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 2523, арк. 12—13.

³² Там же, оп. 20, спр. 2786, арк. 17.

Перемоги над фашистською Німеччиною, і акцій солідарності з боротьбою народу Нікарагуа³³.

У жовтні 1987 р. в Одесі пройшла XI зустріч молоді України і Бремена під лозунгом «Співробітництво і взаєморозуміння молоді — внесок у справу зміцнення миру». Вона була присвячена 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції і 80-річчю молодіжного робітничого руху у Бремені. Учасники зустрічі провели дискусію з проблем війни і миру, засідання «круглого столу» на екологічну тему. У зв'язку з великим інтересом, проявленим партнерами до перебудови, багато уваги під час дискусій було приділено питанням гласності й демократії, ролі й місцю комсомолу та молоді в політичній системі радянського суспільства³⁴. Найважливішим підсумком зустрічі було досягнення домовленості про створення антиядерної коаліції молоді³⁵.

Паралельно продовжувало поглиблюватися співробітництво КМО УРСР з німецькими молодими демократами землі Північний Рейн-Вестфалія (ФРН). Восени 1987 р. делегація молоді України побувала в десяти містах землі Північний Рейн-Вестфалія на запрошення партнерської організації КМО УРСР — німецьких молодих демократів. Молоді німці з інтересом зустріли пропозицію про створення «Молодіжної антиядерної коаліції»³⁶.

З 1985 р. встановлено нові прямі зв'язки з організацією «Молоді квакери» з Великобританії, яка активно виступає на підтримку миру, роззброєння й міжнародного співробітництва. Молоді квакери разом з представниками дванадцяти країн світу в серпні 1986 р. брали участь в організованому КМО УРСР міжнародному трудовому таборі миру у Хмельницькій області. Зароблені ними гроші було направлено у фонд дитячих будинків Анголи. Делегація молоді Радянської України взяла участь у таборі миру в Нїтлі, розміщеному в південній частині Англії. Відремонтовані знаряддя сільськогосподарського виробництва були направлені в дарунок молоді і народу Нікарагуа³⁷.

Під час візиту у травні 1988 р. на Україну молоді англійці ознайомилися з практичною діяльністю деяких самодіяльних молодіжних формувань. Наприклад, вони побували на репетиціях хореографічних і музичних колективів студії поп-музики «Рекорд». В ході цієї зустрічі зразу виникла ділова пропозиція: налагодити творчі контакти між «Рекордом» і «Молодіжними театрами квакерів» і поставити спільну концертно-музичну програму антимілітаристського змісту з гастролями на Україні й у Великобританії³⁸. Важливим моментом двосторонніх контактів стало обговорення можливості участі квакерів у молодіжній антиядерній коаліції.

Отже, комсомол України бере активну участь в утвердженні на міжнародній арені нового політичного мислення. Дедалі більше зарубіжних молодіжних організацій, далеких від наших ідеологічних поглядів, відчувають потребу в розвитку співробітництва заради спільної мети — усунення ядерної небезпеки. У взаємодії молодіжних організацій утверджується новий стиль, нова культура взаємовідносин, що передбачають зіставлення поглядів, дискусії, діалог і ґрунтуються на взаємній повазі.

Свідченням такого підходу є робота міжнародного молодіжного трудового табору миру, яка стала вже традиційною. Він створюється

³³ Борзов В. Указ. работа.— С. 88.

³⁴ Швацман Е. Встреча молодежи СССР и ФРГ // Комсомольское знамя.— 1987.— 4 окт.; Погорелова Л. Диалог во имя мира и взаимопонимания. // Там же.— 6 окт.

³⁵ Встань с нами вместе // Комсомольское знамя.— 1987.— 9 дек.

³⁶ Курасов Ю. В поисках взаимопонимания // Комсомольское знамя.— 1987.— 15 дек.

³⁷ Курасов Ю. Трудовые лагеря квакеров (Великобритания).— Информационный бюллетень. КМО УССР.— 1987.— № 3.— С. 14.

³⁸ Курасов Ю. Контактам крепнуть // Комсомольское знамя.— 1988.— 24 мая.

щорічно на території Української республіки. Так, 1 серпня 1988 р. в радгоспі «Виноградний» Кримської області було піднято прапор такого табору. В його роботі разом з радянською молоддю брали участь партнерські організації ЦК ЛКСМ України і КМО УРСР: земельний круг молоді Бремена і німецькі молоді демократи землі Північний Рейн — Вестфалія з ФРН, делегація Соціалістичної спілки молоді Сербії, трудових таборів квакерів з Великобританії, а також представники молодіжних організацій США й Австрії. Юнаки і дівчата взяли участь у збиранні врожаю і провели семінар «Молодь у боротьбі за мир»³⁹.

Робота цього табору свідчить, що об'єднання конструктивного діалогу молоді багатьох країн на підтримку миру з продуктивною працею якнайкраще сприяє ефективній пропаганді миролюбного зовнішньополітичного курсу КПРС, процесів оновлення всіх сфер життя радянського суспільства, ідеалів і лозунгів миролюбного руху.

Великі й складні завдання у справі реального ядерного роззброєння вимагають посилення в цьому процесі ролі народних мас. Необхідно, говорячи словами В. І. Леніна, «...допомогти народам втрутитися у питання війни і миру»⁴⁰. У цьому нині суть того, що часто називають «розрядкою знизу», «народною дипломатією». На практиці воно означає підвищення інтенсивності й масштабів спілкування між простими людьми і громадськими рухами, між політичними партіями і молодіжними організаціями. Цій меті служили такі значні ініціативи радянських прихильників миру останніх років, як спільні «Марші миру», радянсько-американські походи за мир тощо.

Чотири дні, проведені учасниками «Маршу миру» радянсько-шведсько-американської молоді в Києві в липні 1988 р. були, на думку гостей, цікавими і пізнавальними. Більшість з них відзначала, що за ці дні вони дізналися про Радянський Союз більше, ніж за все життя. Молоді миротворці були прийняті у Президії Верховної Ради УРСР, де їм розповіли про суть нової радянської виборчої системи, вони взяли участь у суботнику, а зароблені кошти переказали у фонд по вивченню нетрадиційних джерел енергії⁴¹. Написати «Книгу про мир» — таку мету поставили учасники цього маршу. До неї увійдуть найяскравіші враження від їх зустрічей і дискусій з найважливіших проблем, що хвилюють нині народи, з представниками різних громадських, релігійних та інших організацій цих країн⁴².

В період утвердження в нашій країні і в світі нового політичного мислення закладалися основи співробітництва радянської молоді з молоддю США. Свій внесок у цей процес вносили комсомольці і молодь УРСР. У серпні 1988 р. в Одесі стартував третій за останні тринадцять місяців радянсько-американський похід миру. Із США з візитом дружби завітали 232 учасники 600 кілометрового походу за мир і роззброєння за маршрутом Одеса-Київ⁴³. Ця акція є продовженням двох попередніх походів прихильників миру за маршрутами Ленінград-Москва і Вашингтон-Каліфорнія⁴⁴. Характерно, що близько половини радянських учасників — це була молодь до 30 років, деякі члени обох делегацій приїхали з дітьми. Основний принцип відбору — великий особистий внесок в антивоєнний рух⁴⁵. На Приморському бульварі відбулася зустріч американців з жителями Жовтневого району, що вилилась в демонстрацію антивоєнних почуттів, бажання жити в мирі

³⁹ Жутов С. Международный молодежный // Комсомольское знамя.— 1988.— 2 авг.

⁴⁰ Ленин В. И. Доклад про мир 26 жовтня (8 листопада) // Повн. збір. тв.— Т. 35.— С. 16.

⁴¹ Київські зустрічі юних миротворців // Молодь України.— 1988.— 14 лип.

⁴² Бібік С. Пишуть «Книгу про мир» // Молодь України.— 1988.— 10 лип.

⁴³ Павлов А. Старт дає Одеса // Комсомольская правда.— 1988.— 21 авг.

⁴⁴ Шнюкас Д. Спасибо, что вы пришли // Правда.— 1988.— 1 авг.; Дардыкин С. Кому шагать по Америке // Известия.— 1988.— 3 авг.

⁴⁵ Павлов А. Пусть мир с меня начнется // Комсомольская правда.— 1988.— 23 авг.

і дружбі. З бульвару свято перейшло на вулиці. У парку імені Шевченка, у скверах, на площах відбулися гуляння, в ході яких у невимушеній обстановці гості і городяни вели дискусії, бесіди, говорили про те, що всіх хвилює. Серед тих, хто виступав, були й учні 119-ї одеської школи. Діти дружать з своїми ровесниками зі школи Мак-Дональда у порідненому Балтіморі. Зовсім недавно вони приїхали з США. А тепер приймали у себе юних американців⁴⁶. Учасники походу провели дискусії на теми: «Нове політичне мислення і програмні цілі зовнішньої політики СРСР», «Рух за мир в умовах нового політичного мислення і перебудови радянського суспільства»⁴⁷. В ході дискусій панувала думка про те, що питання війни і миру повинні вирішувати народи й насамперед молоде покоління, якому належить майбутнє.

Таким чином, радянсько-американські походи за мир, як і марші миру, уже стали доброю традицією і є важливою формою участі молоді у боротьбі за мир та взаєморозуміння між народами. Однак сьогодні стає очевидним, що деякі моменти цієї організації потрібно переглядати. Мабуть, варто змінити погляд на спільні походи як на помпезний кумачовий захід з багатолюдними мітингами і промовами, прочитаними з папірця, з піонерами, що шикуються вздовж дороги і дисципліновано махають прапорами вслід колоні. Мітинги і промови, звичайно, потрібні, але головне, щоб вони не заступали того, для чого більшість американців або представники молоді інших країн приїхали в СРСР,— почути правду про наше життя, перебудову, гласність у близькому, безпосередньому спілкуванні, а не тільки з ораторської трибуни. А для цього належне місце в наших зв'язках мають зайняти контакти між людьми, дружні зв'язки між сім'ями. Слід розширити участь у походах з радянського боку молодих робітників, колгоспників, жінок, дітей, гласно формувати учасників таких походів миру на конкурсній основі. При цьому враховувати реальний внесок кожного учасника в боротьбу за мир.

Проведений вище аналіз показує, що боротьба за мир, яка проводиться комсомольськими організаціями республіки, має ряд особливостей. Насамперед, вона полягає в тому, що розширюються активні форми і методи боротьби: масові мітинги і демонстрації, марші і референдуми, антивоєнні фестивалі і зустрічі молоді різних країн. Посилюється інтернаціоналізація цієї боротьби.

В період утвердження нового політичного мислення в боротьбі за мир стали широко використовуватися якісно нові форми і методи роботи, такі як міжнародні молодіжні трудові табори миру, рух за створення молодіжної антиядерної коаліції, спільні походи за мир. Вони доповнюють миротворчі зусилля політиків, дипломатів, військових.

Всі ці форми й методи роботи є результатом утвердження нового політичного мислення в світі. З другого боку, цей процес сприяє розвитку нового типу взаємодії молодіжних демократичних організацій в боротьбі за мир. При цьому головним у побудові такого типу співробітництва стає принцип довір'я, рівноправності, поважливого ставлення до партнерів у пошуках і досвіді роботи. Все більше молодіжних організацій різних ідеологічних поглядів починають відчувати потребу в розвитку співробітництва заради спільної мети — усунення ядерної загрози. Завдяки новому політичному мисленню в молодіжному русі складається своєрідна коаліція за ядерне озброєння.

Дальше підвищення ефективності роботи комітетів комсомолу в боротьбі за мир і роззброєння пов'язане з вирішенням ряду проблем. Серйозним гальмом в пропаганді миролюбної зовнішньої політики КПРС є відсутність у комсомольських організаціях республіки сучасної відеокінотехніки. Доцільно було б разом з Держтелерадіо УРСР

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Гайдаєнко П., Василец В. В плену добрых чувств // Правда.—1988.—22 авг.

здійснити програму випуску і широкого тиражування відеофільмів по пропаганді миролюбної політики радянського народу і молоді. Це дає змогу організувати ефективну пропаганду наших ідей на широкую молодіжну аудиторію за рубежом. Важлива неформальна координація діяльності комсомольських організацій, які ведуть інтернаціональну роботу, в центрі і на місцях. І, насамперед, мова йде про кращу взаємодію місцевих комсомольських організацій, товариств дружби і комітетів захисту миру. Перспективним є також розширення кола партнерських молодіжних організацій за рубежом, зокрема серед молоді української національності в США, Канаді, Англії.

Одержано 10.04.89

Анализируется деятельность ЛКСМУ по укреплению связей с демократическими молодежными организациями зарубежных стран в борьбе за мир, раскрываются основные формы молодежного антивоенного движения в условиях нового политического мышления.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

ЗАМІТКИ

Н. П. Дичек (Київ)

З ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНІ У 20-ті РОКИ

Важливими складовими елементами культурної революції, що розгорнулася після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні, були ліквідація неписьменності та організація нової, соціалістичної за змістом системи освіти. Вперше в історії людства висувалося

завдання перетворити школу «із знаряддя класового панування буржуазії в знаряддя зруйнування цього панування, так само як і повного знищення поділу суспільства на класи»¹.

В. І. Ленін вказував, що доля соціалізму певною мірою залежить від виховання молодого покоління в комуністичному дусі. Доводячи необхідність залучення на «службу комуністичної освіти сотні тисяч потрібних людей»², Володимир Ілліч підкреслював важливість підготовки нової армії «педагогічного учительського персоналу, який повинен бути тісно зв'язаний з партією, з її ідеями, повинен бути проїнятий її духом, повинен повернути до себе робітничі маси, проїняти їх духом комунізму, зацікавити їх тим, що роблять комуністи»³.

Відомо, що більша частина старих педагогічних кадрів не сприйняла пролетарської революції, і в перші роки Радянської влади школа стала ареною класової боротьби. Тому в той час гостро постало питання перевиховання старої інтелігенції, і вчительства зокрема, та підготовки нових радянських педагогів.

У перше десятиріччя Радянської влади на Україні відбувалася інтенсивна перебудова освіти. Істотні зміни стосувалися здебільшого її організаційних основ і структури й характеризувалися пошуками нових форм і методів підготовки педагогічних кадрів.

Однією з таких форм стали трирічні педагогічні курси, що існували на Україні у 20-ті роки. Вони виконували відповідальне завдання термінової підготовки рядових працівників соціального виховання⁴, яких конче потребувала мережа дитячих установ, що швидко розширювалася⁵.

Розглянемо передумови виникнення, зміст, форми і методи роботи таких курсів на прикладі Київських трирічних педагогічних курсів ім. Б. Грінченка. Аналіз діяльності, порівняння їх з подібними навчальними закладами інших міст України дають можливість говорити про них, як про типовий зразок педагогічних курсів 20-х років.

Влітку 1920 р. декретом РНК УСРР⁶ в системі Наркомосу України було засновано Головний комітет професійно-технічної і спеціально-наукової освіти (Укрголовпрофос), до складу якого входив відділ підготовки працівників освіти. Відділ одержав у «спадщину» 12 вищих педагогічних навчальних закладів (3 університети і 9 учительських інститутів)⁷, а в галузі середньої педагогічної освіти — 44 учительські семінарії, пе-

¹ Ленін В. І. Проект програми РКП(б) // Повне зібр. творів.— Т. 38.— С. 93.

² Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді Політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти: 3 листопада 1920 р. // Там же.— Т. 41.— С. 385.

³ Там же.— С. 384.

⁴ Ряппо Я. П. Реформа вищої школи на Україні в роки революції: 36 статей і доповідей за 1920—1924 рр.— Х., 1927.— С. 101.

⁵ Центр. держ. арх. Жовтн. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР) ф. 166, оп. 2, спр. 281, арк. 48.

⁶ Культурне будівництво в Українській РСР: 1917—1927.— К., 1979.— Т. 1.— Док. № 145.— С. 154.

⁷ Ряппо Я. П. Технікуми України — вища школа.— Х., 1927.— С. 14—15.

рейменовані у 1920 р. у педшколи, які потребували докорінної перебудови⁸. У зв'язку з непридатністю цієї «спадщини» для підготовки радянського учительства було визнане за потрібне існування проміжних організаційних форм «далі до того часу, коли інститути будуть задовольняти завданням підготовки педагогів»⁹. До них належали й трирічні педагогічні курси.

Київські українські трирічні педагогічні курси ім. Б. Грінченка були організовані в 1921 р. на базі учительської семінарії, реформованої в грудні 1917 р. в учительську школу, а з 1920 р. — педшколу. Як свідчать архівні матеріали, особовий і викладацький склад останньої змінився повністю¹⁰. Основним завданням педкурсів була підготовка вчителів для роботи на селі.

У 1922 р. колегія Укрголовпрофосу прийняла «Тимчасове положення про трирічні педагогічні курси», згідно з яким вони не розглядалися як вищий ступінь в системі педагогічної освіти¹¹. Однак уже у 1923 р. нестача учительських кадрів, а також орієнтація Наркомосу України на надання педагогам лише вищої кваліфікації¹² стали причиною перетворення трирічних педкурсів у вищі, які прирівнювалися до технікумів (на Україні в 1920—1930 рр. вони вважалися вузами). Так, у протоколі методкому Укрголовпрофосу № 28 від 17 квітня 1923 р. говориться, що «вищі педагогічні курси, підпорядковуючись у своєму існуванні характерній для всієї профосвіти динаміці, все ж протягом ряду найближчих років набувають настільки стійких форм, що... їх тимчасовість втрачає свою актуальність»¹³.

Політичне завоювання вищої школи реалізувалося шляхом її пролетаризації, тобто поповнення за рахунок робітників і сільської бідноти та забезпечення відповідними викладацькими кадрами, революційної спрямованості навчання, виховання політичної свідомості у студентів. На Київських українських педкурсах у 1920—1923 рр. переважна більшість слухачів (близько 70%) була із селян, жінок — майже 30%¹⁴. Основною формою політосвіти серед слухачів були лекції політмінімуму та заняття в марксистському гуртку.

Керівництво курсами здійснював курсовий комітет з п'яти осіб, до складу якого входили завідуючий курсами, політкомісар, два представники від викладачів і один — від студентів. Головою комітету був завідуючий курсами. Політкомісар користувався правом вето¹⁵.

Інститут політкомісарів, заснований Укрголовпрофосом у 1921 р., був покликаний забезпечити всебічний контроль за діяльністю викладачів і курсантів з метою спрямування всієї навчально-виховної роботи по шляху комуністичного будівництва, викорінення контрреволюційних елементів, пролетаризації вищої школи¹⁶.

Організаційним осередком внутрішнього життя курсантів був студком (студентський комітет), що обирався загальними зборами. Його повноваження були досить широкі: від контролю за відвідуванням лекцій слухачами до забезпечення курсантів продуктами харчування і паливом.

Колишній студент Київських педкурсів, нині заслужений діяч науки УРСР, професор М. М. Грищенко розповідав, що, як голова студкому, він організував опалення приміщень, колективне харчування продуктами, які курсанти привозили з дому. Інколи слухачі ділилися цими продуктами із своїми викладачами, які були матеріально погано забезпече-

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 281, арк. 184.

⁹ Там же, оп. 3, спр. 307, с. 40.

¹⁰ Там же, арк. 5.

¹¹ Тимчасове положення про трирічні педагогічні курси.— Х., 1922.— С. 16.

¹² Ряпко Я. П. Народна освіта на Україні за 10 років революції.— Х., 1927.— С. 41.

¹³ Бюлетень Укрголовпрофосу.— 1923.— № 7—8.— С. 41.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 3, спр. 307, арк. 18—19, 66.

¹⁵ Бюлетень Укрголовпрофосу, 1921.— № 1.— С. 4.

¹⁶ Там же.— № 8—9.— С. 20—22.

ні¹⁷. Студенти боролися проти ворожих елементів, що проникали у педагогічний та курсантський колективи, бойкотували лекції реакційно настроєних учителів. Для очищення курсів від по-антирадянському настроєних студентів проводилася перевірка їх соціального походження, причому в цій справі брав активну участь студком.

Навчання на курсах було платним. Однак через те, що переважну більшість курсантів становили вихідці з селян, плата приймалася натурою. Так, у 1922 р. для найбідніших селян вона була пільговою і дорівнювала близько 2 пудів зерна на рік, для середняків — від 4 до 10, а для заможних — від 15 до 20 пудів¹⁸, 10% найбідніших слухачів звільнялися від плати. Фактично, мали пільги 45% слухачів. Однак, як свідчать документи, не всім вдавалося вносити й таку платню. Наприклад, у 1922 р. до кінця навчального року замість встановлених 1500 пудів зерна було внесено тільки 1200 пудів. Починаючи з весни 1923 р., плата приймалась вже в карбованцях, оскільки зерно впало у ціні¹⁹.

Найтяжчим у матеріальному відношенні був для курсантів 1921 р., коли на день видавалося по 1 фунту хліба та раз на місяць по два фунти цукру в розрахунок на одного чол.²⁰ У 1920—1921 рр. заробітна плата викладачів курсів становила 5—8 крб.²¹ У зв'язку з таким тяжким становищем доводилося навіть припиняти педпроцес для того, щоб курсанти мали можливість з'їздити додому за харчами²². Лише починаючи з 1923 р. стало можливим введення стипендій для 5% найбідніших учнів²³.

Вищі педкурси, і зокрема ім. Б. Грінченка, були орієнтовані на підготовку переважно сільських учителів початкових і середніх класів єдиної трудової школи та дошкільних закладів. З першого року навчання, поряд із загальноосвітнім циклом, вводиться ряд педагогічних дисциплін, курсанти постійно проходили педагогічну практику, а випускники — стажування.

Навчальний процес проводився у дві зміни: вранці — лекції, увечері — студійна і клубна робота²⁴. Базою для оволодіння теоретичними знаннями було ознайомлення курсантів із закладами соцвиху (соціального виховання), з методикою роботи в них. Зважаючи на низьку загальноосвітню підготовку абітурієнтів, до плану роботи з першого по третій курс включалося вивчення української мови й літератури, а також світової та російської літератури, історії культури і робітничого руху, краєзнавства, іноземної мови, співів та музики²⁵. Для особливо слабкопідготовлених вступників було відкрито дві підготовчі групи, навчання в яких тривало 1 рік.

У викладанні педагогічних дисциплін (загальної психології — пропедевтики соцвиху — 1-й курс; психології дитини, теорії та практики трудового виховання і системи народної освіти, фізичного виховання та дитячих ігор — 2-й курс; статистики у справі соцвиху, гігієни дитячого віку — 3-й курс)²⁶ домінував принцип лабораторного засвоєння матеріалу²⁷. У пояснювальній записці до педагогічної підготовки слухачів вказувалося, що бесіда з курсом на певну тему, загальне обґрунтування висновків, вивчення літератури, дискусії, реферати, доповіді та їх обговорення, обстеження закладів соцвиху є основними формами, методами і видами навчальної діяльності.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 4, спр. 635.

¹⁸ Там же, оп. 3, спр. 307, арк. 18—19.

¹⁹ Там же, оп. 4, спр. 635.

²⁰ Там же, оп. 3, спр. 307, арк. 70.

²¹ Там же, арк. 64.

²² Там же, арк. 6.

²³ Там же, оп. 4, спр. 637.

²⁴ Там же, оп. 3, спр. 307, арк. 6.

²⁵ Там же, арк. 20.

²⁶ Там же, арк. 20.

²⁷ Там же, арк. 9.

У процесі навчальної діяльності було, однак, встановлено, що лабораторний метод не забезпечує повною мірою досконалого оволодіння предметом, і тому методком курсів у 1924 р. прийняв рішення: «Для поліпшення всієї академсправи на курсах поряд з колективною академпрацею студентів у ланках втягувати їх до індивідуальної проробки матеріалу та посилити облік учбової роботи студентів»²⁸.

При проведенні педагогічної практики використовувалися такі організаційні форми: а) ознайомлення із школою (дошкільним закладом) в цілому, з її обладнанням, загальними формами і методами роботи; б) ознайомлення з дидактично-методичною роботою; в) психологічні спостереження за дитиною. Планувалися такі етапи проходження педпрактики слухачами: на першому курсі — проведення екскурсій у заклади соцвиху; на другому — педпрактика в дошкільних установах; на третьому — в трудшколі. Важливо відзначити, що керування педпрактикою доручалося завідувачому школою, залучалися до цієї роботи також учителі цього ж навчального закладу. Їх допомога оплачувалася педкурсами²⁹.

Раз на тиждень відвідуючи уроки, практиканти одержували консультації вчителів-методистів. Вони заміняли відсутніх педагогів, допомагали черговим вихователям. Слухачі поділялися на групи по 3 чоловіки і працювали в школі по одному тижню, виконуючи певне завдання. За цей час вони готували доповідь з питання, що вивчалось, вели щоденник роботи, які потім обговорювалися на педконференції.

Третьокурсники повинні були за рік написати звітну курсову роботу в тій галузі науки, в якій вони збиралися спеціалізуватися.

За постановою Колегії Наркомосу всі випускники трирічних педкурсів з метою завершення систематичної освіти і набуття практичного досвіду під керівництвом кваліфікованих педагогів повинні були проходити спеціальний річний педагогічний стаж в одному із закладів Наркомосу³⁰. Ця форма педагогічної підготовки особливо актуальна в наш час. На наш погляд, вона заслуговує впровадження в практику сучасних педвузів з метою найповнішої реалізації вимог реформи школи до підготовки учителів.

Для підвищення інтересу слухачів до педагогічної роботи і поглиблення їх знань на курсах був створений педгурток, в якому налічувалося близько 90 членів. Лише за 1923 р. вони підготували 26 доповідей³¹.

Піднесенню загальноосвітнього рівня курсантів сприяла також їх участь у предметних гуртках: двох літературних, математичному, природничому. Цікаво, що в літгуртку для старшокурсників вивчалася нова українська література, влаштовувалися багатолюдні збори, присвячені революційній поезії 20-х років. Серед молодих українських поетів на літературних вечорах виступали П. Тичина та Г. Косинка.

Велику увагу на Київських педкурсах приділяли художньо-естетичному вихованню слухачів. Ця робота здійснювалась у студіях за вільним вибором курсантів. Так, у літературно-драматичній студії (57 членів) вивчалися драматичне мистецтво, теорія дикції та декламації. Силами курсантів ставилися п'єси А. П. Чехова, С. В. Васильченка, І. К. Тобілевича. Учасники музичної студії (80 членів) займалися по 6 годин на тиждень у хорі. Функціонувала також студія образотворчого мистецтва, де вивчалися теорія мистецтв і техніка малюнка³².

У перебудові роботи Київських курсів значне місце відводилося створенню та запровадженню нових підручників і навчальних посібників. Активну участь в цьому брали викладачі курсів К. Ф. Лебединцев, О. М. Астряб, О. К. Дога, П. Й. Горецький.

²⁸ Там же, оп. 5, спр. 569, т. 1, арк. 675—676.

²⁹ Там же, оп. 3, спр. 307, арк. 9.

³⁰ Бюлетень Укрголовпрофосу.— 1923.— № 3—4.— С. 51.

³¹ ЦДЖАР УРСР, ф. 166, оп. 3, спр. 307, арк. 10.

³² Там же, арк. 13—14.

Незважаючи на типовість Київських вищих педкурсів, вони мали і ряд особливостей, що виділяли їх із загального ряду. Так, при курсах функціонував інтернат, де мешкали більш як 65% усіх слухачів. Оскільки курси знаходились у важливому за своїм науково-культурним значенням місті України, вони стали одним з центрів удосконалення педагогічної майстерності. Про це свідчить той факт, що, починаючи з 1922 р., для випускників курсів, які працювали на селі, проводились літні педагогічні конференції, метою яких було сприяння дальшому професійному зростанню сільських вчителів³³.

Однак головною відмінністю Київських педкурсів була висока кваліфікація викладацького складу. У найбільш скрутний, голодний час відгукнулися на партійний заклик працювати в новому навчальному закладі такі видатні методисти-математики, як К. Ф. Лебединцев і О. М. Астряб (згодом заслужений діяч науки УРСР, професор), відомий український радянський мовознавець, один з авторів «Курсу сучасної української мови» П. Й. Горецький, український радянський літературознавець А. К. Дорошкевич. Хоровою студією керував М. І. Вериківський, згодом відомий український радянський композитор, диригент і педагог, заслужений діяч мистецтва УРСР. Не менш цікавий і той факт, що в навчальній програмі курсів уже в 1923 р. існувала ритмічна гімнастика, яку проводила П. М. Нятко, майбутня народна артистка УРСР. Знання, досвід і творчий ентузіазм цих чудових педагогів значною мірою сприяли професійній підготовці та розвитку творчих сил слухачів курсів³⁴.

Випускниками Київських трирічних вищих курсів були А. Ф. Турчинська — українська радянська письменниця, П. М. Клименко — учитель, сільський активіст, убитий куркулями за участь в організації колгоспу, М. М. Грищенко — відомий учений, доктор педагогічних наук, професор.

Діяльність Київських педкурсів високо оцінювалась Наркомосом України. Так, у відгуку інспектора педосвіти Укрголовпрофосу за 1925 р. відзначалися плановість і порядок в роботі курсів, активна діяльність методичних органів, проведення широкої культшефської роботи, особливо серед юних піонерів³⁵.

У 1925 р. Київські українські педкурси були перейменовані у Київський український педтехнікум. Це ще більше підкреслило їх належність до тогочасної вищої школи республіки. Продовжувалась інтенсивна педагогізація навчального процесу: було введено курс дошкільного виховання (по 2 години на другому курсі), курс дитячої гри (на 1 курсі), дефектологія, історія дитячого комуністичного руху (на 3 році навчання).

Курси проіснували до 1930 р., коли була проведена уніфікація системи вищої і середньої спеціальної освіти СРСР. В результаті її педтехнікум став середнім спеціальним навчальним закладом, який готував вихователів для дошкільних закладів і вчителів початкової школи.

Слід підкреслити, що засновані спочатку як «тимчасова організаційна форма підготовки працівників освіти, яка дає орієнтацію у політико-освітній роботі, необхідну в умовах українського села»³⁶, педкурси не тільки виконали свою історичну функцію, а й виявилися дуже життєздатними. Після ряду трансформацій вони збереглися до наших днів, перетворившись у сучасні педагогічні училища.

Одержано 11.03.87.

На примере Киевских трехгодичных педагогических курсов им. Б. Гринченко рассказывается о деятельности подобных учебных заведений на Украине в 20-е годы. В частности, рассматриваются предпосылки возникновения, содержание, формы и методы их работы.

³³ Там же, арк. 64.

³⁴ Там же, арк. 12.

³⁵ Там же, спр. 570, т 2, арк. 912.

³⁶ Там же, оп. 2, спр. 281, арк. 186.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

С. В. Кульчицький (Київ)

Значення для долі українського народу утворення багатонаціональної держави — СРСР

У методичних порадах вчителю подаються у стислому вигляді найголовніші положення, пов'язані з утворенням єдиної союзної багатонаціональної держави та її значенням в історичній долі українського народу. Показано вклад голови Раднаркомів УРСР Х. Г. Раковського в розробку проблем радянської федерації та його боротьбу проти курсу на «автономізацію» республік.

Загострення проблеми міжнаціональних відносин під час перебудови висуває необхідність повернення до ленінської національної політики, ліквідації деформацій в національно-державному будівництві, що сталися після виникнення в нашій країні у 30-х рр. адміністративно-командної системи. Тому виклад теми про утворення СРСР потребує зосередження особливої уваги слухачів на принципах радянської федерації, сформульованих В. І. Леніним у боротьбі з централізаторськими тенденціями багатьох членів партійного керівництва, насамперед Й. В. Сталіна. Висвітлюючи роль Української РСР в утворенні СРСР, вчитель повинен спинитися на поглядах голови Раднаркомів України у 1919—1923 рр. Х. Г. Раковського. Його думки та ідеї щодо природи радянської федерації досі грубо перекручувалися. Стереотипним було уявлення про те, що Раковський виступив проти утворення єдиної союзної багатонаціональної держави.

Свою розповідь учитель починає з тези про те, що національно-визвольний рух пригноблених народів Росії був однією з рушійних сил революції. Ці народи не мирилися з шовіністичною політикою царизму, яка проявлялася в розпалюванні міжнаціональної ворожнечі, русифікаторстві, культивуванні економічної і культурної відсталості національних окраїн. Після Жовтневої революції на території колишньої романовської імперії виникла Російська Федерація як багатонаціональна республіка, а також ряд незалежних від неї національних радянських республік.

Логіка громадянської війни продиктувала необхідність об'єднання всіх сил і засобів цих республік, щоб не дати можливості інтервентам і силам внутрішньої контрреволюції повалити Радянську владу. У травні 1919 р. В. І. Ленін запропонував створити воєнну єдність радянських республік, об'єднати їх збройні сили в єдиній Червоній Армії. Пропозиція дістала підтримку в усіх республіках. Зокрема, 18 травня ВУЦВК висловився за підпорядкування збройних сил УСРР єдиному центру. 1 червня ВЦВК з участю повноважних представників центральних виконавчих комітетів Рад України, Литви, Латвії та Білорусії прийняв історичне рішення про воєнний і економічний союз.

Було зроблено й перші кроки в юридичному оформленні федерації радянських республік. Доцільно підкреслити, що уже в той час серед багатьох партійних і радянських працівників стали проявлятися тенденції до «автономізації», тобто поглинення незалежних республік Російською Федерацією. Зокрема, у червні 1919 р. ВЦВК створив комісію, покликану розробити питання про «постійні і тимчасові форми

об'єднання РСФРР та інших радянських республік». Вже у постановці питання відчувався вплив тих працівників партійно-державного апарату, які вважали незалежні республіки тимчасовими політичними об'єднаннями. Вони визнавали тільки одну форму національно-державного будівництва — обласну автономію з урахуванням національної специфіки. Саме на таких засадах під час громадянської війни утворювалися територіальні об'єднання багатонаціонального складу — Туркестан, Литовсько-Білоруська республіка, Горська республіка тощо. Склад комісії був вузький: Л. Б. Каменєв (голова), нарком юстиції РСФРР Д. І. Курський (секретар) і два члени — секретар ЦК РКП(б) М. М. Крестинський і голова РНК УСРР Х. Г. Раковський. На засіданні 2 червня 1919 р. Раковський відкинув принцип автономізації і вказав, що постійне об'єднання «можливе тільки на засадах федеративного устрою (федеративної конституції), коли створюється єдиний орган верховного управління у вигляді Федеративної Ради Республік»¹. Тому він запропонував включити до складу ВЦВК представників республік і підпорядкувати ряд республіканських наркоматів відповідним відомствам РСФРР.

Національно-державне будівництво просувалося саме в такому напрямі. В червні 1920 р. склад ВЦВК поповнився тридцятьма представниками від ВУЦВК, пізніше до нього увійшли представники Білорусії, Азербайджану, Вірменії, Грузії. Об'єднання ряду наркоматів Росії та України почалося ще в червні 1919 р. На лютневій сесії 1920 р. ВЦВК утворив комісію для розробки положення про федеральні наркомати, але в умовах воєнного часу вона жодного разу не зібралася у повному складі. Склалося так, що федеральні відносини визначилися безпосередніми угодами на рівні урядів в кожному конкретному випадку. Аналізуючи відносини між Україною і Росією, Х. Г. Раковський детально охарактеризував угоду, вироблену у військовому відомстві. Поряд з об'єднанням армії та військового апарату організовувалися національні частини всередині єдиної Червоної Армії з командуванням українською мовою. При Раднаркомі УСРР створювався воєнний відділ для постійного зв'язку з військовим командуванням і адміністративним апаратом на території республіки².

Після громадянської війни відносини між РСФРР та іншими радянськими республіками регулювалися двосторонніми угодами. Договір між РСФРР і УСРР був затверджений 28 грудня 1920 р. VIII Всеросійським з'їздом Рад і 2 березня 1921 р. — V Всеукраїнським з'їздом Рад. У ньому зазначалося, що суверенні республіки вступають між собою у воєнний і господарський союз. З цією метою об'єднувалися наркомати військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошт і телеграфів, Вищі ради народного господарства. До складу Раднаркому УСРР увійшли на правах членів уряду повноважені наркоматів РСФРР. У вересні 1921 р. було утворено повноважне представництво України в справах господарського будівництва при уряді РСФРР. ВУЦВК і Раднарком УСРР поширили на територію республіки чинність ряду законодавчих актів ВЦВК та уряду РСФРР. Координувалася діяльність органів державного управління, об'єднання яких не передбачалося договором — Наркомзему, Наркомпроду, внутрішньої торгівлі, Наркомосу тощо.

Аналогічні договори згодом було укладено між РСФРР та іншими радянськими республіками — Азербайджаном, Вірменією, Грузією, Білорусією, а також Хорезмською та Бухарською народними республіками. ВЦВК, куди всі республіки надсилали своїх представників, і Раднарком РСФРР, до якого входили об'єднані наркомати, фактично стали загальнофедеративними органами.

¹ Журавлев В. В., Ненароков А. П. Новые факты и документы из истории образования СССР // Историки спорят. — М., 1988. — С. 193.

² Раковский Х. Отношения между советскими республиками // Коммунистический Интернационал. — 1920. — № 12. — С. 2200.

Створювана федерація дістала назву договірної. Однак договірні відносини були недостатньо визначені. Нечітко окреслювалися, зокрема, права Ради Праці і Оборони. Негативно позначилася на відбудовному процесі відсутність єдиного планового органу і загальнофедеративного бюджету. Потреба юридичного оформлення договірної федерації шляхом визначення суверенитету і повноважень загальнофедеративних та республіканських органів ставала дедалі настійнішою. Проте частина партійних керівників не вважала за необхідне глибоко замислюватися над принципами побудови майбутньої федерації. Вони міркували так: якщо вже існує Російська Федерація, побудована на принципі автономізації, то всі інші радянські республіки мають увійти до неї як нові автономні республіки. Виразником таких великодержавних, по суті, настроїв був нарком у справах національностей Й. В. Сталін.

11 березня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло доповідь Х. Г. Раковського «Про взаємовідносини між РСФРР і УСРР». У резолюції по доповіді відзначалося, що ЦК КП(б)У вважає за необхідне визначення й уточнення прав та обов'язків УСРР. Висловлювалася пропозиція скликати комісію з членів ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У для остаточної розробки принципів взаємовідносин республік³. Майже одночасно аналогічне рішення прийняв ЦК Компартії Білорусії, в липні подібна пропозиція надійшла від закавказьких республік.

Розглянувши ці ініціативи, Політбюро ЦК РКП(б) 10 серпня визнало за доцільне створити комісію для підготовки на черговий пленум проекту вдосконалення федеративних відносин між республіками. Днем пізніше Оргбюро ЦК затвердило пресональний склад комісії: В. В. Куйбишев (голова), Г. К. Орджонікідзе, Х. Г. Раковський, Г. Я. Сокольников, Й. В. Сталін, а також представники від національних республік (від України — Г. І. Петровський).

При розробці основного документу комісії ініціативу взяв на себе Сталін. Його проект «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками» передбачав входження останніх в Російську Федерацію на правах автономних. У другій половині серпня сталінський проект надійшов для обговорення в ЦК компартій республік.

В. І. Ленін не брав участі в роботі комісії через хворобу. Коли стан його здоров'я дещо поліпшився, він став зустрічатися в Горках з партійними і державними діячами, але Сталін жодного разу в бесіді з ним не порушив цього принципового питання. 25 серпня протягом години Володимир Ілліч розмовляв з Х. Г. Раковським. Існує припущення, що саме він ознайомив В. І. Леніна з основними положеннями сталінського проекту⁴. 16 вересня В. В. Куйбишев телеграфно повідомив Х. Г. Раковського про те, що засідання комісії призначається на 23 вересня. Останній разом з Г. І. Петровським звернувся з проханням перенести засідання на 15 жовтня (можливо, це було зроблено за порадою Леніна, який розраховував повернутися в свій кремлівський кабінет наприкінці вересня або на початку жовтня). Однак Сталін на це не пішов. Заручившись підтримкою більшості членів комісії, він форсував прийняття потрібного йому рішення до повернення Леніна.

Знаючи розстановку сил в комісії Оргбюро, Раковський не приїхав до Москви у призначений час, а виклав своє ставлення до сталінського проекту автономізації в листі, адресованому ЦК РКП(б). Він писав: «Замість того, щоб виробити дійсну федерацію, яка забезпечувала б для всіх однакові умови революційного будівництва, об'єднала б робітничий клас всіх національностей Росії на основах рівноправності, даний проект проходить повз це завдання».

За розпорядженням В. І. Леніна помічник Генерального секретаря ЦК передав в Горки 25 вересня сталінський документ, матеріали його

³ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС ф. 17, оп. 14, спр. 874, арк. 34.

⁴ Історики спорят.— С. 204.

обговорення в ЦК Компартій республік і протоколи засідань комісії Оргбюро ЦК 23 і 24 вересня, яка більшістю голосів прийняла ідею автономізації. Ознайомившись з усіма матеріалами, Володимир Ілліч 26 вересня написав листа Л. Б. Каменеву для всіх членів Політбюро. Проект Сталіна відкидався ним як відступ від принципу пролетарського інтернаціоналізму, обґрунтовувалася цілком нова форма державного союзу республік. Так, пропонувалося, щоб Російська і Закавказька федерації разом з Україною і Білорусією утворили новий союз, нову федерацію. «Важливо, — вказував Ленін, — щоб ми не давали поживи «незалежникам», не знищували їх незалежності, а створювали ще новий поверх, федерацію рівноправних республік»⁵.

6 жовтня відбувся Пленум ЦК РКП(б), який розглянув і ухвалив проект комісії Оргбюро, цілком перероблений відповідно до настанов Леніна. На Пленумі була утворена комісія по виробленню конституції союзної держави. До неї увійшли Й. В. Сталін (голова), М. І. Калінін, Л. Б. Каменєв, Г. Л. Пятаков, Х. Г. Раковський, Г. В. Чичерін і представники національних республік.

Очевидно, немає потреби переказувати події жовтня — грудня 1922 р., які увінчалися проголошенням 30 грудня на I з'їзді Рад СРСР єдиної багатонаціональної держави. Кожний вчитель знає також факти, пов'язані з конституційним оформленням Союзу РСР і зміною Конституції УСРР у травні 1925 р. на IX Всеукраїнському з'їзді Рад. Тому спинимося далі на менш відомих питаннях принципового характеру, які стосуються теми.

Насамперед учитель повинен підкреслити, що Союз РСР було утворено на ленінських методологічних засадах. Виникнення єдиної багатонаціональної союзної держави з найбільш прогресивними конституційними нормами, що забезпечують інтереси всіх союзних республік, було великим досягненням національної політики партії, перемогою принципу пролетарського інтернаціоналізму у національних відносинах. Утворення СРСР мало вирішальне значення для консолідації української соціалістичної нації, прискореного розвитку економіки і культури Радянської України. В рамках єдиної союзної держави набагато зросли можливості для співробітництва і взаємодопомоги радянських народів.

Ми й нині з глибоким інтересом, який має суто практичний характер, вивчаємо застосовувані після утворення СРСР організаційні форми співжиття багатьох національностей республіки. За допомогою цих ефективних форм у короткі строки було одержано чудові результати. Йдеться про практику коренізації, зокрема про українізацію: створення національних сільрад і районів, національних шкіл, преси, культурних установ, підготовку підручників та інших книг національними мовами тощо. Виявляється, що навіть в умовах господарської розрухи після громадянської війни асигнувалися кошти для курсового вивчення української мови всіма бажаними, розгортання шкільної мережі, організації бібліотек і музеїв.

Однак у 30-ті роки палітра національного життя збіднюється. Тисячі репресованих представників творчої інтелігенції дореволюційного і радянського походження були штучно вилучені з національної культури, в результаті чого її розвиток загальмувався. Масові заходи такого роду, як «призов робітників в літературу» нічого істотного культурі дати не могли. В національній і загальносоюзній культурі з'явилися не скоро заповнені лакуни. Поняття «національна меншість» поступово перестало вживатися, національні райони зникали з географічної карти, кількість газет і журналів національними мовами скорочувалася. Під приводом боротьби з примусовою українізацією (а таких перекручень

⁵ Ленін В. І. Про утворення СРСР: Лист Л. Б. Каменеву для членів Політбюро ЦК РКП(б) // Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 202.

дійсно було немало) масштаби та інтенсивність впровадження української мови в керівні ланки управління скоротилися.

Найбільш серйозним спотворенням ленінської національної політики стало звуження федеративних прав Української РСР в процесі формування адміністративно-командної системи. Поступово брав гору сталінський принцип «автономізації», розкритикований В. І. Леніним під час утворення СРСР. Не можна сказати, однак, що підміна федеративних прав автономними, поступове «випаровування» суверенітету союзних республік відбувалося в рамках національної політики. Про неї просто забули, а разом з тим забули і про інтереси і потреби людей різних національностей. Між двома партійними форумами, на яких спеціально розглядалися проблеми національної політики (XIII з'їзд РКП(б) і XIX конференція КПРС), пролягла відстань у 65 років — ціле людське життя. Звуження національних прав було результатом надмірної централізації управління народним господарством і ліквідації нової економічної політики. Велику роль у звуженні федеративних прав відіграло також збіднення суспільно-політичного життя, переважання апаратних методів роботи партійних і громадських організацій, поворот партійних органів від ідеологічного забезпечення соціалістичного будівництва до безпосереднього втручання в господарські питання, а профспілкових організацій — від захисту інтересів робітників до дублювання господарських функцій під лозунгом «Обличчям до виробництва».

Ми відмовилися від однозначно позитивної оцінки характеру соціально-економічних перетворень 30-х років. І все ж з історії радянського суспільства не можна викреслити досягнень цього періоду. Факти свідчать, що за довоєнні п'ятирічки виробничу базу радянської промисловості було оновлено майже повністю, внаслідок чого за технічним рівнем вона зайняла одне з перших місць у світі. За 1913—1940 рр. виробництво електроенергії в розрахунку на душу населення збільшилося на Україні з 15 до 299 квт·год, видобуток вугілля — з 647 до 2018 кг, виплавка сталі — з 65 до 215 кг, випуск мінеральних добрив — з 1 до 24 кг. Розвиваючись в єдиному народногосподарському комплексі СРСР, Радянська Україна випередила за рівнем розвитку галузей важкої промисловості ряд західноєвропейських країн і зайняла друге місце в Європі (після Німеччини) за виплавою чавуну, четверте місце в світі за видобутком вугілля⁶. За виробництвом металу і машин Українська РСР йшла попереду Франції та Італії, наздоганяла Англію.

Певна частина національного доходу, що вироблявся на Україні, через бюджет та інші канали безповоротно вилучалася на користь інших територій Радянського Союзу. Про це свідчать опосередковані дані, а не поточна статистика (державний бюджет та інші елементи зведеного фінансового балансу складалися по відомствах, а не в територіальному розрізі). В зарубіжній літературі й досі не зжиті твердження про колоніальний характер становища України у складі СРСР, аргументовані такими фактами. Однак так само вилучалася частина національного доходу, що вироблявся в Центральному і Ленінградському промислових районах. Хто ж тоді був колонією, а хто — метрополією?

В резолюції X з'їзду партії з національного питання (березень 1921 р.) зазначалося, що найважливішим завданням робітничого класу та його партії є послідовна ліквідація всіх залишків національної нерівності в усіх галузях суспільного і господарського життя. Країну тоді охоплювала господарська розруха, і забезпечити прискорений економічний розвиток відсталих республік і районів за рахунок капіталовкладень, тобто з поточного національного доходу, було неможливо. Радянський уряд і Комуністична партія вжили екстраординарного заходу:

⁶ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — К., 1966. — С. 168.

передислокували промислові підприємства у слаборозвинуті окраїни. У 1921—1924 рр. кілька десятків фабрик і заводів з промислово розвинутих районів Російської Федерації та України було перебазовано в Білорусію, республіки Середньої Азії і на Кавказ. Нерідко разом з устаткуванням на нове місце переселялися російські і українські робітники, які брали активну участь у підготовці національних кадрів робітничого класу.

В роки перших п'ятирічок створення великої машинної індустрії в республіках Радянського Союзу вимагало істотного перерозподілу на їх користь національного доходу, який вироблявся в Європейській частині СРСР, у тому числі на Україні. В розрахунку на одиницю споруджуваних виробничих потужностей капітальні вкладення тут були значно вищі, ніж на Україні і в Центральній Росії, оскільки крім промисловості доводилося створювати всю інфраструктуру. Тому деякі економісти і господарники відстоювали дореволюційну практику розміщення продуктивних сил, яка об'єктивно була спрямована на консервацію відсталості республік, утворених пригнобленими в минулому народами. Однак однією з основних цілей індустріалізації стало подолання фактичної нерівності національних республік і районів. Відповідно до директив партійних з'їздів уряд забезпечив випереджаючі темпи розвитку в них за рахунок бюджетних коштів. Середньорічні капіталовкладення в народне господарство і культурне будівництво в розрахунку на душу населення зросли на Україні з 9,1 крб. у 1927/28 р. до 23,3 крб. у 1932 р., тобто в 2,6 рази, а в Російській Федерації — з 13,3 до 16,3 крб., тобто в 1,2 рази. В республіках Радянського Сходу як динаміка зростання, так і величина цих вкладень були значно вищі. Наприклад, в Узбецькій РСР вони зросли з 11,9 до 75 крб., тобто в 6,3 рази⁷. Отже, йдеться про інтернаціональну допомогу Україні і Росії колишнім колоніям.

Допомога розвинутих республік відсталим була лише одним напрямом у співробітництві народів Радянського Союзу в процесі побудови економічного фундаменту соціалізму. Не менш важливим напрямом було освоєння малонаселених, але багатих на природні ресурси районів Півночі і Сходу за допомогою ресурсів і робочої сили високорозвинутих районів Російської Федерації та України. Нарешті, під час індустріалізації великих масштабів досягла допомога українській промисловості з боку робітників Ленінграда, Москви та інших машинобудівних центрів Радянської Росії.

У свою чергу Україна внесла вагомий вклад в індустріалізацію інших районів і республік продукцією своєї промисловості, виробничо-технічним досвідом робітничих кадрів, талантом технічних спеціалістів, господарників і організаторів. Особливо у великих масштабах республіка брала участь у спорудженні Урало-Кузнецького комбінату. Великі загони робітників і спеціалістів з України споруджували Турксіб, освоювали апатитові родовища Кольського півострова, будували хімічні комбінати у Березниках і Солікамську. Створена руками покоління 30-х років важка індустрія допомагала нашій країні протистояти в ході Великої Вітчизняної війни економічному потенціалу майже усієї Західної Європи, який контролював німецький фашизм.

З утворенням Союзу РСР перед трудящими нашої республіки постала проблема возз'єднання етнічної території українського народу. Як відомо, після громадянської війни територія Української РСР дорівнювала 452 тис. кв. км. Поза її межами залишалася значна частина українських земель. Так, у кордонах Польської держави опинилася Східна Галичина, у складі Румунії — Північна Буковина, в Чехословаччині — Закарпатська Україна. Після закінчення невдалої для нас радянсько-польської війни 1920 р. під контроль Польщі перейшла частина ук-

⁷ Великая сила братского единства.— Киев, 1983.— С. 14.

раїнських земель до р. Збруч, яка до того знаходилася в межах російських кордонів (ці землі разом із Східною Галичиною утворили новий географічний регіон — Західну Україну).

Підтримуваний Російською Федерацією та іншими радянськими республіками, уряд Української РСР проводив на міжнародній арені боротьбу за надання трудящим західноукраїнських земель можливості самовизначення. Зокрема, коли Рада часів Антанти під тиском Франції вирішила віддати Польщі окуповану нею Східну Галичину, 12 березня 1923 р. уряд УСРР, а 13 березня — уряд РСФРР звернулися до Франції, Англії та Італії з нотами протесту. Х. Г. Раковський підкреслював, що Радянська Україна протестує проти насильства над населенням Східної Галичини, яке більше ніж на три чверті складається з українців. Вказавши на те, що підписанням Ризького мирного договору уряди РСФРР та УСРР визнали існуючі кордони з Польською державою і не претендують на Східну Галичину, голова Раднаркому України одночасно заявив, що право вирішувати долю цієї території належить тільки трудящим, які там проживають. Він назвав анексію Східної Галичини Польщею актом насильства і пророчо додав, що воно не буде довготривалим. Дійсно, офіційне включення Східної Галичини до складу Польщі ослабило внутрішню цілісність цієї держави. На території, що становила третину Польської держави, розгорнулася боротьба українців і білорусів проти іноземного поневолення, за возз'єднання з Україною і Білорусією у складі СРСР.

Підстави для возз'єднання всіх українських земель склалися під час другої світової війни. Возз'єднання Західної України (1939 р.), Північної Буковини, Хотинщини і Придунайського краю (1940 р.), Закарпатської України (1945 р.) і приєднання Кримської області (1954 р.) збільшило на 150 тис. кв. км площу Української РСР. У результаті за територією Україна перевищує будь-яку європейську державу. Із заходу на схід вона в сучасних кордонах простягається на 1300 км, а з півночі на південь — майже на 900 км.

В наші дні перед українським народом постали серйозні проблеми, пов'язані з революційною перебудовою всіх сфер суспільного життя. Запорукою розв'язання цих проблем є державний союз радянських республік. Це — союз, випробуваний часом.

Одержано 30.05.89

В методических советах учителю представлены в сжатом виде основные положения, связанные с образованием единого союзного многонационального государства и его значением для исторических судеб украинского народа. Показаны вклад председателя Совнаркома УССР Х. Г. Раковского в разработку проблем советской федерации и его борьба против курса на «автономизацию» республик.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

І. П. Кожукало (Київ)

Л. Г. Мельников: нарис політичної діяльності

Зроблено першу спробу складання політичної біографії першого секретаря ЦК Компартії України Л. Г. Мельникова, показаний складний характер його політичної діяльності. Звертається особлива увага на обставини звільнення Л. Г. Мельникова з посади першого секретаря ЦК Компартії України.

У період перебудови всіх сфер життя країни, вироблення нових підходів до розвитку суспільних наук історії партії і держави повернуто багато людей, які були чи репресовані в період культу особи Сталіна, або діяльність яких довгий час замовчувалася. Це, зокрема, стосується тих керівних працівників, що були звільнені з своїх посад і звинувачувалися, інколи й не справедливо, в помилках теоретичного чи практичного характеру. До таких людей належить і Леонід Георгійович Мельников, який з грудня 1949 р. до червня 1953 р. очолював партійну організацію України.

Життя та діяльність Л. Г. Мельникова — це шлях багатьох його сучасників, які працювали, вчилися, мужніли разом зі своєю країною. Він народився 31 травня 1906 р. в с. Дігтярівка Брянської області в сім'ї селянина-бідняка. Вже підлітком він почав працювати: трудову біографію розпочав у 1920 р. робітником цукрового заводу на Полтавщині. У 1924—1928 рр. Л. Г. Мельников — на комсомольській роботі в Орловській області. У 1928 р. Леонід Георгійович став членом ВКП(б). Після служби в армії в 1928-1930 рр. він спочатку вчився в Московському гірничому, потім в Донецькому індустріальному інституті, з 1936 р. працював інженером на шахті в Донбасі. У 1938 р. Л. Г. Мельников був висунутий на партійну роботу. Він очолював промислово-транспортний відділ і вугільний відділ Сталінського обкому партії. У 1939 р. Л. Г. Мельникова обрано секретарем Сталінського обкому КП(б)У, а в 1940 р. — другим секретарем цього ж обкому партії. З листопада 1942 до 1944 р. він — перший секретар Карагандинського обкому Компартії Казахстану¹.

Особливе місце в діяльності Л. Г. Мельникова посідають важкі післявоєнні роки. У 1944-1947 рр. він очолював Сталінську обласну партійну організацію, яка багато зробила в справі мобілізації трудящих на відбудову зруйнованого Донбасу. Важко знайти питання, якими б не займався перший секретар обкому партії у цей період. Це — відбудова зруйнованих шахт, «Азовсталі», маріупольського заводу ім. Ілліча та інших промислових підприємств, колгоспів, радгоспів і МТС області, наукових і вищих навчальних закладів, шкіл і культурно-освітніх установ. У області, як і в усій країні, розгортався рух за виконання і перевиконання післявоєнної п'ятирічки. Біля джерел багатьох починів стояв Л. Г. Мельников, який багато робив для розвитку ініціативи трудящих. Новаторський рух за дострокове виконання п'ятирічного плану в області поклав початок Всесоюзному соціалістичному змагання, ініціаторами якого стали у травні 1946 р. металурги Макіївського заводу ім. Кірова. Відзначивши цінність і важливість цього почину, Л. Г. Мельников звернувся до ЦК КП(б)У з проханням схвалити

¹ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, спр. 138, арк. 1—2 (далі ПА ІІІ при ЦК Компартії України).

цю ініціативу. «Це рішення,— писав він,— на наш погляд, буде важливим мобілізуючим документом не тільки для партійних організацій Сталінської області, а й для інших партійних організацій КП(б)У»². Почин, підтриманий як ЦК КП(б)У, так і ЦК ВКП(б), поширився згодом по всій країні. Л. Г. Мельников підтримав багатьох новаторів виробництва. Коли сталевар М. О. Кучерін провів швидкісну плавку за 7 год. 55 хв. замість 10,7 годин і зняв з одного квадратного метра поду печі 10,1 т сталі при плані 6,3 т, Леонід Георгійович тепло поздоровив металурга. «Хай Ваш почин,— писав він,— стане початком могутнього руху за дострокове виконання нового п'ятирічного плану відбудови народного господарства нашої великої Батьківщини»³.

У липні 1947 р. Л. Г. Мельникова було обрано секретарем ЦК КП(б)У і одночасно затверджено начальником створеного тоді Управління по перевірці партійних органів ЦК КП(б)У⁴. Це були складні часи в діяльності Леоніда Георгійовича. У березні 1947 р., коли ЦК КП(б)У очолив Л. М. Каганович, командно-адміністративні методи керівництва в республіці значно посилювалися. Управління по перевірці партійних органів, створене для допомоги партійним комітетам у плані вдосконалення форм і методів їх роботи, змушене було займатися виконанням окремих вказівок і доручень першого секретаря ЦК КП(б)У. Каганович вважав, що одним з найважливіших завдань у 1947 р. було виконання планів і взятих перед Сталіним зобов'язань по хлібозаготівлях. Після важкого у продовольчому відношенні 1946 р., що було насамперед пов'язано з жорстокою посухою, яка, до речі, була в ряді південних областей республіки і в 1947 р., хлібозаготівлі проходили з великим напруженням, намічені плани вчасно не виконувалися. Каганович бачив у цьому мало не саботаж з боку партійних і радянських працівників, керівників господарств. «Лазар Мойсейович говорить,— відзначав Л. Г. Мельников на одній з нарад у вересні 1947 р.,— що ми вступили у такий період, коли хліб потрібно брати, а для цього потрібно займатися кожним колгоспом, кожним радгоспом. Лазар Мойсейович виділив 100 відстаючих районів, які закріплюються за кожним членом ЦК, кожним міністром і вони будуть відповідати за стан справ у цих районах. Питання постає так, щоб той серйозний опір, який є у ряді колгоспів, зламати і у вересні виконати план хлібозаготівель»⁵.

Про характер роботи, яку доводилося виконувати у той час працівникам Управління, свідчать доповідні записки Мельникова Кагановичу: «Доповідаю,— говорилось в одній з них,— що сьогодні, 15 серпня, Управління по перевірці партійних органів зв'язалося по телефону з керівниками 40 відстаючих районів і з 6 секретарями обкомів з питань виконання Ваших вказівок, даних у телеграмі на ім'я обкомів КП(б)У по посиленню темпів хлібоздачі»⁶.

Варто підкреслити, що ця кампанія відбувалась у той час, коли у роботі партійних комітетів часто порушувалися статутні норми партійного життя і принципи політичного керівництва, коли партійним працівникам потрібна була допомога з боку ЦК і насамперед його Управління по перевірці партійних органів. У листопаді 1947 р. на нараді завідуючих організаційно-інструкторськими відділами обкомів Л. Г. Мельников говорив: «У більшості міськкомів і райкомів партії заходи, передбачені Статутом партії, не проводяться. Партійні активи для багатьох партійних організацій стали рідкісним явищем. Партійні збори проводяться формально, без активної участі комуністів»⁷. Однак, не-

² Восстановление Донбасса. 1946—1950. Документы и материалы.— Киев, 1986.— С. 76.

³ Там же.— С. 44.

⁴ Рад. Україна.— 1947.— 25 лип.

⁵ ПА ІПІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 3059, арк. 15.

⁶ Там же, спр. 3167, арк. 8.

⁷ Там же, оп. 46, спр. 3163, арк. 6, 17.

зважаючи на таку оцінку, суттєвих зрушень в роботі Управління у цьому плані не відбулося.

У грудні 1947 р., коли республіканську партійну організацію знову очолив М. С. Хрушов, Л. Г. Мельникова обрали другим секретарем ЦК КП(б)У. Цей період спільної роботи з М. С. Хрушовим був великою школою формування Л. Г. Мельникова як партійного працівника. Новий етап у житті і діяльності Л. Г. Мельникова пов'язаний з грудневим (1949 р.) Пленумом ЦК КП(б)У, на якому він був обраний першим секретарем Центрального Комітету Компартії України. На посаді, яку займав до нього М. С. Хрушов, Л. Г. Мельников прагнув дотримуватися й стилю його роботи. В той час Л. Г. Мельников часто бував в областях і районах, у партійних організаціях. Так, наприклад, лише за січень 1950 р. він взяв участь в роботі пленуму Львівського обкому партії, виступив на нараді секретарів первинних парторганізацій Львова, Дрогобича і Борислава, а також на пленумі Станіславського обкому КП(б)У і на нараді секретарів партійних організацій міста⁸.

В цей період Центральний Комітет КП(б)У приділяв особливу увагу завершенню відбудови народного господарства республіки, основним напрямом дальшого розвитку вугільної та металургійної промисловості, а також машинобудування. Серед заходів, спрямованих на поліпшення роботи промисловості, широко практикувалися відповідні республіканські наради. У липні 1950 р., зокрема, відбулися наради активу працівників вугільної промисловості в Сталіно і Ворошиловграді. На цих нарадах виступав Л. Г. Мельников, який проаналізував роботу галузі, відзначив невирішені проблеми⁹. Ці та інші заходи сприяли тому, що в 1952 р. у вугільній промисловості близько однієї третини усіх лав було переведено на роботу за графіком циклічності¹⁰. У серпні 1950 р. відбулась нарада секретарів парторганізацій машинобудівних заводів України, в роботі якої взяв участь і виступив з промовою Л. Г. Мельников. На нараді він звернув увагу машинобудівників на важливість підтримки нових починів у галузі¹¹. У зв'язку з тим, що темпи будівельних робіт у промисловості і житловому господарстві з кожним роком зростали, ЦК КП(б)У надавав великого значення також й цим ділянкам роботи. У липні і грудні 1951 р. з ініціативи ЦК КП(б)У відбулося дві наради працівників промисловості будівельних матеріалів, на яких виступав з промовами Л. Г. Мельников¹².

У плані розвитку топливно-енергетичного комплексу і, зокрема, вугільної промисловості ЦК КП(б)У на початку 50-х років зосередив увагу на будівництві гідроелектростанцій, серед яких особливе місце належало спорудженню Каховської ГЕС. За період з вересня 1950 р. до початку 1952 р. з різних питань, пов'язаних з будівництвом ГЕС, було ухвалено 13 постанов ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР¹³. З ініціативи Л. Г. Мельникова у лютому 1952 р. Пленум ЦК КП(б)У обговорив питання про хід будівництва Каховської гідроелектростанції і Південно — Українського каналу¹⁴.

Можна говорити про велику кількість ухвалених постанов як негативне явище, погану роботу по здійсненню контролю за виконанням прийнятих рішень. Все це мало місце. У той же час слід мати на увазі, що така гігантська будова вимагала великого комплексу робіт (ство-

⁸ Правда України.— 1950.— 7, 11, 13 янв.

⁹ Там же.— 21 юля.

¹⁰ XVII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 23—27 вересня 1952 р.— К., 1953.— С. 38.

¹¹ Правда України.— 1950.— 18 авг.

¹² Там же.— 1951.— 22 авг., 13 дек.

¹³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1041, арк. 16.

¹⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— Т. 2.— К., 1977.— С. 384—398. (далі — Компартія України в резолюціях...).

рення на будові колективу робітників та інженерно-технічних працівників, партійних і громадських організацій, матеріально-технічне постачання, відселення великої кількості сіл, затоплення значної території посівних площ, спорудження виробничих та культурно-освітніх об'єктів і т. д.) і з багатьох питань вимагалося ухвалення рішень ЦК КП(б)У і Уряду республіки. Звертаючись до роботи Пленуму, не можна не відзначити, що як в його учасників, так і в першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Г. Мельникова не виникали питання про доцільність такої будови в степах Таврії, про екологічні наслідки, нарешті, про людські долі, хоча потрібно було переселити тисячі людей, які тут народилися і жили, затопити великі площі плодородних земель. Пріоритетним було будівництво гігантської ГЕС і цьому була підпорядкована діяльність партійних організацій республіки, першого секретаря ЦК Компартії України.

Складним у той час залишалось становище у сільському господарстві республіки, незважаючи на те, що ЦК Компартії України цією галуззю займався чи не найбільше. Так, за період, коли Л. Г. Мельников працював першим секретарем ЦК, з 23 питань, що обговорювалися на пленумах Центрального Комітету Компартії України, 13 були присвячені розвитку сільського господарства¹⁵. Характер обговорення питань свідчить, що в керівництві сільським господарством Л. Г. Мельников не завжди почував себе впевнено, особливо на перших порах. Адже він перебував під впливом авторитету М. С. Хрущова і завжди прагнув звіряти свої рішення з діяльністю Микити Сергійовича. «Потрібно прямо сказати,— підкреслював він у червні 1950 р.,— що 12 років збирання і заготівля хліба проходили під керівництвом т. Хрущова, який прекрасно знав господарство. Нам у цьому році вперше доводиться самим заготовляти і досвіду у нас такого немає... Ми можемо це завдання вирішити колективом, підготувати людей, які розуміють свою відповідальність при вирішенні цих завдань»¹⁶.

Л. Г. Мельников радиться з партійними працівниками, керівниками передових господарств, як краще організувати ту чи іншу сільсько-господарську кампанію. Проте в його діяльності не можна було не помітити й проявів адміністрування. Особливо це стосувалося питань, пов'язаних з заготівлею хліба. Їх виконання розцінювалося як перша заповідь перед державою, незважаючи на те, що плани часто були нереальними. Наприклад, на Пленумі ЦК КП(б)У у червні 1950 р. Л. Г. Мельников, зокрема, сказав про неспроможність як керівника очолювати Ворошиловградську обласну партійну організацію А. І. Гайового тільки тому, що в минулому році області, щоб виконати плани хлібозаготівель, їх три рази знижували. Тепер, як відзначав Л. Г. Мельников, його доля залежить від того, чи виконає область у цьому році план хлібозаготівель. «Відверто кажучи,— підкреслив він,— ми допустили помилку, що до цього часу залишаємо Вас секретарем обкому... Для Вас хлібозаготівлі цього року будуть останнім і вирішальним іспитом і може статися більше, ніж увільнення від посади секретаря обкому, може виникнути питання про те, залишати Вас в партії чи не залишати»¹⁷.

При розв'язанні питань сільськогосподарського виробництва Л. Г. Мельников приділяв багато уваги такій складній ділянці роботи як укрупнення дрібних колгоспів. Ця кампанія почалася на Україні з ініціативи М. С. Хрущова ще в середині 1949 р. і набрала особливо широкого розмаху після відповідної постанови ЦК ВКП(б), ухваленої в травні 1950 р. Цим адміністративним заходом передбачалося зміц-

¹⁵ Найважливіші дати з історії Комуністичної партії (Довідник про з'їзди, конференції і пленуми ЦК КП України)— К., 1958.— С. 39—43.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 920, арк. 58.

¹⁷ Там же, арк. 80.

нити колгоспи в організаційному і господарському відношенні, підвищити продуктивність праці в сільському господарстві.

Слід відзначити, що укрупнення колгоспів проходило з великим напруженням. Про це свідчить проведене 16 червня 1950 р. засідання секретаріату ЦК ВКП(б), на якому виступили секретарі ЦК ВКП(б) Г. М. Маленков і М. С. Хрущов і про яке розповів на червневому (1950 р.) Пленумі ЦК КП(б)У Л. Г. Мельников. На засіданні Секретаріату ЦК ВКП(б) йшла мова про форсування укрупнення колгоспів. Зокрема, Маленков вимагав не відкладати цю кампанію до зими. З таких позицій виступав і Хрущов. З проведенням укрупнення колгоспів вони пов'язували надію зміцнити дисципліну в господарствах, добитися вироблення усіма колгоспниками обов'язкового мінімуму трудоднів. Розповідаючи про досвід будівництва нових сіл у Московській області після укрупнення колгоспів, М. С. Хрущов поділився «досвідом» підвищення дисципліни у колгоспників. В селах поширювалися чутки, що «ми тих колгоспників, які погано працюють і не виконали мінімуму трудоднів, в це нове село не візьмемо». А коли дехто питав, куди ж таким колгоспникам подітися, їм відповідали: «А куди хочете, ви не виконуєте мінімуму трудоднів, ви фактично не є колгоспниками». З такої зневажливої щодо селянства розповіді М. С. Хрущова Л. Г. Мельников зробив такий висновок: «Потрібно було б і нам такі чутки поширити, адже є області, де багато (колгоспників) не виробили мінімуму трудоднів. До цього ж необхідно згадати і закон про виселення за межі Українної дармоїдів (мається на увазі Указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя») ¹⁸. Це, звичайно, аж ніяк не дає підстав ідеалізувати як діяльність М. С. Хрущова, так і його наступника на високій партійній посаді Л. Г. Мельникова у той час.

Однак не можна не відзначити, що в цілому до питань укрупнення колгоспів він намагався підходити реально. Зокрема, Мельников піддав критиці Черкаський райком партії Київської області, де створили колгосп — гігант, в якому було близько 6 тис. працездатних колгоспників, близько 15 тис. га землі (а це ж не степовий район), населені пункти віддалені один від одного на багато кілометрів. Та й керівників для таких господарств важко було підібрати. Відзначивши все це, Леонід Георгійович підкреслив: «Я не хочу цим сказати і, безумовно, далекий від такої думки, що ми будемо перешкоджати створенню таких великих колгоспів — гігантів, все ж потрібно виходити з господарської доцільності і з наявності кадрів» ¹⁹.

Здійснюючи курс на укрупнення колгоспів, в листопаді 1950 р. Л. Г. Мельников зробив доповідь на Пленумі ЦК КП(б)У, присвячену питанню укрупнення дрібних колгоспів, їх організаційно-господарського зміцнення ²⁰. З приводу укрупнення колгоспів він 14 грудня 1950 р. вмістив в газеті «Правда» статтю «Організаційно-господарське зміцнення колгоспів», а 20—22 грудня на нараді секретарів партійних організацій укрупнених колгоспів в ЦК КП(б)У він виступив з доповіддю «Про поліпшення організаційно-партійної і масово-політичної роботи в укрупнених колгоспах і завдання партійних організацій по дальшому організаційно-господарському зміцненню колгоспів» ²¹. Ці питання розглядалися також в його доповідях на республіканських нарадах секретарів сільських райкомів і окружкомів КП(б)У, що проходили в січні і липні 1951 р. ²².

¹⁸ Там же, арк. 96.

¹⁹ Там же, арк. 89.

²⁰ Компартия Украины в резолюциях... Т. 2.— С. 350—367.

²¹ Правда Украины.— 1950.— 23 дек.

²² Там же.— 1951.— 9 янв., 3 июля.

Відзначаючи важливість розвитку сільськогосподарського виробництва, організаційно-господарського зміцнення колгоспів, Л. Г. Мельников акцентував увагу на вдосконаленні стилю роботи райкомів і округкомів партії, необхідності усувати практику підміни ними радянських і господарських органів. «Підміняючи радянські і господарські органи,— говорив він на нараді перших секретарів райкомів і округкомів КП(б)У у січні 1951 р., райкоми партії тим самим знеособлюють їх, сковують ініціативу, усувають їх від відповідальності за доручені ділянки роботи»²³. Проте в умовах командно-адміністративної системи становище в цьому плані не зміцнювалося на краще.

Звичайно, з укрупненням колгоспів створювалися кращі умови для раціонального використання техніки. Проте основної мети не було досягнуто: сільське господарство продовжувало відставати. До того ж при проведенні укрупнення порушувалися принципи добровільності, доцільності об'єднання. Були допущені й інші помилки й перекручення. Це призводило до відповідних негативних наслідків, що змусив визнати Л. Г. Мельников на червневому (1950 р.) Пленумі ЦК КП(б)У: «Проявляються такі фактори, які характерні були для перших років колективізації... Є немало колгоспників і колгоспного активу, які чинять опір проведенню цього заходу»²⁴. При укрупненні колгоспів колгоспники ще більше відчужувалися від засобів виробництва, від управління справами колгоспів, було зроблено крок до появи згодом «безперспективних» сіл.

Важливе місце в діяльності ЦК КП(б)У і його першого секретаря займали питання організаційно-партійної та ідеологічної роботи. Ці питання за період з 1950 р. по березень 1953 р. сім разів обговорювалися на пленумах ЦК Компартії України. Помітний вплив на поліпшення партійної роботи справив лютнево-березневий (1951 р.) Пленум ЦК КП(б)У. У доповіді Л. Г. Мельникова «Про підсумки звітів і виборів керівних партійних органів і заходи по дальшому поліпшенню організаційно-партійної і масово-політичної роботи партійних організацій України» відзначалось, що звітно-виборні партійні збори і конференції показали зростаючу активність комуністів, їх непримиренність до недоліків у роботі, високу вимогливість до своїх керівників. У доповіді також підкреслювалось, що ще є багато випадків порушення внутріпартійної демократії і колегіальності в роботі, адміністрування і неправильного ставлення до критики²⁵. Слід проте зазначити, що ці недоліки не були усунені і в наступні роки.

Центральний Комітет КП(б)У на чолі з Л. Г. Мельниковим багато уваги приділяв ідеологічній роботі. У «Правді» в червні 1951 р. була опублікована стаття Л. Г. Мельникова «За нове піднесення українського мистецтва і літератури», де в основному правильно оцінювалося становище в літературі і мистецтві на Україні в той час²⁶. Ситуація різко змінилася після опублікування на початку липня 1951 р. в газеті «Правда» з ініціативи Сталіна редакційної статті «Проти ідеологічних перекручень в літературі»²⁷.

У республіці знову почалась кампанія необгрунтованих обвинувачень представників літератури і мистецтва, насамперед в націоналізмі і космополітизмі. Це знайшло відбиток і на матеріалах Пленуму ЦК КП(б)У (20—24 листопада 1951 р.), на якому з доповіддю «Про стан і заходи поліпшення ідеологічної роботи партійної організації України» виступив Л. Г. Мельников²⁸. Поряд з відзначенням певних досягнень в ідеологічній роботі республіканської партійної організації в ці-

²³ Там же.— 9 янв.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 920, арк. 87.

²⁵ Правда України.— 1951.— 4 марта.

²⁶ Правда.— 1951.— 15 июня.

²⁷ Там же.— 2 июля.

²⁸ Рад. Україна.— 1951.— 25 листоп.

лому, розвитку літератури і мистецтва, у доповіді Л. Г. Мельникова висловлювалися, зокрема, положення в дусі постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з ідеологічних питань 1946—1948 рр., були піддані несправедливій критиці твори окремих українських літераторів і композиторів*. У матеріалах і постанові Пленуму особливо наголошувалося на необхідності вести більш рішучу боротьбу з проявами українського буржуазного націоналізму і космополітизму²⁹. Було визнано як «цілком правильну і своєчасну більшовицьку критику серйозних недоліків і помилок в ідейно-виховній роботі на Україні, слабку роботу ЦК КП(б)У по керівництву ідеологічними питаннями»³⁰.

Важливою подією в житті партійної організації республіки став XVII з'їзд КП(б)У (23—27 вересня 1952р.). Із звітною доповіддю Центрального Комітету на з'їзді виступив Л. Г. Мельников. Він критично оцінив більш ніж трирічний період у житті Компартії України і українського народу і зосередив увагу партійної організації республіки на невирішених питаннях. У промисловості недостатньо використовувалися наявні виробничі потужності і резерви виробництва. Низькою були врожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тваринництва. У республіці було немало відстаючих районів і колгоспів. Ставилось завдання посилити також організаторську й ідеологічну роботу. Не можна, проте, не відзначити, що на роботу з'їзду, звітну доповідь ЦК КП(б)У наклав свій відбиток культ особи Сталіна. В роботі з'їзду було багато парадності, певні успіхи називалися «всесвітньо-історичними перемогами», які досягнуті «під керівництвом великого вождя і вчителя товариша Сталіна». У такому ж дусі був побудований виступ Л. Г. Мельникова на XIX з'їзді ВКП(б). На цьому з'їзді Л. Г. Мельников розповів про досягнення України, про невирішені у республіці питання, соціалістичні перетворення у західних областях України.

Очолюючи ЦК Компартії України, Л. Г. Мельников приділяв чимало уваги пропаганді рішень XIX з'їзду КПРС, а також XVII з'їзду Компартії України, здійсненню політики партії. У кінці жовтня 1952 р. він виступив на зборах активу Київської міської партійної організації, згодом взяв участь в кількох республіканських нарадах з різних питань партійного, державного і господарського життя, відвідав західні області України. Здавалося, нічого не провіщало суттєвих змін в його долі. Проте 13 червня 1953 р. у центральній і республіканській пресі з'явилось повідомлення, в якому говорилося, що «цими днями відбувся Пленум ЦК КП України. Пленум обговорив питання про хиби в політичній роботі і в керівництві господарством та культурним будівництвом в республіці». Пленум визнав незадовільним керівництво ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР західними областями України. Як повідомлялось, Пленум відзначив, що «Бюро ЦК і секретар ЦК КП України тов. Мельников у своїй практичній роботі допустили перекручення лєнінсько — сталінської національної політики нашої партії, які виявилися у порочній практиці висування на керівну партійну і радянську роботу в західних областях України переважно працівників з інших областей УРСР, а також у фактичному переведенні викладання в західних вузах на російську мову»³¹. Пленум увільнив від обов'язків першого секретаря і вивів із складу Бюро ЦК Компартії України Л. Г. Мельникова «як такого, що не забезпечив керівництва, допустив грубі помилки в справі добору кадрів і проведення національної політики партії»³². Звичайно, було б невірним заперечувати наявність недоліків у роботі ЦК Компартії України, його першого секретаря. Про-

* Докладніше див.: Укр. іст. журн.— 1989.— № 2.— С. 14—25.

²⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1 спр. 976, арк. 3—25.

³⁰ Там же, оп. 6, спр. 1536, арк. 124.

³¹ Рад. Україна.— 1953.— 13 черв.

³² Там же.

те не це, на нашу думку, було справжньою причиною увільнення Л. Г. Мельникова.

На початку 50-х років, як і в попередній період, ЦК Компартії України великого значення надавав західним областям України. Проводилася велика робота по добору, розстановці і вихованню кадрів з місцевого населення. Якщо на початку 1951 р. 14,3 % працівників, які затверджувалися ЦК і обкомами Компартії України, були з місцевого населення, то у квітні 1953 р. таких працівників було вже 26,8 %, тобто майже у два рази більше. Висунутих з місцевого населення працівників в той час нараховувалося: серед перших секретарів обкому — 1, голів облвиконкому — 7, перших і секретарів райкомів і окружкомів — 62, голів міськрайвиконкомів — 139, секретарів обкомів комсомолу — 21 і т. д.³³

Все ж-таки на керівну роботу працівників з місцевого населення висувалося ще недостатньо. Це пояснювалося рядом причин. Незважаючи на численні рішення ЦК КП(б)У з цього питання, деякі партійні комітети недостатньо уваги приділяли питанням виховання і добору кадрів з місцевого населення. Мала місце і тенденція до звуження застосування української мови в діяльності партійних і радянських органів, при її викладанні у вузах республіки, в тому числі і в західних областях України. Не можна також не відзначити, що в умовах командно-адміністративної системи в діяльності Л. Г. Мельникова, як і в інших тодішніх керівних працівників, траплялись порушення принципу колективності керівництва, факти адміністрування. Проте основну, підступну роль у звільненні його від обов'язків першого секретаря ЦК Компартії України відіграв Берія, який після смерті Сталіна прагнув захопити керівництво в партії і владу в країні. З цією метою він намагався встановити повний контроль органів МВС над партійними комітетами на всіх рівнях, скомпрометувати окремих партійних працівників, зокрема Л. Г. Мельникова.

Здійснюючи практичні кроки у цьому напрямі, Берія направив на Україну міністром і заступником міністра внутрішніх справ УРСР своїх поплічників Мешіка і Мільштейна, які з перших днів протиставили МВС УРСР республіканській партійній організації. Без погодження з партійними органами вони почали звільняти з МВС республіки керівних працівників, які були направлені туди для зміцнення чекістських органів, а також замінювати керівників обласних УМВС тільки на тій підставі, що вони були росіянами. Вони дали вказівку начальникам обласних управлінь МВС західних областей збирати дані про роботу партійних органів. В зв'язку з цим тодішній начальник Львівського обласного управління МВС Т. А. Строкач згадував: «Вважаючи такі вказівки неправильними, бо органи МВС не повинні контролювати партійні органи, я зателефонував Мешіку, чи дійсно він давав такі вказівки. Мешік підтвердив це. Думаючи, що Мешік помилково чи через свою недосвідченість дав такі вказівки, я намагався переконати його, що збирати такі дані через органи МВС неприпустимо. Мешік вилаяв мене і сказав: «Тобі взагалі наші чекістські секретні завдання не можна доручати, ти зразу ж підеш в обком і доповіси про них секретарю. Але знай, що це завдання Берії, що тягнути з його виконанням не можна, потрудись виконати сьогодні ж». Я не повірив, що це завдання надходить від Берії, бо вважав, що він будь-коли міг такі дані одержати в ЦК КППС. Тому, керуючись своїм партійним обов'язком, я доповів т. Сердюку про одержання мною неправильної вказівки. Тов. Сердюк обурився такими діями Мешіка і тут же у моїй присутності доповів тов. Мельникову. В той же день увечері мені до Львова зателефонував Берія і сказав: «Що ви там робите, ви нічого не розумієте,

³³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. І, оп. 46, спр. 6809, арк. 1.

навіщо ви пішли в обком партії і розповіли Сердюку про одержане завдання. Замість надання допомоги, ви підставляєте ножку Мешіку. Ми вас виженемо з органів, зітрем в порошок, у табірний пил перетворимо...»³⁴.

Доречно зауважити, що з боку Л. Г. Мельникова як кандидата в члени Президії ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України не було вжито рішучих заходів проти антипартійних дій Берії і його поплічників. А такі дії в цей час почали виразно проявлятися, про що йому доповідали, як бачимо, перший секретар Львівського обкому Компартії України З. Т. Сердюк і начальник Львівського обласного управління МВС Т. А. Строкач³⁵.

Використавши недоліки в діяльності партійних організацій республіки, насамперед західних областей, про які говорилося вище, і подавши їх у гіпертрофованому вигляді, Берія підготував до Президії ЦК КПРС доповідну записку, в якій проти ЦК Компартії України, його Бюро і першого секретаря ЦК висувалися політичні звинувачення, насамперед у порушенні національної політики партії. Л. Г. Мельников на засіданні Президії ЦК КПРС 20 травня 1953 р., де розглядалася доповідна записка Берії, не погодився з усіма звинуваченнями на адресу ЦК Компартії України і своєю особисто. Це стало причиною того, що була створена комісія по розгляду питання про становище у західних областях України. На засідання комісії були викликані члени ЦК КПРС Д. С. Коротченко, О. І. Кириченко, О. Є. Корнійчук і кандидат в члени ЦК КПРС Л. Р. Корнієць. На засіданні комісії, а потім на засіданні Президії ЦК КПРС, яке відбулося 26 травня, Маленков, Берія, Ворошилов, Каганович, Мікоян, Хрущов піддали гострій критиці Бюро ЦК Компартії України і, зокрема, Мельникова. Єдиний, хто виступив на захист Л. Г. Мельникова на засіданні комісії, був голова Ради Міністрів УРСР Д. С. Коротченко. За це він піддався різкій критиці, згодом змушений був каятися на Пленумі ЦК Компартії України, що відбувся 2—4 червня 1953 р. «...Я повинен заявити Пленуму ЦК,— сказав він,— що на засіданні я виступив незадовільно. Замість того, щоб виступити з розгорнутою критикою наших недоліків і помилок, які були відзначені у записці тов. Берії, замість того, щоб піддати різкій критиці помилкову позицію тов. Мельникова, зайняту ним в цих питаннях його виступом на комісії, замість цього я виступив на захист тов. Мельникова і був цілком правильно за це розкритикований»³⁶.

Отже, не діставши ніякої підтримки, Л. Г. Мельников був змушений визнати помилковість свого виступу на попередньому засіданні Президії ЦК КПРС і всі недоліки, що йому приписувалися у доповідній записці Берії³⁷. 2—4 червня 1953 р. Пленум ЦК Компартії України обговорив питання про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. з питань західних областей України, ухвалену у зв'язку з доповідною запискою Берії до Президії ЦК КПРС. На цьому пленумі, як вже згадувалося, Л. Г. Мельников був увільнений від обов'язків першого секретаря ЦК Компартії України.

Звичайно, негативна оцінка роботи Л. Г. Мельникова як першого секретаря ЦК Компартії України в цілому не відповідала дійсності. Можна навести немало прикладів, які свідчать про те, що соціалістичним перетворенням західному регіоні, добору і висуванню кадрів з місцевого населення завжди приділялася велика увага з боку ЦК Компартії України, її керівників. Так було, коли республіканську парт-організацію очолював М. С. Хрущов. Так діяв і його наступник Л. Г. Мельников. «У західних областях,— говорив він на квітневому

³⁴ Там же, оп. 1, спр. 1142, арк. 74—75.

³⁵ Див. Горчаков О., Павлов В. *Совесть коммуниста // Радуга*.—1988. № 8.— С. 128, 131—132.

³⁶ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1120, арк. 76.

(1950 р.) Пленумі ЦК КП(б)У,—потрібно вирощувати місцеві кадри голів колгоспів, висувати партійних і безпартійних більшовиків. Потрібно висувати і ставити місцевих людей до керівництва місцевими партійними організаціями, радянськими і сільськогосподарськими органами. У цьому запорука вирішення багатьох питань»³⁸. Він також критично оцінював свою діяльність, говорив і про недоліки. Він визнавав, що так і не виконав свого зобов'язання вивчити досконало українську мову.

Хід Пленуму ЦК Компартії України, де обговорювалися постанова ЦК КПРС і доповідна записка Берії, свідчить, що тут успішно «спрацювала» командно-адміністративна система. Всі 30 виступаючих на Пленумі погодилися з висновками доповідної записки Берії, схвалили рішення ЦК КПРС про увільнення Л. Г. Мельникова з посади першого секретаря ЦК Компартії України. Проте не можна не відзначити таку деталь. Більшість виступаючих від західноукраїнського регіону не критикували особисто Л. Г. Мельникова. Зокрема, перший секретар Дрогобицького обкому Компартії України Д. Г. Гапій говорив про значну роботу, яка проводилась по висуванню керівних кадрів з місцевого населення. Цим питанням, наголошував промовець, велику увагу приділяв Центральний Комітет КП(б)У. Не було критики на адресу Мельникова у виступах перших секретарів обкомів партії: Ізмаїльського — С. М. Новикова, Тернопільського — Г. І. Шевчука, Станіславського — П. К. Щербака, першого секретаря ЦК ЛКСМУ Г. Г. Шевеля. Виступаючи на Пленумі, директор Львівського філіалу музею В. І. Леніна Б. К. Дудикевич відзначив, що в західних областях «дуже обмежене коло таких кадрів, яких можна було б висувати на відповідальні посади»³⁹.

Проте не можна не відзначити, що більшість виступаючих піддала різкій, не завжди справедливій критиці діяльність Л. Г. Мельникова в дусі доповідної записки Берії. Це, зокрема, проявилось у виступі О. Є. Корнійчука, який між іншим заявив, що «в усіх припущених помилках, про які сказано в доповідній записці тов. Берії та в постанові ЦК КПРС, винний в першу чергу тов. Мельников, який зазнався, який забув, що велика честь припала йому стати на чолі Комуністичної організації України, очолити Комуністичну партію України, які випестували геніальні вожді Ленін і Сталін, на чолі якої стояли роками соратники великих вождів Леніна і Сталіна — товариші Молотов, Каганович, Хрущов»⁴⁰. З наклепницькою промовою, в якій проводилася лінія Берії підпорядкувати партійні комітети органам МВС, виступив міністр внутрішніх справ УРСР Мешік.

Надуманість і наклепницький характер вигадок Берії і його поплічників Мешіка і Мільштейна на адресу ЦК КП(б)У і Л. Г. Мельникова про порушення ленінських принципів національної політики і її здійснення в республіці були відзначені пізніше на Пленумі ЦК Компартії України 29—30 липня 1953 р., який обговорив питання «Про постанову Пленуму ЦК КПРС від 7 липня 1953 р. «Про злочинні антипартійні і антидержавні дії Берії»⁴¹. У постанові Пленуму ЦК Компартії України відзначалося, що Берія у своїй записці про становище в західних областях України «під фальшивим приводом боротьби з порушеннями національної політики партії намагався підірвати дружбу народів нашої країни, протиставити український народ великому російському народу, українців західних областей українцям східних областей, активізувати буржуазних націоналістів...»⁴². Підкреслювалось,

³⁷ Там же, арк. 2, 3.

³⁸ Там же, спр. 906, арк. 220.

³⁹ Там же, спр. 1120, арк. 161.

⁴⁰ Там же, арк. 94.

⁴¹ Компартія України в резолюціях... — С. 449.

⁴² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1139, арк. 8.

що на попередньому Пленумі не було дано відсічі горезвісній записці Берії, в якій, як сказав перший секретар Львівського обкому партії З. Т. Сердюк, ми, члени ЦК, до кінця не розібралися, хоча дещо викликало сумнів⁴³. Перший секретар Сталінського обкому партії О. І. Струєв зауважив, що «ми самі розгубилися, здрейфили перед мерзенною запискою Берії. Ми допустили, мені здається, також серйозний недолік, який полягає в тому, що тоді ж не дали оцінки зневажливому, непартійному виступу з цієї трибуни беріївського виродка Мешіка, який ревізував дії керівників Центрального Комітету (Компартії України—І. К.) партійних організацій на місцях»⁴⁴.

Таким чином, наклепницька доповідна записка Берії, подальші його дії, як і акції його поплічників, могли завдати великої шкоди дружбі і співробітництву між українським і російським народами, вони ставили під сумнів доцільність допомоги російського народу в справі соціалістичного будівництва на Україні, підривали його основи, позбавляли трудящих західних областей України плідотворної допомоги досвідченими кадрами з боку східних областей УРСР і всього Радянського Союзу.

Важливо підкреслити, що після звільнення з посади першого секретаря ЦК Компартії України Л. Г. Мельников продовжував активно працювати. З 1953 р. він — на дипломатичній роботі (Надзвичайний і повноважний посол СРСР у Румунії), у 1955 р. був призначений міністром будівництва підприємств вугільної промисловості, потім працював першим заступником Голови Ради Міністрів Казахської РСР, очолював Держгіртехнагляд РРФСР і Казахстану. У 1966 р. Л. Г. Мельников став головою Держгіртехнагляду СРСР. На цій посаді він трудився до останніх днів свого життя.

Займаючи відповідальні партійні та державні посади, Л. Г. Мельников брав активну участь в громадсько-політичному житті країни і республіки. На XIX з'їзді КПРС він був обраний членом ЦК і членом Президії ЦК КПРС, у березні 1953 р. — кандидатом у члени Президії ЦК КПРС. Після XX з'їзду КПРС — кандидат у члени ЦК КПРС. На XV з'їзді КП(б)У обраний кандидатом у члени ЦК, на XVI—XVII з'їздах — членом ЦК Компартії України. В 1947—1952 рр. — член Політбюро ЦК КП(б)У, з листопада 1952 по червень 1953 р. — член бюро ЦК Компартії України. Був депутатом Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР кількох скликань. Помер Л. Г. Мельников 16 квітня 1981 р.

Одержано 05.04.89.

Предпринята первая попытка составления политической биографии первого секретаря ЦК Компартии Украины Л. Г. Мельникова, показан сложный характер его политической деятельности. Обращается основное внимание на обстоятельства освобождения Л. Г. Мельникова с должности первого секретаря ЦК Компартии Украины.

⁴³ Там же, спр. 1120, арк. 128.

⁴⁴ Там же, спр. 1120, арк. 24.

Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції та громадянської війни на Україні

П. Ю. Дибенко

Дибенко Павло Юхимович (автобіографія)*. Народився 16 лютого 1889 р. Уродженець села Людків Новозибківського повіту Чернігівської губернії (нині — Гомельської)¹. Походить із селян. Його рідні — мати, батько, брат і сестра донині живуть у с. Людків і займаються селянством. Селяни даного села й повіту є малоземельними. Земельні ділянки для селян до революції були нарізані виключно на досить піщаному ґрунті. Вся найзручніша й найплодородніша земля належала поміщикам, яких на території повіту було — великих 7 і дрібних, як вони звуться, природжених дворян, в одному лише с. Людкові майже 40 дворів. Маломаєтні дворяни мали у своєму розпорядженні від 100 до 300 десятин орної землі. Селянство даного повіту й особливо с. Людкова було досить бідне й постійно займалося відхідними промислами, еміграцією до Америки й поденними роботами у маломаєтних дворян. До числа таких бідних селян належала й родина Д., яка при 9 особах сім'ї мала три десятини землі, одного коня й одну корову. Батько й мати постійно працювали на поденних роботах. З працездатних у родині було тільки двоє — батько й мати². Інші члени сім'ї — 6 дітей (найстаршій сестрі в 1899 р. було 13 років) та дідусь 102 років. Злидні, як вічний супутник у родині Д., змушували малолітніх дітей йти на поденщину у літній час заробляти гроші. Д. уже семи років разом з батьком працює в полі — допомагає боронувати й возити добрива, а у вільний час доглядати худобу маломаєтних дворян. Мати, обтяжена купою малолітніх дітей, яка день у день працювала, особливо навесні й влітку, вечорами й вранці у себе, а вдень поденницею за копійки, з ненавистю ставилась до поміщиків, завжди проклинаючи їх як тих, хто живе за рахунок селян і не цінує їхньої праці. Ще змалку, за таких важких умов життя, серед усіх членів родини народжувалась ненависть до поміщиків-гнобителів.

Незважаючи на досить тяжкі умови існування сім'ї, Д. як старший син, 6 років був відданий учитися до попівни, яка зайнята з ним та ще чотирма селянськими дітьми вела у холодній кухні, де водночас були телята й молоді вівці. Попівна — вчителька як метод виховання майже щодня застосовувала побої та биття лінійкою. Таке ставлення, незважаючи на бажання щоб то не було вчитися, змусило кинути займатися після 4 місяців, і тільки наступного року він вступив до народної школи³. Будучи в народній школі добрим учнем, він користувався любов'ю з боку завідувачої школою М. К. Давидович, котра на той час перебувала в партії с.-д. Після закінчення народної школи мати й батько відмовились далі вчити, незважаючи на прохання Д., і лише завдяки наполяганню Давидович, яка з ним увесь час займалася, вдалося перебороти впертість батьків і восени 1899 р. вступити до 3-класного міського училища. Коли він був учнем народного училища, рідні не могли йому допомагати абсолютно нічим, і тому доводилось під час канікул працювати у маломаєтних дворян, щоб мати кошти придбати підручники й зшити собі обмундирування. Протягом 4 років навчання у міському училищі Д. не поривав зв'язок із своєю колишньою вчителькою, яка певною мірою впливала і на його виховання. Будучи учнем міського училища, в 1905 р., ще не усвідомлюючи точно, що саме відбувається, Д. бере участь у страйковому русі учнів реального, технічного й міського училищ, за що в 1906 р.

* Текст та примітки до друку підготував д-р іст. наук, проф. Ю. М. Гамрецький.

після придушення селянського повстання Новозибківського повіту Дубасовим⁴, притягнувшись до відповідальності стародубським окружним судом. На суді був виправданий. 14 років закінчив трикласне міське народне училище, після чого батьки категорично відмовилися продовжувати його вчити, посилаючись на свою злиденність і вимагаючи від нього влаштуватися на службу і допомагати їм годувати інших дітей. На той час середній брат, Федір Юхимович (який у 1919 р. був убитий під час громадянської війни при взятті ст. Дебальцево, будучи командиром дивізії)⁵, вступив також до міського училища і вимагав учти і його. Довелося підкоритися рідним і влаштуватися служити до казначейства⁶ у м. Новоолександрівську⁷, де скарбником був один з родичів. Через півтора року служби у казначействі Д. був звільнений зі служби на вимогу новоолександрівського справника, як такий, котрий перебуває в нелегальній організації. Після виключення з казначейства поїхав до Риги, де 17-річним юнаком влаштувався працювати звичайним вантажником на пароплави, де працював протягом двох років. Дана робота була сезонною, тому взимку був безробітним. Однак, протягом літа вдавалося заощадити незначні кошти, і на ці копійки вдавалося відвідувати взимку електротехнічні курси. В 1910 р. влаштувався працювати на ризький холодильник. Під час роботи на холодильнику зв'язався з групою більшовиків—латишів, де разом з ними, не будучи членом партії, працював. За страйк на холодильнику був звільнений і в липні 1910 р. працював на будівництві, де також у серпні місяці вибухнув страйк. Під час цього страйку, перебуваючи вже під наглядом поліції і розшукуваний нею, поїхав до Лібави, де нелегально прожив до весни 1911 р. У 1911 р. знову повернувся до Риги і працював знову вантажником на пароплавах. За неявку на призовну дільницю і ухилення від військової повинності у листопаді 1911 р. був заарештований у Ризі і відправлений етапним порядком до Новозибкова на призовну дільницю. Після прибуття до Новозибкова був прийнятий на військову службу матросом у Балтійський флот⁸. Будучи матросом на Балтфлоті у 1912 р., офіційно вступив до партії більшовиків⁹ і працював разом із Сладковим¹⁰, який помер у 1922 р. у Кронштадті. Після закінчення мінної школи в 1913 р. був списаний на лінійний корабель «Император Павел I-й»¹¹, який після Лютневої революції був перейменований у «Республіку». На цьому кораблі, який серед моряків звався «морською в'язницею», вів активну підпільну роботу і був організатором повстання в 1915 р. під час повстання на дредноуті «Петропавловск». У 16 році пішов разом з морським батальйоном на ризький фронт у район Ікскульських укріплених позицій. Перед наступом батальйон моряків, будучи досить обробленим і революційно настроєним, відмовився виступати і до цього схилив 45-й сибірський стрілецький полк. За підняття повстання батальйон моряків був терміново відкликаний до Риги, де його розформували і під конвоєм відправили назад до Гельсінгфорса. По дорозі багато хто з моряків був заарештований. Д. під час відправки батальйону залишився у Ризі під виглядом хворого у госпіталі, де пробув два місяці і тільки після цього повернувся, за що згодом був засуджений на два місяці¹². У 1917 р. після Лютневої революції був обраний головою центрального комітету Балтійського флоту¹³, де, перебуваючи у меншості із складу Центробалту (всіх членів Центробалту 33, більшовиків — 6 та їм співчуваючих — 5), все ж таки провів статут Центробалту, який недвозначно говорив про те, що Центробалт визнає Тимчасовий Уряд, але всі його розпорядження втілюються в життя тільки за санкцією Центробалту. У липні місяці за Липневе повстання був заарештований, побитий юнкерами й просидів у «Крестах» до 4 вересня¹⁴. Після виходу з «Крестов» знову повернувся до Гельсінгфорса і почав виконувати обов'язки Центробалту, який після липневих днів був розігнаний комісаром Керенського — Онипком¹⁵. У 1917 р. на початку жовтня під час великого наступу німецького флоту у Балтморі, будучи головою Центробалту, брав участь у боях під островом Даго та Езелем¹⁶. У жовтні брав активну участь у повстанні й командував військами під Царським і Гатчиною¹⁷. Ліквідувавши авантюру Керенського¹⁸, особисто заарештував Краснова¹⁹ і доставив у Смольний²⁰. У жовтні був обраний народним комісаром у морських справах, яким пробув до квітня 1918 р.²¹ У травні 1918 р. був судимий за здачу німцям Нарви, але був судом виправданий²². Після суду поїхав на нелегальну роботу на Україну та в Крим. У Севастополі у серпні 1918 р. був заарештований урядом генерала Сулькевича²³ й просидів до кінця вересня 1918 р. При спробі втекти із Севастопольської в'язниці був закутий в наручники та кайдани й перевезений до Сімферопольської в'язниці. Із в'язниці був

визволений згідно з переговорами Раднаркому з німцями на заміну²⁴. У жовтні, прибувши, до нейтральної зони²⁵ біля м. Рильська Курської губернії, був спочатку військовом полку, потім вступив у командування батальйоном і згодом, при взятті Харкова й наступному просуванні у напрямку на Катеринослав, командував групою катеринославського напрямку²⁶. У лютому 1919 р. був призначений начальником Задніпровської дивізії²⁷, котра, після заняття Криму, була переформована в Кримську армію²⁸, якою командував до липня 1919 р., водночас був і народним комісаром у військових і морських справах Кримської Республіки²⁹. У вересні 1919 р. вступив до Академії РСЧА³⁰, але відразу ж був відраджений на південно-східний фронт, де вступив у командування 37 стріл. дивізією³¹, з якою брав участь 28 листопада під час розгрому корпусу білих генерала Топоркова у станиці Качалинська й при взятті Царицина. У лютому 1920 р. вступив у командування 1-ю Кавказькою кавалерійською дивізією³² і під час ліквідації денікінщини³³ командував кавгрупою на майкопському напрямку. У липні 1920 р. командував 2-ю кавалерійською дивізією на південному фронті³⁴. У вересні 1920 р. повернувся до Академії. У 1921 р., будучи слухачем молодшого курсу Військової Академії, був відправлений для участі в ліквідації кронштадтського заколоту³⁵. Після прибуття до Оранієнбаума прийняв командування зведеною дивізією і в день бою за оволодіння Кронштадтом командував військами, які брали участь під Кронштадтом. Після ліквідації кронштадтського повстання був призначений комендантом Кронштадтської фортеці. Через кілька днів був відкликаний для призначення для дій проти банд Антонова³⁶. Згідно з міркуваннями штабу РСЧА був призначений начальником західного Чорноморського узбережжя і в червні місяці командиром 51 Перекопської дивізії³⁷. Командуючи дивізією, водночас екстерном, протягом півтора року, тобто з 1 червня 1921 р. і по 1 вересня 1922 р., склав заліки за старший і додатковий курс Військової Академії. Так, чин., у 1922 р. закінчив Військову Академію РСЧА. У липні 1921 р. був призначений командиром 6 стрілецького корпусу. Після закінчення Академії був переведений на посаду командира і комісара 5 стрілецького корпусу. У квітні 1924 р. призначений командиром 10 стріл. корпусу. 6 травня 1925 р. призначений начальником Артилерійського Управління Робітничо-Селянської Червоної Армії та 3-м з'їздом Рад Союзу Рад. Соц. Респ. обраний членом Центр. Вик. Ком. СРСР³⁸.

За бойові заслуги нагороджений: трьома орденами Червоного Прапора, золотим годинником ВЦВК, срібним годинником ленинградської Ради й конем.

ПРИМІТКИ

¹ Нині — Новозибківський район Брянської області РРФСР.

² Батько — Юхим Васильович, мати — Ганна Денисівна.

³ Міністерству освіти в Росії підпорядковувалися початкові школи двох типів — однокласні й двокласні. У першому з них повний курс навчання тривав 3—4, а у другому — 5—6 років.

⁴ Дубасов В. Ф. (1845—1912) — один з проводирів царської реакції. У 1905 р. керував придушенням аграрного руху у Чернігівській, Полтавській і Курській губерніях. З листопада 1905 р. — московський генерал-губернатор, очолив розгром Грудневого збройного повстання у Москві.

⁵ Дибенко Ф. Ю. (1887—1919) — поручик царської армії (1916). У грудні 1918 р. командував 1-ю бригадою 3-ї повстанської дивізії в Донбасі, потім — 49-ю стрілецькою дивізією. Загинув 31 березня 1919 р. у районі Дебальцевого.

⁶ Казначейства — каси міністерства фінансів. Працювали в кожному губернському та повітовому центрі. До їх компетенції входило: збирання державних податків, держвитрати, а також продаж гербового паперу, видача різних свідоцтв тощо.

⁷ Новоолександрівськ — повітове місто Ковенської губернії. Нині — м. Зарасай Вільнюської області Литовської РСР.

⁸ У його формулярному списку записано: «Час прийому на службу — 2 січня 1912 р., зріст 2 аршини 7 $\frac{1}{8}$ вершка (175,5 см). Влаштований на службу до 1-го Балтійського флотського екіпажу м. Кронштадта 16 січня 1912 р.» Зарахований учнем Кронштадтського навчально-мінного загону.

⁹ У червні 1912 р. став членом більшовицької партії.

¹⁰ Сладков І. Д. — колишній артилерійський унтер-офіцер, член більшовицької партії з 1909 р. (за іншими даними — з 1911 р.). У жовтневій дні командував загonom моряків.

¹¹ На лінкорі «Император Павел I-й» служив матросом-електриком з грудня 1913 р. до 28 квітня 1916 р. На «Республіці» в 1917 р. із 1457 чол. команди 520 були більшовиками.

¹² У квітні 1916 р. заарештований і засуджений військово-морським судом у Гельсінгфорсі до двомісячного ув'язнення у військово-виправній в'язниці, після відбуття якого призначений баталером на допоміжний корабель «Ща», де і служив до лютого 1917 р.

¹³ Центробалт (Центральний комітет Балтійського флоту) — найвищий виборний революційно-демократичний орган матроських мас Балтики. Створений 28—30 квітня (11—13 травня) 1917 р. за ініціативою матросів для координації діяльності флотських комітетів. Керував усім політичним життям флоту, контролював оперативну роботу командування, покладав край контрреволюційним діям, піклувався про поліпшення умов служби матросів. Без його санкції накази командування не мали сили. У жовтні став бойовим штабом, розгорнув підготовку до збройного повстання. За вказівкою Центробалту бойові кораблі були приведені в стан бойової готовності. Загони моряків відправлені в Петроград для подання допомоги повсталим матросам. Центробалт був на головній базі флоту у Гельсінгфорсі. Діяв до 4 березня 1918 р. Потім був замінений Радою комісарів Балтфлоту.

¹⁴ П. Ю. Дибенко очолював комітет з часу його виникнення і до липневих днів та з 16(29) жовтня по 2(15) січня 1918 р.

¹⁵ У «Крестах» — в'язниці в Петрограді — перебував з 6 липня по 4 вересня 1917 р.

¹⁶ Оніпко Ф. М. (нар. у 1880 р.) — трудовик, депутат І Державної думи від селян Ставропольської губернії. Редагував газету «Трудовая Россия», що виходила у Петербурзі в 1906 р. Брав участь у Кронштадтському повстанні у липні 1906 р. За це був заарештований і засуджений до заслання у Сибір. Утік за кордон. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції повернувся в Росію. Тимчасовий уряд призначив його комендантом Свеаборзької фортеці й генеральним комісаром Балтійського флоту. Після Великого Жовтня працював у радянських установах.

¹⁷ Німецьке командування планувало знищити Балтійський флот і завдати удару по Кронштадту та Петрограду. 29 вересня — 6 жовтня 1917 р. тривав Моозундський бій. Плани ворога були зірвані. 29 ворожих кораблів знищені, 25 — серйозно пошкоджені. Революційний флот здобув свою першу вагому перемогу.

¹⁸ Першою спробою сил контрреволюції захопити Петроград і повалити Радянську владу став заколот Керенського — Краснова. 27 жовтня (9 листопада) вони захопили Гатчину, 28 жовтня (10 листопада) — Царське село. 30 жовтня (12 листопада) в районі Пулково їх спинили, а 1(14) листопада революційні війська ввійшли в Гатчину. Керенський утік, а Краснов був заарештований, але згодом відпущений під слово честі.

¹⁹ Керенський Олександр Федорович (1881—1970), буржуазний політичний діяч, есер (з 1917 р.), міністр юстиції у Тимчасовому уряді. У травні-серпні — військовий і морський міністр. З липня 1917 р. — міністр-голова Тимчасового уряду, а з 30 серпня — верховний головнокомандуючий. З 1918 р. — в еміграції.

²⁰ Краснов Петро Миколайович (1869—1947), генерал-лейтенант, командуючий 3-м кінним корпусом. У травні 1918 р. — отаман Донського козацтва. Емігрант.

²¹ Смольний — будинок Смольного інституту шляхетних дівчат у Петрограді, де в дні Жовтневого збройного повстання був розміщений штаб революційних сил. Там до переїзду в Москву працювали Радянський уряд і ЦК РСДРП(б).

²² На 2-му Всеросійському з'їзді Рад 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. був створений комітет у військових і морських справах у складі наркомів В. О. Антонова-Овсієнка, П. Ю. Дибенка та М. В. Криленка. За постановою Раднаркому від 7(20) листопада організовано Верховну морську колегію, а з 22 лютого 1918 р. — Наркомат у морських справах. Вони здійснювали демобілізацію старого флоту й створювали Робітничо-Селянський Червоний Флот, керували його бойовими діями.

²³ 28 лютого 1918 р. зведений загін під командуванням П. Ю. Дибенка був відправлений з Петрограда до Нарви. Він недооцінив сили противника, припустився ряду помилок. За рішенням Раднаркому був звільнений з посади наркома й притягнутий до відповідальності. Суд Революційного трибуналу не відшукав у його діях складу злочину й виправдав Павла Юхимовича. Однак його виключили з партії. Відновили в її лавах лише в 1922 р.

²⁴ Кримський крайовий уряд сформований 25 червня 1918 р. з буржуазних елементів пронімецької орієнтації. Головою Ради міністрів та міністром внутрішніх справ став генерал С. Сулькевич. Раніше командував Першим мусульманським корпусом, котрий був організований у 1917 р. Цей уряд проіснував до 15 листопада 1918 р.

²⁵ Його обміняли на групу німецьких генералів та офіцерів, полонених Червоною Армією.

²⁶ «Нейтральна зона» — територія завширшки від 10 до 40 км між тимчасовими кордонами Радянської Росії та окупованими районами України. Встановлена за договором про перемир'я, укладеним 4 травня 1918 р. делегацією РСФРР та представниками німецького командування.

²⁷ Група військ Харківського напрямку діяла проти частин Директорії, інтервентів та денікінців (Полтава, Лозова — на Кременчук, Катеринослав і далі на південь). До її складу входила Окрема група військ Харківського напрямку (командуючий П. Ю. Дибенко), на базі якої створено Першу Задніпровську стрілецьку дивізію.

²⁸ Перша Задніпровська стрілецька дивізія сформована 21 лютого 1919 р. за

наказом Реввійськради Українського флоту. До неї входили чотири бригади та ряд інших частин. Діяла в районі Катеринослава на Мелітопольському й Бердянському напрямках. Частини дивізії поповнили склад Кримської армії. П. Ю. Дибенко виконував обов'язки начдива з 21 лютого по 5 травня 1919 р.

²⁸ Кримська армія створена за рішенням Тимчасового робітничо-селянського уряду Кримської Радянської Соціалістичної Республіки 5 травня 1919 р. Вела бої проти денікінців. На Керченському півострові брала участь у розгромі григор'євщини. Після відступу з Криму 21 липня 1919 р. її було розформовано.

²⁹ Кримська Радянська Соціалістична Республіка виникла у квітні 1919 р. у складі РСФРР. Її Тимчасовий робітничо-селянський уряд був сформований 5 травня 1919 р.

³⁰ Перша радянська військова академія мала назву — Академія Генерального штабу Червоної Армії. Створена за наказом Реввійськради Республіки від 7 жовтня 1918 р. для підготовки керівних кадрів старшого й вищого командного складу. З осені 1919 р. в ній було запроваджено трирічний курс навчання. 5 серпня 1921 р. її перейменовано у Військову академію РСЧА. Нині — Військова академія ім. М. В. Фрунзе.

³¹ 37-а стрілецька дивізія брала участь у наступі військ Південно-Західного фронту, у визволенні Царицина. З 24 жовтня 1919 р. по 6 лютого 1920 р. начдивом був П. Ю. Дибенко.

³² Перша Кавказька кавалерійська дивізія сформована 25 вересня 1919 р. З 3 березня по 11 травня 1920 р. нею командував П. Ю. Дибенко.

³³ Денікінщина — контрреволюційний буржуазно-поміщицький режим, встановлений білогвардійськими військами генерала А. І. Денікіна (1872—1947) на півдні Росії та на Україні.

³⁴ Друга кавалерійська дивізія була сформована 17 листопада 1919 р. П. Ю. Дибенко командував нею з 28 червня по 17 липня 1920 р.

³⁵ Крошадський закат як вияв «дрібнобуржуазної анархічної стихії» (Лєнін В. І. Повне збір. творів.— Т. 43—С. 21) було придушено 18 березня 1921 р.

³⁶ Антонов О. С. (1882—1922) — есер. Після повернення із заслання в 1917 р. працював у Тамбові в міліції. З жовтня — начальник міліції у Кирсанові. В 1918 р. організував банду, яка стала збройною підпорою есерівського губкому партії. В 1920 р. очолив антирадянський закат у Тамбовській губернії, придушений восени 1921 р. Убитий під час арешту 24 червня 1922 р.

³⁷ 51-а Червонопрапорна стрілецька дивізія брала участь у Перекопсько-Чонгарській операції 7—17 листопада 1920 р., після якої й одержала назву «Перекопська».

³⁸ 3-й з'їзд Рад СРСР (13—20 травня 1925 р., Москва). ЦВК СРСР створений у кількості 833 чол.

* * *

Голод на Україні (1931 — 1933 рр) *

Четверта колгоспна весна не розвіяла примари голоду, яка густо осіла у селянських родинах. Друга половина 1932 р. для знекровленого продрозверсткою села і знесилених голоднечою людей складалася досить суперечливо. З одного боку були зроблені деякі послаблення для колгоспників, з другого — наприкінці 1932 р. покотилася нова хвиля «закручування гайок», коли йшлося про виконання хлібозаготівель. Зокрема, у травні 1932 р. Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли ряд постанов¹, за якими зменшувався державний план хлібозаготівлі на поточний рік в цілому по країні; колгоспам і селянам надавалося право торгівлі лишками свого хліба, але тільки після виконання хлібозаготівельних планів і утворення насінневих фондів, тобто з 15 січня 1933 р.; удвоє зменшувався план заготівлі худоби на наступні три

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1989.— № 7.— С. 99—111; № 8.— С. 105—117.

¹ «Про план хлібозаготівель з урожаю 1932 року та розгортання колгоспної торгівлі хлібом» (6 травня 1932 р.); «Про план скотозаготівель і про м'ясу торгівлю колгоспників і одноосібних трудящих селян» (10 травня 1932 р.); «Про порядок проведення торгівлі колгоспів, колгоспників і трудящих одноосібних селян та зменшення податку на торгівлю сільськогосподарськими продуктами» (20 травня 1932 р.).

квартали 1932 р.; відмінявся податок на риночну торгівлю власною продукцією тощо. На відміну від попередніх років, коли розрахунки на трудодні натуральною та грошовою частинами обмежувалися або затримувалися, постановою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 5 липня 1932 р. «Про збиральну кампанію 1932 року»² пропонувалося видавати колгоспникам зерновий аванс вже у процесі обмолоту в розмірі 10—15% від фактично обмолоченого хліба. Отже, деякі поступки робилися для заохочення селян результатами своєї праці, загального поліпшення продовольчого становища жителів міста й села.

Занепад колгоспів і скрутне продовольче становище селян змусило уряд України змінити хлібозаготівельний план з оглядом на очікуваний урожай. 22 липня 1932 р. РНК республіки прийняв постанову «Про план та організацію хлібозаготівель зернових культур врожаю 1932 р.». Передбачалося заготовити 356 млн. пуд. зерна, що становило на 18% менше від попереднього року³. Проте суттєвих змін всі ці заходи не внесли. По-перше, колгоспне господарювання вже було підірване трирічною продрозверсткою. По-друге, чекати до січня 1933 р., щоб потім торгувати лишками свого хліба, селяни не могли, не знаючи, чи матимуть їх після хлібоздачі. Навчені гірким досвідом викачування хліба з власних та колгоспних засіків, вони вже не вірили обіцянкам і не надіялися на остаточний розрахунок узимку 1933 р. До цього треба було ще дожити, бо голод скаженів по селах України. «Сільські власті хліб весь забрали до фунта,— писав селянин Г. С. Базаль-Савченко до Г. І. Петровського у квітні 1932 р.,— і ми погибаєм з голоду, народ падає од голоду, як солома» (док. № 18). Не можна без хвилювання читати й лист хлібороба М. М. Тавлуя, який так і починає: «Я хочу жити, но не можна, умираю з голоду... І не знаю, чи це із центра постанова, щоб од селян отбирать все із продуктів до фунта, ілі на місці видумляють, що такий ужас» (док. № 20). У безхитрій сповіді напівписьменного трудівника «від сохи» проявилися споконвічна селянська мудрість, глибина й гострота спостереження, які вражають сучасника влучними оцінками колгоспної дійсності 30-х років.

У травні — червні 1932 р. Раднарком України подав фінансову (2 млн. крб.) й продовольчу допомогу колгоспам, потерпілим від неврожаю 1931 р. і насамперед 44 районам, які перебували в найтяжчому стані (док. № 19). Було виділено також продовольство для поліпшення громадського харчування у колгоспах всіх областей⁴. Влітку 1932 р., коли піднялася городина, овочі, зелень, фрукти і було частково зібрано врожай, люди одержали перший аванс хліба на трудодні й змогли якось передихнути, відійти від пережитого, сподіватися на краще. Та не судилося. Примусова тотальна хлібозаготівля 1932 р. продовжувалася.

Почуття недовір'я не підвело селян. Якщо раніше зібране зерно вивозилося на зсипні пункти з колгоспних амбарів, то тепер відразу після обмолоту. Тому вже влітку 1932 р. селяни вмить виробили свою нехитру тактику самозабезпечення зерном «про запас» — залишали його в полові, недомолочених снопах, змішували із землею (брак на пунктах не приймався), потайки зрізували колоски, виносили зерно з токів тощо. Це, звичайно, не залишилося непоміченим. 7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності»⁵. Це був надзвичайний репресивний захід із застосуванням найвищої міри покарання — розстрілу, або позбавлення волі до 10 років з конфіскацією майна, без права амністії. В народі

² Правда.— 1932.— 6 июля.

³ Комуніст.— 1932.— 23 лип.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 279, арк. 13 зв., 38, 39.

⁵ Комуніст.— 1932.— 9 серп.

цей акт прозвали «законом про п'ять колосків». За будь-яку, навіть мінімальну кількість зірваних, або підібраних на полі стеблин хлібно-го злаку селян немилосердно засуджували.

Уряд України найбільше турбувало виконання плану хлібозаготівель з урожаю 1932 р. У доповіді на третій конференції КП(б)У в липні 1932 р. С. В. Косіор наголосив: «Ця цифра становить 356 млн. пудів по селянському сектору. План цей ми повинні безумовно виконати, бо він виходить із наших можливостей і з мінімальної потреби держави. Що собою являє теперішній план? Минулого року план хлібозаготівель по селянському сектору було визначено в 434 млн. пудів. Фактично заготовили 395 млн. пудів. Отже план цього року менше від торішнього на 79 млн. пудів, а проти фактично заготовленого менший на 39 млн. пудів»⁶. Присутній на конференції В. М. Молотов зазначив, що головне — це правильна розверстка плану хлібозаготівель. Таким чином, суть визискної політики щодо селянства залишалася незмінною. Однак учасники партійної конференції мали іншу думку. Враховуючи уроки минулого господарювання, вони своєчасно зробили важливий висновок про те, що «зміцнення колгоспів аж ніяк не можна добитися будь-якими адміністративними заходами як до колгоспів, так і всередині самого колгоспу щодо колгоспників»⁷. Про адміністрування в ході хлібозаготівель говорив на конференції і Р. Я. Терехов — секретар Харківського обкому партії. На його думку, плани в районі по колгоспах розподіляють «на око», не враховуючи стану того чи іншого колгоспу. В тих, де був більший валовий збір, «хлібозаготівний план цього колгоспу виходив з того, щоб більше забрати, бо в цьому колгоспі більше є»⁸. Нехтування економічними законами сільськогосподарського виробництва, планування «на око» досить дорого обійшлися селянству.

Однак ніхто не брав цього до уваги. Треба було виконувати першу заповідь — «хліб державі» — під директивним тиском політики сталінського керівництва, системи, яка виключала ініціативу й участь колгоспів, самих селян у виробничому процесі і наслідках господарювання. А «червоні валки», як називали тоді обози з хлібом, почали свій рух до зсипних пунктів уже наприкінці липня і продовжували його до глибокої зими.

В. І. Марочко (Київ), Є. П. Шаталіна (Київ)

Док. № 18

**Скарга голові ВУЦВКу Г. І. Петровському від селянина
Базалія-Савченка Г. С. про незаконну реквізицію хліба,
майна та загрозу голоду**

20 квітня 1932 р.

Председателю Всеукраїнського Центрального Исполнительного комитета
т. Петровському гром. с. Свердликового, Бабанського району, Уманської
округи Гната Степановича Базалія

Жалоба

Год тому назад мене сельская комісія викинула з хати, забрала в мене моє хазяйство, заключаючися із одной корови і лошади, якою я обробляв землю, а корова кормила мою сім'ю, три десятини і хата, і три душі сім'ї. Больше ніякого імушества як движимого, так і недвижимого не мав, [ні] побочними зароботками, ні комерціями не займався, так як був бедного состоянія, до революції землі совершенно не

⁶ Радянське село.— 1932.— 18 лип.

⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976.— Т. I.— С. 747 (далі Компартія України в резолюціях...).

⁸ Комуніст.— 1932.— 10 лип.

мав, а в революцію наділила мене земельна громада землею (трьома десятинами) і я став будувати хату. Не зміг побудувати і прожив з год, як мене по злобі самі ледачі люди, які привикли за революцію ограбляти народ, якими грабежами не підняли господарство, а розорили не тільки господарство, но і весь народ — тепер вся земля стоїть необсіяною, бо сільські власті хліб весь забрали до фунта і ми помираємо з голоду, народ падає от голода як солома, лошади померли. І коли лошади здохли, то за цю падалю являється народ по 50 душ, і давить один другого, щоб захватити хоч кусочок дохлої лошади. А де ж верхня наша власть, що не змилюється над нещасним народом й не дасть нам якого помилування? Нужно було б уже повернути розграблені лошади і корови народу і не довести страну до погибелі, так наша сільська власть збирається ночью по душ 10, являється в дома і обдирає нас до голої рубашки й жаловаться нет куда. Я думаю, що верхня власть совершенно не знає, що творять сільські власті, і я далі уже не нахожу другого вихода й винужден утруджати и просити зашити і покровительства у вашей милості, так як помираю от голода й холода, й скитаюсь по під тини із своєю сім'єю під відкритим небом.

А тому прошу председателя Всеукраїнського Центрального исполнительного комітета тов. Петровського рассмотреть мою жалобу і по рассмотреніі таковой сделать распоряженіе допустити мене з сім'єю войти в мою собственную хату і разрешити обсеменити огород, щоб він не пустував, і повернути мені забраную у мене корову й лошади, які находяться в Свердловському колхозі. І если окажется возможным, выслать комісію із центра для осмотра, сколько померло лошадей, скота, і сколько пустует необсеянной землі, так як народ после ограбленія не імеєт чем обсеменити, й тем на одной Уманщині тисячі мільонів помереєт капитала от необсемененія землі, [а] виновних привлечь к уголовной ответственности. О последующем прошу уведомити мене своєю резолюцією непосредственно через Торговицьке поштове отделение, так як всі резолюції скриваються от нас сільськими властями*.

Просить

Гнат Савченко

20.04.32 р.

ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 117, арк. 552—553. Оригінал. Рукопис.

Док. № 19

З протоколу засідання Раднаркому УСРР про фінансову та продовольчу допомогу колхозам, потерпілим від неврожаю 1931 р.

21 травня 1932 р.

Слухали 12: Про допомогу колхозам окремих районів УСРР.

Постановили 12: Зважаючи на важкий стан окремих колхозів, що стався внаслідок недороду минулого року:

1. Визнати за потрібне негайно виділити кредитову допомогу в розмірі 2 млн. крб. для колхозів окремих районів УСРР, з поверненням цієї суми протягом 4-го кварталу.

* За дорученням ВУЦВКУ Вінницька обласна прокуратура перевірила заяву Г. С. Базалія-Савченка й дійшла висновку, що вилучення і продаж його будинку та майна були зроблені неправильно. Сільрада порушила революційну законність зловживанням влади й свавільними рішеннями, бо ніякої заборгованості по обов'язкових платежах селянин не мав. Було вирішено все майно йому повернути, а винних у перегибах і незаконних ревізіціях покарати. Секретар Бабанського РВК, який особисто санкціонував такі дії, одержав шість років позбавлення волі, а голова сільради с. Свердловке раптово помер.

4. Визнати за потрібне надати допомогу в першу чергу таким районам, що перебувають в найбільш тяжкому стані:

По Вінницькій області — 8 районам (Бабанському, Уманському, Оратівському, Плисківському, Погребищенському, Монастирищенському, Христинівському, Немирівському).

По Київській області — 13 районам (Ставищанському, Жашківському, Ракитянському, Богуславському, Тальнівському, Володарському, Букинському, Лисянському, Петровському, Сквирському, Тетіївському, Шполянському, Звенигородському).

По Дніпропетровській області — 5 районам (Новопраському, Долинському, Межицькому, Лихівському, С.-Каранському).

По Харківській області — 8 районам (Оболонському, Семенівському, Куп'янському, Золочівському, Липецькому, Миропільському, Чернухівському, Старосалтівському).

По Одеській області — 5 районам (Зінов'ївському, Добровеличківському, Знам'янському, Великовисківському, Новомиргородському).

По АМ СРР — 5 районам.

Відпустити для організації громадського харчування колгоспників в районах і селах, що найбільш потребують допомоги: Харківській області — 250 т проса, Дніпропетровській — 200 т, Одеській — 150 т, АМСРР — 200 т*.

Голова Ради народних комісарів УСРР

Чубар

Секретар Ради народних комісарів УСРР**

Зорін

ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 279, арк. 38—39. Ротатор. прим.

Док. № 20

Лист селянина Тавлуя М. М.*** з с. Крехаєв, Остерського району Г. І. Петровському про смертність селян від голоду та тифу

27 травня 1932 р.****

Голові ЦВК України Петровському

Повідомлення

Я хочу жити, но не можна, умираю з голоду. Як в нас в селі Крехаєві, так і по цілому району Остерському настояща голодовка. Пуд муки ржаної—100 руб., пуд картошки — 20 руб., і то нігде не купиш. І багато [таких] случаев: дядько купив пуд, дав 100 руб., а од його міліція отобрала, що много убивають себе і мруть з голоду. В Крехаєві одкрився тиф голодний й приїхала бригада з району врачей, закрили школу і ну ліквідувать тиф. Навезли з району продуктів, підкормили больных, і не стали умирать з голоду. В селі вмерли з голоду 3 душі здорових, много дітей і старих. Страшні бедствія по селу, а тут ще

* Крім того, у травні—червні 1932 р. населення потерпілих районів одержало 20 вагонів риби, 100 тис. банок консервів. Для дітей було відпущено 100 т кондитерських виробів та крупи. В ті райони, де контракція соняшнику не проводилася (або здійснювалася частково), окремо завозилося 2500 пудів олії, 30 вагонів риби. В 15—20 районах організувалася децентралізована заготівля продуктів харчування з використанням товарних ресурсів для стимулювання закупок продовольства. Підвищувалася оплата на трудові колгоспникам, які забезпечували весняну посівну кампанію. Посилювалися фонди громадського харчування для колгоспів, які обробляли бурякові плантації, для чого відпускалося областям: Київській—260 тис. пудів хліба та 30 вагонів риби; Вінницькій — 240 тис. пудів хліба та 30 вагонів риби; Харківській — 100 тис. пудів хліба та 15 вагонів риби.

** Засвідчено печаткою секретаріату Раднаркому УСРР.

*** Стилістику та орфографію листа збережено.

**** Дата пересилки листа з приймальні голови ВУЦВКу до Козелецького дільничного прокурора.

наводнення, затопило 25% засіву озимини і нужно сіять уже землю, но ніхто не собирається сіять, бо нема чим. Є в Крехаєві 2 колгоспи: 1) [ім.] Петровського — 55 хазяйств й 2) «П'ятирічка» — 30 хазяйств. Сівби не починали, бо ніхто не йде на роботу, як голодні, коні в селяндохнуть, нічим догодувать, потому що сіно і продукти од селян отобралі і картошку всю погноїли, як в баржах на ріках Десні і Дніпру. Осінню 1931 года людей мучили, щоб звозили картошку на склади, а тепер мучать, щоб вивозили [цей] гній із складів. От в Острі на базарі громадний склад картошки на увесь базар завонявсь, що всі плачуть, як гине їх труд напрасно. І нема кому на це обратити вніманіє, почему уже нехватає сил работать і смотреть на все. Що і обрацаюсь з покорнейшей просьбой к Вам, Григорій Петрович *, обратити на це вніманіє і спасти од голодовки Остерський район.

Ми читаємо наших земляків письма із-за границі, котрі пишуть, що вони живуть і все в них дешево. І от хотіли удраць з Крехаєва Кот Дмитро і з [села] Євминки один, котрих піймали і отправили на Соловки. Но в нас от я не рад жити, і зараз жінка противна, а діти страшні вороги, бо коли я сижу день не ївши і в'яжу сітку, а тільки покурю і зап'ю водою, а тут вештаються діти й плачуть, кажуть — пойді, денебудь купиш хліба або картошки — і це все як ножом в серце, нащо я вас на світ пустив, думаю, і становиться жалко. Отношу сітку на склад і іду до базару в Остер (20 кілометрів), купляю мішок картошки і тут міліція забрала. Отут до огню і підлито смоли, щоб було жарче. І тепер один в одного крадемо корови, кури, телята і все поріжемо і поїмо, а тоді разом здихать. Іначе жити нема, уже не собираємось на хазяйство і пахать землю. Бо роздали посівні картки, щоб осінню здали продуктів [таку] масу, якої в дядька не було. Як в його був скот — був гной, а зараз земля без гною ніякого урожаю в нас в Крехаєві на пісках не дає. І мало хто собирається пахать землю, бо все зерно отобрано і вивезено із села на станцію, а купити нема де і вже нікому ніщо не нужне. А хто не взяв посівної картки, того судили до тюрми до 4-х год, отака у нас свобода. І не знаю, чи це із центра постанова, щоб од селян отбирать все із продуктів до фунта, ілі на місці видумляють, що такий ужас.

Як в нашому селі, так і по району принуждають до колгоспу, но ідуть через силу і не послідня біднота, а лодирі і кого надо розкуркулювать. В колгоспах ніде порядку іще не устроєно, скот гине, коней і багато, но робить нема чим. Усюди і по радгоспах маса була картошки невикопаної, хліба не убрані, сіно загинуло в траві ілі в копицях, через те що робочі не задовольняються продуктами й одягом, а тільки задовольняються газетою і директивами, а это ни к чему. Нужно задовольнять продуктами і мануфактурой, но не готовим одягом и не директивами, [а] подходом до жизни. Например, у Крехаєві в колгоспі були директиви в [19]31 году: сіять отам ячмінь і гречку по 4 десятини. Колгоспники увіряють, що там не буде нічого і надо сіять другі культури, но сказано — подчиняйся директиві. Посіяли і позбирали із 4 га гречки 33 пуда, а ячменя 40 пудов із 4-х га. Так і по колгоспах зараз — робить роби, а [істи] — ізвіні. І от робота стоїть, а колгоспники розбігаються, потому що зараз кормлять інструкціями та директивами. І вот я би і просив ВУЦИКа проїхать по селах і убедитись, что надо в колгоспах [такі] директиви, щоб робота йшла як надо, а саме головне, — я прошу от всей души пожаліть бідного мужика й спасти від голодної смерті, і тоді мужик любив би свою страну, і не була би колгоспна робота каторгою.

Ми основуємо плани збільшити засіви площі, но это лишне, надо більше убраць і привести все в порядок, а то усюди урожаї не убира-

* Так у тексті, слід читати «Іванович».

ються, а гинуть через неосновательную плату на уборку, а все принудительно. А коли силою колодязь копать, то води не п'ють. Раньше у пана було більше землі, чим тепер у радгоспі, а все убиралось, бо він годував робочих і платив, а зараз все примусово і робота стоїть. Отут і надо робить, як требує жизнь, а то контрактуй землю і худобу, і роби, а сам сиди голодний і плати не спрашуй. І на сей год у нас увесь скот не увеличивается стадо, а унічтожається. У бідняка як 2 корови — одну забрать, а у середняка забрали і послідню, зараз контрактуй і бідняк корову, а на базах скот дохне, а овечок і свиней уже нема ні в кого, бо нічим годувать. Свиням надо зерно і картошку, а її нема, бо отбирають. І всяк жде гибелі, а не жизни — оце так у нас у Крехаєві і районі. А оцім надо комусь позаботиться, вивести народ од загибелі, бо коли чоловік голодний, він злий, а если його робота не ціниться, він [її] бросає. Так і зараз — все принудительно роби, а плати не спрашуй і [їсти], і это на местах. Нема кому заглянуть із центра, а може так надо, не знаю, но я смотрю і вижу, кругом гибель, а не жизнь, коли земля родить, а урожай хтось должен забрать і звезти на звалку, як картошку*.

Тавлуй Микита Максимович,
с. Крехаєв, Остерський р-н.

ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 108, арк. 41—44. Оригінал. Рукопис.

Док. № 21

Лист комсомольця А. П. Бурдюка з с. Осіч Бахмацького району про масовий голод на Київщині

9 червня 1932 р.

В Центральний Комітет РСІ**
Від гр. села Осіч Бахмацького р-ну
Бурдюка Антона Петровича

Нагадування

Перш, ніж повідомити про ту контрреволюційну дію, що я її висвітлю, я повідомляю ЦК РСІ, що я не проти Радянської влади, а за. За утворення безкласового суспільства не тільки в СРСР, а по всій земній кулі. Початок. Я повідомляю ЦК РСІ про те, що в сучасний мент, як от по Бахмацькому та Коростенському району ходять сотні голодних людей, а саме — жінок, дітей і чоловіків.

Питається, що це за люди. Я неодноразово перевіряв документи їх і виявив, що багато з них колгоспники в 1931 р., мають по 200 трудоднів, найбільшість їх з Київщини, як от Шевченківський район. З цього факт, що цей голод свідчиться тим, що в колгоспах викачали в хлібозаготівлю з перебільшеною реальністю, через те в цих районах в сучасний мент є дуже багато незасіяної землі, а також сотні людей

* У двох відповідях (від 9 червня та 21 липня 1932 р.) до ВУЦВКУ дільничний прокурор Прибилов намагається дещо спростувати факти, викладені у листі селянина: «Голодовки як в колгоспах, так і по селу немає, але ж недостаток в хлібі безумовно мається... Факт примусового втягнення до колгоспу не відповідає дійсності. Щодо хвороби тифом, то в Остерському районі було занотовано захворювання по 15 селах, а в Крехаєві було 90 випадків, з них 4 вмерло». Прокурор визнав, що надходили усні заяви від селян про незаконне відбирання у них картоплі та хліба, але падіж худоби та псування овочів вважає незначними. Загалом прокурор Прибилов дійшов висновку, що «факти, зазначені в заяві, не відповідають дійсності». Заперечливі або прикрашені відповіді з місць, поряд з цілком правдивими, були характерними для суперечностей того часу. Щодо долі селянина Тавлуя М. М., то невдовзі він помер від голодного тифу.

** Тут і далі йдеться про НК РСІ.

розлізлися по районах з-за голоду. Ці люди наносять сумнів на всю людність, вони розказують, як вони зиму харчувались половою — ніби не люди, а худоба. Це, товариші, неприпустиме явище. Я визнаю, що це не що інше, як робота контрреволюційної організації.

Я прохаю Центральний Комітет Робселянської інспекції звернути на це велику увагу, подивитися, в якому становищі знаходиться Київщина, а також подивитися на той голодний люд, що сотнями лежить на станціях, а також як от на базарах — жінки з немовлятками, дітьми, плачуть, прохають милостині.

На цьому кінчаю. Прохаю звернути на це увагу і повідомити мене в найкоротший термін, які Ви вживаєте до цього заходи. На звороті мій адрес і коротка автобіографія. Кінець. Ще раз прохаю, зверніть на це увагу, бо це справа важлива і за що дійсність відповідаю. Я сам — комсомолец з 1930 р., маю 18 років, мешканець Осічи Бахмацького району, освіту маю за семирічку. В сучасний мент перебуваю на комсомольських педкурсах в м. Конотопі, по соцстану — середняк зі своєю родиною. Кінець.

Мені важливо знати, чи одержали Ви від мене цього листа, по цьому повідоміть мене, що й свідчу 9.VI.32 р.*

Бурдюк
Вірно: (підпис)

ЦДАЖР УРСР, р. 539, оп. 10, спр. 1444, арк. 126. Копія.

Док. № 22

Лист членів об'єднаного колгоспу с. Абрамівки, Нехворощанського району на Харківщині до газети «Радянське село» про негативні наслідки командно-адміністративних методів колгоспного будівництва

12 липня 1932 р.**

Дуже влучно газета «Радянське село» вдарила по перекручуваннях статтею «Послідовно виправити перекручування лінії партії» (16 червня № 839) та іншими статтями. У цій статті писалося, що в багатьох колгоспах не перевиховують колгоспників, а адмініструють над ними. Це саме є і у нас. Колгоспники не почувають себе господарями колгоспу. Що задумала сільрада та райколгоспспілка, те й роблять. Було в Абрамівській сільраді (Нехворощанського р-ну) 3 колгоспи. Райколгоспспілка надумала зміцнювати колгоспи, зливаючи їх. Із трьох зробили один***. Що ж вийшло? Один колгосп був

* За розпорядженням бюро скарг НК РСІ та Бахмацької районної контрольної комісії уповноважений райпарткому в с. Осіч Губенко протягом довгого часу розбирався з цією справою. Перевіряв обставини, збирав відомості, опитував колгоспників села. Врешті-решт він дійшов стандартного висновку про те, що весною 1932 р. дійсно було багато «бродячого люду». На його думку, це були здебільшого члени сімей розкуркулених господарств і спекулянти. 16 вересня 1932 р. голова Бахмацької контрольної комісії Бутов та інспектор Левитський направили матеріали перевірки в бюро скарг НК РСІ. Про голодне поневірвання людей не згадувалося жодним словом, хоча представники місцевих органів про це знали. По суті, обстеження було безрезультатним, про що свідчить помітка бюро скарг на повідомленні бахмацьких керівників: «Дано пояснення. Справу вважати за вичерпану, 24.IX.1932 р.»

** Дата опублікування.

*** Були об'єднані артіль «Червона нива», «Новий побут», «8 березня» в єдиний колгосп під назвою «8 березня». Економічно найсильнішою з них була артіль «Червона нива», яка мала 110 господарств із земельною площею 800 га, 80 голів тяглової худоби, свиноферму на 380 голів. Після злиття об'єднана артіль налічувала 228 господарств, 1482 га землі, 109 робочих коней. Частина свинопоголів'я загинула (53 шт.), продана колгоспникам (50 шт.) та за межі колгоспу (16 шт.), розкрадена (15 шт.), здана по контрактації (51 шт.) тощо. Після цього залишилося на свинофермі 68 голів. Із-за значної відстані між колишніми артілями почастишали невиходи колгоспників у поле, поступово погіршився загальний стан господарювання в об'єднаній артілі.

добрий, міцний, добре господарював, добре дбав за колгоспне добро, давав велику товарну продукцію, мав 380 маток на свинофермі, цілком виконав план хлібозаготівель, а тепер і його досягнення понівечив «єдиний на всю сільраду колгосп». Із 380 свиней лишилося тільки 70 штук. Нелади в організації праці. Невеликі колгоспи бачили, що і де, як у них робилося, знали управи наперечот кожного колгоспника, як, де, і що він робить, а тепер управа «великого» колгоспу відірвана від мас, невправка їй, активу не готує, колгоспників до керування не залучає. Колгоспники були проти об'єднання колгоспів. Керівники колгоспспілки та партосередку не послухали їх.

Чуємо, що роблять перекручення, а станеш проти цього виступати, тебе роблять ледве не ворогом колгоспу. Почали опускати руки й у найвідданіших справі активістів. Дійшло до того, що колгоспники колишньої артіль ім. 8 березня почали не виходити на роботу. Партосередок викинув з лав партії навіть батрачок* за те, що вони не приставали до перекручення, що вони не хотіли командувати колгоспниками. Управа великого колгоспу нічого своєчасно не робить. Так було з посівом. Так не готуються і досі і до жнив.

І досі нічого не зроблено, щоб виконувати постанову ЦК** про те, щоб у кожного колгоспника була своя корова і дрібна худоба, щоб підвищити прибутки колгоспників. Всі роки були у нас дитясла, а тепер, як став великий колгосп і ясел не стало. Голова артілі каже, що постанову ЦК проти примусового усупільнення корів видано тільки на 2—3 місяці.

Частина активу, що добре знала село і колгоспників, роз'їхалася. Голову колгоспу нам призначили. Вже ж мабуть місяців 4 не було ніяких зборів.

Всі отакі порядки призвели наші колгоспи до великих втрат, можуть призвести до ще більших, якщо райпартком негайно не виправить припущених перегинів. Цього і досі не зроблено, не зважаючи на цілу низку вказівок партії***.

Виправивши перекручення, треба всю увагу віддати жнивам. Хліб маємо зібрати до жодного колоска. Для цього треба негайно показати колгоспникам правдиву колгоспну стежку. Закликати до порядку тих, що розвалюють колгосп.

Члени колгоспу.

с. Абрамівка, Нехворощанського р-ну
Радянське село. — 1932. — 12 лип.

* Йдеться про колгоспницю Кравцову Параску, виключену з партії за те, що вона вигнала з свого двору комісію по хлібозаготівлі та відмовилася здавати хліб.

** Мається на увазі постанову ЦК ВКП(б) від 26 березня 1932 р. «Про примусове усупільнення худоби», в якій пропонувалося припинити таку негативну практику й сприяти колгоспникам у придбанні худоби для власних потреб. Постанова обговорювалася на поширеній нараді та у бригадах об'єднаного колгоспу. Частина худоби була куплена у членів артілі і замінена молодняком. Деякі колгоспники зажадали мати корів в особистому користуванні і їм повернули худобу.

*** Від практики неправильного об'єднання колгоспів застерігала III конференція КП(б)У. Вона звернула увагу на такі негативні наслідки, як несталість господарств, заплування господарських розрахунків тощо. «Злиття навіть кількох колгоспів порушує найважливіші інтереси сотень колгоспників, і тому злиття можна допускати тільки як виняток і не інакше як за ухвалою самих колгоспників і при умові, що об'єднувані колгоспи є в однаковому господарському і фінансовому стані і що під час злиття один з колгоспів не опиниться в гіршому становищі. Треба також рішуче відмовитись від утворення колгоспів-велетнів», — зазначалося в резолюції конференції (Компартія України в резолюціях... — Т. 1. — С. 746—747.)

3 розпоряджень приймальні ВУЦВК на місця про факти голодування з листів селян (травень—липень 1932 р.)

4 травня. До Дніпропетровської окрколгоспспілки. До приймальні тов. Петровського звернувся уповноважений від колгоспу «Вільний шлях» гр. Голін Л. Ю., який зазначив: колгосп залишився цілком без хліба та посівного фонду. При збиранні хліба комісія залишила для колгоспників лише 8 пудів 30 фунтів. Зараз вони звернулися з проханням, аби їм допомогли одержати хліба для харчування та збіжжя на засів.

14 травня. До Харківського оргоблкомітету. Артіль ім. 14-річчя Жовтня¹ звернулася до ВУЦВКу з такою скаргою. З врожаю 1931 р. на харчування для членів артілі залишилось 267 центнерів хліба на 776 ідців. Вона зазначає, що через відсутність продуктів харчування, а зокрема хліба, посівкампанія в повній мірі у них ще не розпочалась. Артіль зверталася до РВК, але РВК в цьому їй не допоміг, і на їхні прохання не звертає ніякої уваги.

15 травня. До Одеського оргоблкомітету. На особистий прийом приймальні тов. Петровського звернувся уповноважений від с/г артілі «Перемога» Грушківського р-ну, с. Кам'яна Криниця з такою скаргою: артіль «Перемога» складається з 141 господарства. Посівматеріалу та хліба немає. Члени артілі голодують, багато людей лежать пухлі з голоду. Коней було 140, залишилось 35 й останніх використати на роботі не можна (не піднімаються). Всього землі засіяли 44 гектара. Район обіцяв дати 44 центнера посівматеріалу, а дав лише 4. У зв'язку з цим, настроїв в артілі поганих².

15 травня. До Старобільського РВКу³. На ім'я тов. Петровського надійшов лист від гр. Курячого Бориса, в якому зазначено: весь район голодує, колгоспники бідняки вмирають з голоду. Пого мати і брат, що живуть в селі Лиман, також лежать попухлі, напередодні смерті. Селяни біжать з села, пішки, кидаючи все, ідуть до РСФРР.

15 травня. До Черкаського дільничного прокурора⁴. Гр. Калашніченко Михайло, мешканець села Мельники Чернобаївського р-ну, в своїй заяві зазначає: на селі хліба вже давно немає, ідуть одні буряки. Він учень, не може читати, з голоду не бачить. Були випадки голодної смерті. В селі були випадки, що трупи лежали по цілому тижню.

15 травня. До Решетилівського РВКу⁵.

¹ Знаходилася в Решетилівському районі.

² У своїй відповіді від 5 липня 1932 р. Одеський обласний оргкомітет визнав, що дійсно в артілі «Перемога» був тяжкий стан з посівним насінням і продуктами харчування з вини сільради, яка несвоечасно й неправильно розподілила подану допомогу. На момент відповіді зусиллями РВК умови існування артілі й колгоспників стали кращими.

³ Харківської області.

⁴ Київської області.

⁵ Харківської області.

Член ЛКСМУ тов. Гнида І. Р. звертається до тов. Петровського з заявою, в якій він зазначає: в хут. Лещенки, Горянської сільради багато членів колгоспу сидять без хліба, ідуть полову, а від колгоспу допомоги не одержують. В селах є випадки смерті з голоду.

15 травня. До Олександрійського РВКу⁶. На ім'я Григорія Івановича Петровського надійшов лист від колгоспника села Косівка гр. Задерієнка М. М., в якому він зазначає, що за трудові колгоспники нічого не одержали, зараз вони голодують та пухнуть з голоду⁷.

16 травня. До Київського оргоблкомітету. Червонофлотець 1-ї артилерійської бригади Б. О. Балморя Шкретченко Є. Ф., член партії, в листі на ім'я Григорія Івановича Петровського говорить: в колгоспі с. Петрушки⁸ та на селі є великі неполадки. Непрацездатним хліба не видають. Весь хліб та страхфонд передано в хлібозаготівлю. Люди пухнуть з голоду, є випадки голодної смерті. Розтинивши труп одного хлопчика, знайдено в шлунку сиру фасоль, жмихи та буряки. Є випадки, що матері кидають своїх дітей. В селі поширилися крадіжки.

19 травня. До Крижопільського РВКу⁹. Надсилаючи заяву від громадян села Радянського про те, що колгоспники колгоспу «Нове життя» залишились абсолютно без хліба, пухнуть з голоду й тому не ідуть на роботу, просимо Вас терміново ознайомитись з цією справою та вжити відповідних заходів щодо нормального існування артілі.

19 травня. До Вінницького оргоблкомітету. Приймальня голови ВУЦВКу надсилає на Ваше розпорядження скарги на голодування в районах В/області. Кам'янець-Подільський — службовців зняли з постачання, народ голодує, діти помирають з голоду. Теплицький р-н, село Брідок — гр. Приймасюк скаржиться, що колгоспники не одержують хліба, діти голодують і не відвідують школу. Бабанський р-н, село Торговиця, гр. Мороз Ф. І. — в селі абсолютно немає хліба, люди харчуються дохлюю худобою. Населення Монастирищенського р-ну, Оратівського, Уманського голодує, з членами колгоспу не проводять розрахунку, не видають хліба за трудові.

27 травня. До Київського облоргкомітету. До ВУЦВКу надійшов лист від гр. Шафаренка Л. П., в якому зазначено, що кол-

⁶ Дніпропетровської області.

⁷ Про справедливість листа колгоспника свідчить відповідь райвиконкому від 17 липня 1932 р., в якій повідомлялося: «Секретно. Всеукраїнському центральному исполнительному комитету. На Ваш запрос относительно колхозников села Косовки, в частности тов. Задерієнка, сообщаем, что положение [с] продуктами в нашем районе напряженное, отдельные случаи голодовки имели место. Расчеты с колхозниками произведены, помощь оказана, положение села выправляется. Председатель райисполкома Ус. Зав. спецотделом Эпштейн».

⁸ Корсунського району.

⁹ Вінницької області.

госпи «Нове життя» та ім. Шевченка села Суцани, Кагарлицького району залишилися без посівматеріалу та тяглової сили. Хлібозаготівлю виконали вони як слід: забрали весь посівматеріал. На полі працювати нікому, голодний народ шукає собі на харчування, копає торішню картоплю. Багато коней загинуло, а ті, що залишилися досі, до роботи не здатні.

27 травня. Терміново. До Прилуцького РВКу¹⁰. Громадяни села Дідовець і Голубівка скаржаться до ВУЦВКу на неправильне доведення до їх господарств планів по хлібозаготівлі, внаслідок чого вони залишилися абсолютно без хліба. Вони зазначають, що люди пухнуть з голоду, є випадки голодної смерті, багато землі незасіяної, багато коней загинуло за зиму.

27 травня. До Смілянського дільничного прокурора¹¹. Віднячка, член колгоспу Санжаренкова Оксана Лавронівна, мешканка села Ташлик Смілянського району скаржиться до ВУЦВКу на комісію по хлібозаготівлі в с. Ташлик. Вона зазначає, що бригадири ламають замки, заходять в квартири та шукають хліб. Йі другий чоловік інвалід, залізничник, привіз із Москви хліба, то комісія забрала цей хліб, 2 фунти цукру, 2 куски мила, 5 фунтів сукхарів, замок і катушку ниток, а пізніше забрала й весь одяг. Сільрада, куди вона скаржилась, справу припинила¹².

27 травня. До Київського оргоблкомітету. Копія: Буцькому РВК, Переяславському РВК. На особистий прийом приймальні тов. Петровського звернувся уповноважений артіль «Червоний шлях», Переяславського р-ну з проханням допомогти одержати хліб для артілі централізованим порядком. Він заявив, що районіві організації в допомозі відмовляють за відсутністю фондів, а видають відповідні посвідчення, де просять всіх державних та громадських організацій допомогти артілі придбати хліб. План артілі виконала з перевищенням. Хліба зовсім немає, колгоспники попухли з голоду, є випадки голодної смерті. Загинуло 100 коней.

Уповноважений колгоспу «Нове життя» Буцького р-ну також звернувся до приймальні тов. Петровського, зазначаючи катастрофічне становище колгоспу й просить допомогти закупити та транспортувати хліб з Північного Кавказу. Він говорить, що РВК та РКС дали колгоспові відповідних документів про те, що вони мають

право скуповувати хліб для потреб колгоспу. Пізніх культур колгосп ще не засіяв, плана цілком не виконав. Колгоспники попухли з голоду, 30 чоловік вмерло голодною смертю, що констатував місцевий лікар. Коней загинуло 25 штук.

Надсилаючи до Вас зазначені заяви, просимо терміново перевірити скарги та вжити відповідних заходів до нормального існування колгоспів. Про наслідки просимо повідомити до 10.VI. 32 р.¹³⁻¹⁴.

27 травня. До Київського оргоблкомітету. До ВУЦВКу надійшов лист від громадян села Годунівка, Журавка, Лемешівка та інших про те, що у них немає хліба, населення голодує. Вони зазначають: щодня дохнуть коні, селяни цих дохлих коней на скотомогильник не везуть, а розділяють що падає для власного споживання і їдять дохлих коней, а деякі вже попухли з голоду. Село Годунівка колективізовано на 97%. Весь посівматеріал з колгоспу «Нова громада» вивезено, а тепер замість цього, щоб сіяти, послають підводи за 25 кілометрів на елеватор. Тяглової сили немає, городи копають заступами, волочать граблями, або бороною, запрягаючи всю родину.

29 травня. До Харківського оргоблкомітету. Уповноважений артіль ім. Блюхера Дрابعької сільради, Н.-Санжарівського району зазначає на кельський стан в артілі. Ідаків в артілі 780. Під час хлібозаготівлі вивезено весь страхфонд, колгоспникам було видано по 900 грам, але в останню кампанію, у зв'язку з відсутністю хліба в артілі, запропоновано було членом колгоспу здати одержаний хліб на трудодні. Зараз в колгоспі голод. Ідять сурогати, є попухлі з голоду й смертні випадки серед дітей. РВК та РКС видали довідки на придбання хліба поза межами району. Під час хлібозаготівлі РВК та РПК агітували допомогти державі, яка пізніше допоможе колгоспникам.

3 червня. До Сталінської міськради. Сталінська сільрада та правління артілі «Новий шлях» та [ім.] Шевченка видали посвідку уповноваженому артілі на заготівлю для потреб артілі хліба. Ці представники звернулися до централізованих установ — Укрколгоспцентру та ВУЦВКу — з проханням допомогти їм в цій справі, зазначаючи на дуже тяжкий стан артілі (за відсутністю хліба колгоспники пухнуть з голоду). На цій же підставі є загроза невиходу на роботу, а звідси може бути загинуть просапочних культур. Крім того, вони зазначають, що стан в їхній артілі винятковий, а інші колгоспи Вашої міськради

¹⁰ Харківської області.

¹¹ Київської області.

¹² Прокурор Смілянської дільниці 14 жовтня 1932 р. повідомив ВУЦВКу про те, що розгляд всіх скарг «по перекрученнях» проводиться комісією при Смілянській райКК-РСІ. Заява О. Л. Санжаренкової розглядалася в числі ще 300 скарг селян с. Ташлик про надмірні заходи під час хлібозаготівлі. Винних засуджено нарсудом до різних термінів позбавлення волі. Щодо керівників району — голови РВК Погрібного та його заступника Іванова, які були уповноваженими від РПК по с. Ташлик, то матеріали на них передано на розгляд Київської облпрокуратури.

¹³⁻¹⁴ Голова Переяславського райвиконкому тов. Асаулук 15 червня 1932 р. повідомив ВУЦВКу про те, що артілі «Червоний шлях» (с. Пристроми) подано допомогу — 106,8 ц вівса, проса та сої для весняного засіву, але план сівби виконано лише на 60%. Для громадського харчування артілі видано також 2,5 т вівса та 20 пудів проса, бо, як зазначав голова райвиконкому, «стан з харчовими продуктами, особливо з хлібом, у колгоспах тяжкий».

живуть значно краще. На підставі зазначеного, просимо Вас терміново розв'язати справу та допомогти колгоспу в порядку соцдопомоги з фондів інших колгоспів.

15 червня. До Харківського облорганізму. Під час перебування на периферії голови ВУЦВКу тов. Петровського Квашина артіль «Маяк Ілліча» звернулася зі скаргою на те, що їм бракує на харчування хліба та картоплі. Такий економічний стан артілі приводить до того, що багато членів її кидають село, що безумовно відбувається на артілі¹⁵.

22 червня. До Межівського РВКу¹⁶. Член комуни ім. Леніна Ново-Григорівської сільради скаржиться до ВУЦВКу на тяжке становище членів комуни, що голодують, є пухлі з голоду. Крім того, він зазначає про антирадянські настрої, яке викликає у колгоспників та іншого сільського населення тяжке матеріальне становище.

26 червня. До Харківського облпрокурора. Член колгоспу ім. Будюнного села Бахматовки В. Теплицького району — Мухин Л. М. зазначає про становище колгоспу. Хліба немає, деякі попухли з голоду, належної роботи в колгоспі не ведеться, а правління посилає членів колгоспу ловити рибу. Так само не було відповідного догляду за худобою, через що загинув молодняк.

7 липня. До Богодухівського дільничного прокурора¹⁷.

Член партії Сендетський звертає увагу уряду на антирадянську роботу деяких представників місцевої влади села Петропавлівки Богодухівського р-ну. Всупереч постанові партії та уряду актив села 1931 року проводив хлібозаготівлю адміністративним порядком, не проводячи будь-якої пояснюючої роботи серед населення. Хліб відбирався поголовно у всіх і бідняків та середняків, незважаючи, що плана виконано, гроші за нього й досі не заплачено. М'ясозаготівлю проводять під гаслом: «Не ідеш в колектив — давай корову». Доводячи м'ясозаготівлю біднякам та середнякам, і за невиконання ними в 24 години забирали корів і іншу худобу без оплати, рідко з ким розраховувалися, заплативши облігаціями. Весняну посівкампанію проводили під таким гаслом: «Не хочеш робити — вилітай з хати». Внаслідок цього 80 одноосібних господарств оштрафовано й в забезпечення штрафу забрано все майно. Деяких повиганяли з хати, а у одній жінці, що не вийшла на

¹⁵ Харківський облорганізм 22 червня відповів: «До приймальної ВУЦВК. На Ваше відношення від 15.VI. ц. р. облпостачвідділ сповіщає, що ніяких фондів для постачання колгоспів в розпорядженні облпостачна не має. Для харчової допомоги колгоспам було віднушено безпосередньо облорганізмом в погодженні з облколгоспспількою певна кількість хліба, яка розподілена й одержана майже всіма районами області. В даному випадку допомогти колгоспу «Маяк Ілліча» за відсутності фондів позбавлені можливості. Облпостач».

¹⁶ Дніпропетровської області.

¹⁷ Харківської області.

роботу, побити всі вікна й розвалили димар. Всім цим «керує» уповноважений РВК тов. Сухар. Штрафи та майно привласнюються, на ці кошти вони пиячать, уповноважений їде додому пиячить на громадських конях. Все це РВК знає, скарги, що подаються РВК на це, пересилаються назад до сільради та сільради і залишаються звичайно без руху. Сендетський говорить далі, що РВК знає й мовчить, а куркуль не використовує¹⁸.

15 липня. До В.Токмацького дільничного прокурора¹⁹.

Гром. Калюжна Ф. А., мешканка с. Леніно, скаржиться ВУЦВКу в такій справі: 1931 р. їй нараховано ренти за будівлю 14 крб. 50 коп., з яких вона виплатила лише 9 крб. В квітні ц. р. до неї прийшли за рештою грошей та ще пені 15 крб. 58 коп., які вона заплатила. Забравши гроші, судвиконавець самовільно поліз до скрині, передивився, що там є, а потім разом з представниками сільради прийшли підводою, виламали двері, зв'язали їй ноги, забрали все хатне майно, відвезли до сільради, посадили в льох, тримали в сільраді до 10 годин ранку сльдючого дня. Вона говорить, що за соцстаном біднячка, має 70 років²⁰.

20 липня. До Барського дільничного прокурора²¹.

Група 46 одноосібників бідняків та середняків села Михайловець Барського р-ну скаржиться ВУЦВКу на знущання як з одноосібників, так [і] з колгоспників представниками місцевої влади. Під час хлібозаготівлі крім того, що знущалися, відібрано майно, вигнали з хат і зараз сільрада не дає жодних довідок і вони залишилися без засобів до існування й не мають можливості поступити на роботу.

(Далі буде)

¹⁸ Помічник Богодухівського дільничного прокурора Гризлов 16 вересня 1932 р. повідомив приймальні ВУЦВКу про те, що факти перегинів у діяльності Петропавлівської сільради підтвердилися і винних притягнуто до судової відповідальності.

¹⁹ Дніпропетровської області.

²⁰ Прокурор Велико-Токмацької дільниці Машкевич 1 серпня 1932 р. відповів ВУЦВКу, що справу розслідувала Велико-Токмацька районна міліція й виявила, що судвиконавці Яценко П. та Скрипченко Г. з'явилися до Калюжної Фіони стягувати заборгованість, побачили в Калюжній деякі сторонні речі, які вони запідозрили як куркульські, маючи на увазі, що в Калюжній є розкуркулені дочки. Про ці речі вони сповістили сільраді й їм було доручено вилучити їх. Коли вони з'явилися до Калюжної, вона їх не пустила в хату. Тоді Яценко та Скрипченко виламали двері, зайшли в хату, арештували Калюжну й повезли її в сільраду. Через деякий час її було звільнено. Самоуправство судвиконавців прокурор кваліфікував як беззаконні дії, але вчинені вперше і тому вважав достатнім обмежитися лише заходами впливу з боку районної контрольної комісії.

²¹ Вінницької області

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

В. М. Волковинський (Київ)

Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста (продовження *)

У другій частині нариса розповідається про розгортання влітку 1918 р. боротьби селянства під проводом Н. Махна проти австро-німецьких окупантів та гетьманців, розкриваються причини зростання популярності й авторитету «батька». Йдеться також про спільні дії наприкінці 1918 р. махновців та очолюваних катеринославськими більшовиками революційних загонів проти Директорії, зокрема висвітлюється роль Махна як головнокомандуючого повстанськими військами у боях за Катеринослав.

ПРОТИ КАЙЗЕРІВСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ ТА ГЕТЬМАНЦІВ

29 червня 1918 р. Махно залишив «безтолково-гомінливу» Москву. Його проводи на Курському вокзалі були, зрозуміло, не велелюдними. Лише П. Аршинов супроводжував «батька», бажаючи йому благополучно доїхати до Гуляйполя і успішно розпочати там задуману справу. Коли поїзд рушив, учитель майже пошепки попросив не забувати при можливості подавати матеріальну допомогу московським анархістам. Є всі підстави погодитися з твердженням автора надрукованої в «Литературной газете» статті «Батька Махно или «оборотень» гражданской войны» В. Голованова про те, що в період перебування в столиці в 1918 р. Махно, побувавши в нечисленних анархістських організаціях і ознайомившись з їх «діяльністю», розчарувався в анархізмі, по суті, відійшов від нього.

У кишені Махна лежали документи на ім'я колишнього вчителя, офіцера Івана Яковича Шепеля, одержані від члена Всеукраїнського бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів В. П. Затонського, який мав тривалу розмову з «батьком» і навіть радив йому їхати не в провінцію, а до Харкова, де діяло добре організоване підпілля. Це бюро виникло в зв'язку з реорганізацією після окупації України іноземними загарбниками першого Радянського уряду республіки — Народного Секретаріату і ЦВК Рад. Тому Махно вважав, що проїзні документи йому були видані від імені уряду України, і це вселяло в нього впевненість у важливості перебування саме в рідних місцях.

Від'їзду Махна з Москви передувала зустріч ще з одним відомим тогочасним політичним діячем, народним комісаром у військових та морських справах Л. Троцьким, який невдовзі став одним з найзапекліших його ворогів. «Я, — згадував про цю зустріч з «вождем Червоної Армії» наприкінці свого життя Махно, — поспішив на мітинг Л. Троцького, яким, як оратором, захоплювався не лише я за час свого перебування в Москві, але й багато друзів і супротивників його. І, слід сказати правду, він цього заслуговував. Його промови не можна було порівнювати ні з виступами писака Зінов'єва, ні з промовами Бухаріна. Він умів говорити, і ним можна було захоплюватися. Правда, цьому багато в чому сприяв особливо гострий, в розумінні бойовитості партії більшовиків, час»¹.

* Початок див.: Укр. іст. журн.— 1989.— № 7.

¹ Махно Нестор. Под ударами контрреволюции (апрель — июнь 1918 г.).— Париж, 1936.— Кн. II.— С. 139.

Отже, через багато років Махно певною мірою пробачив Л. Троцькому кривду, заподіяну «батькові». Однак він не міг виправдати дії свого побратима Олексія Чубенка, який у 1920 р. порвав зв'язки з махновцями, бо в тих же спогадах жодним словом не згадав, що саме з ним здійснював небезпечний вояж у Гуляйполе.

Свого старого товариша і земляка, колишнього члена «Спілки бідних хліборобів» Чубенка Махно зустрів у Курську. Пробиратися через нейтральну зону, що розділяла кордони Радянської Росії і окупованої австро-німецькими військами України, удвох було безпечніше. Хвалькувато заявивши Чубенкові, що їде на Україну «піднімати повстання проти влади гетьмана Скоропадського», Махно швидко переконав його їхати разом. Поблизу Белгорода Махно дістав з своєї валізи дві пари офіцерських погонів. На свій кітель начепив погони штабс-капітана, Чубенкові ж «дісталось» звання трохи нижче — прапорщика. В офіцерській касі белгородського вокзалу вони досить легко придбали квитки до ст. Лозової і без пригод доїхали до кінцевого пункту своєї мандрівки. Щоб надати цій поїзді більшої романтичності і показати Махна справжнім анархістом, історик махновського руху П. Аршинов описав епізод арешту його німцями, які буцімто знайшли в його багажі анархістську літературу. Насправді, Махно, як згадував його попутник, не віз ніякої літератури і, поводячись надзвичайно обережно, в дорозі жодного разу не потрапив на очі німецьких патрулів. Лише на привокзальній площі ст. Лозова, почувши гру духового оркестру, Махно і Чубенко вирішили подивитися парад караулу гетьманської варті, але їх помітив якийсь генерал. Можна лише здогадуватись, яким був вигляд цих «вояк», якщо викликав страшенне обурення першого стрічного генерала. Але ті швидко сховалися і, невдовзі сівши в поїзд, рушили далі. Цей епізод змусив їх більше уваги приділяти своїй безпеці на території, що роїлася від кайзерівських окупантів і гайдамаків.

Махно у спогадах розповів про багато пригод, що мали місце під час подорожі. Зокрема, майже на кожній станції він зустрічав знайомих, які, однак, виявилися «дуже чесними» і не видали його ні німецькому патрулю, ні державній варті.

Не доїжджаючи до станції Гайчур, коли ешелон сповільнив на повороті хід, Махно і Чубенко зіскочили з вагона і пішки дісталися до с. Воздвиженка. Користуючись тим, що на них була офіцерська форма, вони реквізували у якогось селянина підводу і благополучно дісталися до Гуляйполя.

Махно зупинився в будинку свого знайомого Микити Лютого. Кілька днів відсилався на горищі і збирав інформацію про те, що відбувається в Гуляйполі і навколишніх селах, встановлював зв'язки з місцевими анархістами, які перебували на нелегальному становищі. 25 липня Махно і Чубенко зустрілися з старими друзями — членами «чорної гвардії», які раніше брали активну участь у махновських експропріаціях, — Сидором Марченком, братами Олексієм і Семеном Каретниковими, Пантелеймоном та Захарієм Гусарами і вирішили розпочати боротьбу проти гетьманської влади і окупантів.

Спочатку Махно, як і раніше, робив ставку на індивідуальний терор, напади на поштові каси і банки. Кістяк його групи мали складати люди, які переховувалися від гетьманської влади. До числа своїх майбутніх жертв Махно хвалькувато зараховував не тільки прибічників Скоропадського — офіцерів, чиновників, поміщиків, підприємців, а й самого гетьмана.

Зрозуміло, це були нездійсненні мрії, оскільки Скоропадський і його свита перебували за сотні кілометрів від Гуляйполя, у Києві, а Махно їхати туди, звичайно, не збирався. Майже всі члени новоствореного загону Махна були учасниками імперіалістичної війни, ненавиділи офіцерів і усіх, кого вважали панями. Згодом загін почав поповнюватися за рахунок селян.

Кайзерівські загарбники і гетьманська влада реставрували на Україні старі порядки: повернули землю поміщикам, а підприємства — колишнім власникам. У містах і селах було встановлено кривавий окупаційний режим. У Німеччину вивозилися хліб, цукор, худоба, які силоміць відбирали у селян каральні експедиції, спалюючи при цьому хати бунтівників, а інколи й цілі села.

Коли Махно повернувся в рідні краї, українська земля горіла під ногами окупантів, а тисячі селян, які переховувалися в лісах та балках, були готові у будь-яку хвилину піднятися на боротьбу проти ненависного ворога. Ніякі репресивні заходи не змогли загасити полум'я народного повстання. Радянська Росія згідно з умовами Брестського мирного договору не могла надавати необхідну, насамперед військову, допомогу українському народові. Проте з РСФРР на Україну нелегально надходили кошти, зброя, прибували для роботи у підпіллі досвідчені революціонери. І все ж справжніх селянських ватажків — більшовиків, які могли б очолити боротьбу народних месників, особливо в Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях, майже не було. Це й спричинило зростання популярності Махна серед селянства.

Перша операція, здійснена очолюваним ним загonom, була схожа на звичайний бандитський напад. Зібравши своїх сподвижників, Махно запропонував розгромити під покровом ночі економію поміщика Резникова, чотири сини якого служили у війську гетьмана Скоропадського. В результаті члени сім'ї Резникова були вбиті, маєток спалений, а у махновців з'явилося 7 гвинтівок, 7 коней і револьвер².

З перших днів своєї діяльності Махно всіляко намагався завоювати популярність і довір'я місцевого населення. Дізнавшись, що у гуляйпільських селян є чимало зброї, яку вони охоче б продали, Махно не наважився реквізувати її, хоча міг це зробити. Натомість у ніч на 27 липня бійці його загону вчинили зухвалий напад на банк у с. Жеребець, де захопили 38 тис. крб. З 5 тис. крб. до Гуляйполя було відправлено знайому Махна із завданням придбати кулемет. Невдовзі селяни принесли махновцям кулемет системи «Кольт» й тисячу карбованців здачі. Цю незначну подію Махно розцінив як своєрідну підтримку земляками його дій.

Захопивши економію німця Нейфельда, Махно знайшов у дворі брочку, а в цей час двоє бійців несли з горища захований там колоністом кулемет. Його поставили на брочку, в яку сів сам Махно. Невдовзі цей новий вид озброєння, який став символом махновщини, довелося застосувати в ділі. Тоді ж разом з 7 вершниками Махно здійснив перший 70-кілометровий рейд до Дніпра у пошуках інших повстанців. Недалеко від Гуляйполя, де діяв загін Єрмократьєва, розсіяний австрійськими військами, Махно зустрів деморалізованих повстанців і приєднав їх до свого загону. Через день він здобув перемогу над австрійцями, від яких у паніці тікали бійці загону Єрмократьєва. Після цього новачки одностайно визнали «батька» за свого ватажка, а Єрмократьєв залишився в загоні рядовим бійцем. Він часто розповідав Махнові, що походив із збіднілого дворянського роду, але останній не вірив до тих пір, поки Єрмократьєв у 1919 р. не перейшов на бік Денікіна, за що згодом був розстріляний махновцями.

Коли загін почав швидко зростати, Махно заявив, що на даному етапі боротьби повстанців проти ворогів слід змінити тактику — перейти від індивідуального терору до рішучих масових дій проти австро-німецьких окупантів та їх пособників — гетьманців.

Адже спочатку методи боротьби гуляйпільців проти поміщиків й офіцерів варті нагадували ті, які застосовувалися під час селянського повстання 1905 р., — напади на садиби, убивства їх господарів, підпалення і грабіж майна. Ненависть гуляйпільців до окупантів і особливо

² Руднев В. Махнівщина. — Харків, 1928. — С. 17.

гетьманців була такою великою, що, здавалося, ніяка кількість жертв не може задовольнити їх жаги помсти.

Протягом тривалого часу бійці загону Махна маскувалися під гетьманців, що давало змогу їм здійснювати несподівані напади на поміщиків і державну варту. Так, до рук Махна потрапив начальник олександрівської повітової варты штабс-капітан Мазухін, що прийняв «батька» за свого офіцера. У Мазухіна було знайдено лист із запрошенням на іменини поміщика Миргородського. Те, що відбулося далі, докладно описав у своїх спогадах В. Білаш:

«Махно нарядився в одяг Мазухіна, Щусь — в одяг секретаря. Погони так і сяяли...

В маєтку Миргородського ми застали бал в повному розпалі. З вікна долинали напів'яні співи.

Махно, Щусь і Лепетченко* переступили поріг і оголосили господареві, що вони прибули з Мазухіним, який на хвилю затримався по дорозі. Махно відреккомендувався помічником Мазухіна, Щусь — начальником карального загону. Господар був у захваті... Коли махновці увійшли до залу, напів'яні гості заволали: «Ура російським офіцерам!»

За довгим дубовим столом, поруч з відставним генералом, усілися наші хлопці. За цим же столом сиділи: господар, три австрійських офіцери, якийсь підполковник, двоє найближчих поміщиків, дами і паночки.

За прикладом господаря гості підняли келихи.

— За здоров'я господарів, офіцерів, за відродження великої Росії і вас, панове поміщики! — почав тост відставний генерал. — Хай допоможе вам бог звільнити християнську церкву від анархістів-більшовиків!

— Хай дарується вам, руські люди, успіх у спійманні бандита Махна! — проголосив один з гостей...

Махно поліз до кишені за бомбою.

— Покарай його свята...

Розлючений Махно підвівся...

Генерал оторопів, гості з переляку впустили келихи...

— Я сам Махно, ... буржуазні! — гучно крикнув Нестор і підняв бомбу. З шипінням вона впала в кришталеву вазу... Наші кинулися до дверей. Світло згасло. Оглушливий вибух, за ним другий, третій.

Ми стояли біля вікон і чекали, коли хто-небудь з них буде тікати. Але нікого не дочекалися... Коли освітили зал, перед очима постала така картина: полковник, захлинаючись у крові, важко дихав, господар без руки корчився у судомач, решта ж або взагалі не подавали ознак життя, чи кликали на допомогу. Наші хлопці обшукували їх, з жінок познімали коштовності, а тоді багнетами докололи тих, що залишилися живими...

Вмить хлопці відкрили льохи і розшукали випивку і закуску. Підкріпилися трохи і, захопивши найцінніше, підпалили маєток. Красиво він горів...»³

Очевидно, події у маєтку Миргородського в той вечір розвивалися приблизно так, як описав їх Білаш, хоча там не було Щуся, який приєднався до Махна через кілька днів.

Переодягнені в форму державної варты махновці перевіряли селян на вірність досить примітивним способом — звинувачуючи їх у підтримці бандитів і погрожуючи розправою. Останні, приймаючи повстанців за гетьманців, як могли, переконували тих, що борються з бандами Махна і Щуся. Після цього махновці нещадно розправлялися із «зрадниками». Про одну з таких операцій розповів сам Махно: «Село

* Олександр Лепетченко — один з командирів махновської «чорної сотні», у роки громадянської війни — ад'ютант Махна. Розстріляний у 1920 р.

³ Літопис революції. — 1928. — № 3. — С. 206—207.

Гаврилівка все було на ногах. В'їжджаючи в нього, ми говорили селянам, що ми — губерньська державна варта і тут же питання:

— Чи не проходили тут банди Махна і Щуся? На що діставали відповідь: «Ми таких банд не знаємо і не чули». І, у свою чергу, питали нас: «А що це у напрямі Дібрівки горить і що за стрілянина лунає звідти?»

І коли ми їм пояснювали, що це ми підпалили с. Дібрівку за те, що вони, дібрівчани, бунтують проти нашого гетьмана і наших союзників — німців і австрійців, рятівників нашої України, то дехто з селян вигукував: «Ага, так їм і треба! Там десь і наші сини поїхали їм помститися, а то вони — ці дібрівці — організувалися і їм нічого не зробиш». Інші ж, похнюпивши голови і тяжко зітхаючи, питали: «Та невже ж спалили усю Дібрівку?»

Після довгих пояснень ми дізналися, що селяни, які зловтішно вигукували: «Ага, так їм і треба!», були великими власниками, сини яких перебували у каральних загонах і зараз були в с. Дібрівці.

Тому було віддано розпорядження всі будинки цих власників спалити»⁴.

Особливо страждали від цього колоністи, заможні селяни. Щоправда, на цей гачок потрапляли іноді й палкі прихильники гетьмана. В ту ж ніч після описаної вище розправи до Махна привезли 3 німців-колоністів. Роздратований тим, що його розбудили, «батько», не піднімаючи очей на полонених, запитав: «Ви, бандити, де були?» Найстарший з них виступив наперед і, клацнувши підборами, досить голосно, неначе рапортуючи, відповів: «Ми — не бандити, ми бандитів їздимо бити». Махно одразу ж пожвавів. Накинувши на плечі кітель офіцера державної варти, він сів за стіл і запросив сісти німців. Почалася досить дружня, на перший погляд, розмова. Перебиваючи одне одного, колоністи розповідали про те, як брали участь в облаві на бандитів Махна і Щуся, і, якби не боягузливі австрійці, то з повстанцями давно вже було б покінчено. Потім, явно перебільшуючи особистий вклад у каральну операцію, полонені, що, здавалося, перетворилися вже на гостей невідомого гетьманського офіцера, розповідали, як палили хати бунтівників. «Все це я, згнітивши серце, вислухав, — згадував Махно, — а тоді сказав, що це добре, так тільки й можна провчити непокірних селян і примусити шанувати пана гетьмана і його закони.

— Так — так! — підхопили німці-колоністи. Але коли я сказав їм: «Дякую за ваші новини, вони для мене дуже важливі; вони, ваші новини, кажуть, як я, Махно, повинен зараз з вами вчинити», і коли я підкликав до себе Щуся і показав їм його — вони остовпіли. І потім вже, коли я сказав, що народні вбивці не повинні боятися покари — хоч би вона виявилась смертю — німці-колоністи, певно, отямившись і заявили мені:

— Ми підемо з вами і будемо вірно служити вам.

Я особисто не міг далі питати їх. Я схопився руками за голову й, тікаючи від них, нестямно плакав.

Мене не цікавили ні їхня смерть, ні життя. Я бачив у них підлих людей і намагався більше не бачити...»⁵.

Так само підступно діяв Махно, коли селяни-багатії, які вбачали в ньому офіцера державної варти і сподівалися на захист, розповіли, де переховується загін бандита Щуся. Коли обидва отамани об'єдналися і влаштували з цього приводу на очах у переляканих на смерть куркулів гулянку, Махно, щоб у Щуся не лишилося жодного сумніву в його дружніх почуттях до матроса-анархіста, наказав стратити усіх, хто скаржився на останнього.

⁴ Анархический вестник. — 1923. — № 3-4. — С. 25—26.

⁵ Там же.

Махно викликав панічний страх не стільки в окупантів, скільки в прибічників гетьманської влади. Чутки про його жорстокість були найнеймовірнішими. Управляючий канцелярією катеринославського губерньського старости Уласс і його помічник Тименов щоденно приймали поміщиків, німців-колоністів, священників, старост, простих обивателів, які з жахом в очах і тремтінням у голосі розповідали представникам влади про пережите, побачене, а ще більше почуте.

Управляючий намагався записувати чи для порядку, чи може дійсно для розшуку прикмети отамана «розбійників». Виходив досить неприємний портрет: маленький чоловічок на кривих ногах, у чорних окулярах (в нього були настільки божевільні очі, що селяни ще на початку революції попросили одягти чорні окуляри, бо його погляд викликав жак). Багато томів з докладними описами злочинів махновців склали представники гетьманської адміністрації.

Успіхи окрилювали Махна. Несподіваність удару, паніка і розгубленість у стані противника приносили перемоги. Побутує погляд, нібито у цей період отаман був рівним серед рівних, завжди підкорявся рішенням більшості, на загальних підставах брав участь в обговоренні бойових операцій. Звичайно, восени 1918 р. він ще не був тим єдиновладним командиром, яким став пізніше, але практично з першого дня повстанського руху в Гуляйполі й волості, використовуючи колишню владу і завойований раніше авторитет, був ініціатором і головним виконавцем усіх бойових акцій. Всі загони, що приєднувалися до нього, практично потрапляли під його керівництво. Саме у цей період Махно зрозумів, що найкраще поповнювати своє військо за рахунок загонів, які напередодні зазнали нищівних ударів (як було з повстанцями Єрмократьева). Деморалізовані й залякані бійці, втративши віру в попереднього ватажка, охоче підкорялися новому командиру, в якому бачили єдиного захисника. А коли ситуація трохи стабілізувалася, щиро вірили, що саме він є їх рятівником від усіх невдач і промахів.

Заради справедливості слід сказати, що Махно у той період не був упевнений у собі як воєначальник. Його часто охоплювали страх і сумніви. Адже він не служив в армії і не знав елементарних основ військової справи. Хоча командування свого часу гуляйпільською «чорною гвардією» давало йому всі підстави сподіватися, що з подібного роду «військом» він справиться.

Правою рукою Махна в усіх сутичках з австро-німецькими окупантами був матрос Щусь. Поруч з ним «батько» почував себе впевнено, бо знав, що може на нього покласти в будь-якій ситуації, вірив, що той не підведе. Без Щуся Махно починав панікувати. Так, під час одного з боїв поблизу с. Тимировка було легко поранено Щуся. Серед повстанців почалася паніка. Побачивши, що зник його найближчий помічник, а решта бійців розбігається хто куди, Махно буквально заціпенів на місці і з жахом спостерігав, як наближаються до нього з багнетами наперевіс вороги. «Батько» зрозумів, що це кінець, і вирішив застрелитися. Коли до скроні вже було приставлено пістолет і залишалося тільки натиснути курок, з-за повороту вилетіла тачанка і перебинтований Щусь, стріляючи на ходу по окупантах, встиг підібрати Махна і відвезти в безпечне місце. Але це була миттєва слабкість. У переважній більшості випадків Махно діяв сміливо і рішуче, вміло командував загonom.

Протягом серпня 1918 р., демонструючи перед земляками свою хоробрість і войовничість, Махно кілька разів визволяв Гуляйполе від австрійців та гайдамаків. Причому щоразу удари його загону були настільки несподіваними і вдалими, що ворогові нічого не лишалося, як здаватися в полон або стрімголов тікати. В одному з таких боїв махновці захопили в полон 83 чол., а також 27 коней, 2 кулемети та 2 вози набоїв⁶. За розпорядженням Махна всі рядові були відпущені

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 177, оп. 2, спр. 2743, арк. 24.

на волю, причому кожний з них одержав по 50 крб. і пляшці горілки. З офіцерами, як розповідали потім гуляйпільці, Махно сів грати в карти, а коли програв, то наказав їх розстріляти, щоб не підривали його престиж серед простого люду. Адже на той час його за бойові заслуги було вшановано почесним званням «батька» з усіма відповідними наслідками — беззастережним підкоренням, величезним авторитетом і загальною любов'ю.

Трапилося це під час одного з боїв з австрійцями. Окупанти вибили повстанців з с. Дібрівка і, щоб помститися, спалили майже 900 селянських хат. Махно, Щусь та інші партизани і селяни, які втекли, сховалися в Дібрівському лісі, який багато років служив махновцям надійним пристановищем. До карателів прибула допомога, і вони, оточивши з усіх боків ліс, вирішили раз і назавжди покінчити з повстанцями. Чотири дні сиділи ті у пастці, не знаходячи виходу з ситуації, що склалася. Закінчувалися мізерні запаси їжі, й останні надії на врятування згасали. В цей критичний момент Махно застосував вдалий тактичний маневр, за допомогою якого бійцям загону вдалося не тільки вирватися з оточення, а й розгромити батальйон австрійців. Звістка про цю операцію блискавично рознеслася по всьому півдню України⁷.

Махновці захопили таку кількість зброї, що її вистачило практично для всіх бажаючих стати до лав месників. Після цього загін Махна значно зріс. Селяни наочно переконалися, що «германця» можна бити, причому успішно.

Махно дещо інакше розказав історію присвоєння йому «титулу» «батька». За його словами, наприкінці вересня 1918 р. австрійці і загони державної варти оточили загін в Дібрівському лісі. Однак, боячись заглиблюватись у лісові хащі, окупанти відкрили ураганний артилерійський вогонь. Махно з допомогою колишнього прапорщика Петренка вивів повстанців з-під обстрілу і несподіваним ударом визволив с. Дібрівка. Наступ махновців підтримали місцеві жителі, озброєні вилами, сокирами, кілками тощо. Дібрівчани зустрічали Махна як героя-визволителя. Те, що відбувалося далі, Махно так описав у своїх мемуарах: «Настав вечір 1 жовтня. З незвичайним піднесенням я провів селянський мітинг, після якого наші ряди поповнилися удвоє.

З тих пір з села Дібрівки слова «батько Махно» передавались від уст до уст самими селянами. Звідси селяни, селянки, їх діти слово «батько» передавали з неочікуваною для мене самого повагою і любов'ю в усі села і селища України. Воно ж підхоплювалося й всіма загонами. З тих пір і довелось підписуватись на всіх відозвах і офіційних паперах замість Махно — батько Махно.

— Чи добре це? — задавав я іноді собі це питання. Але відповіді на нього не знаходив.

Мої друзі умовили мене, що так звикли називати мене в народі. Це заспокоїло мене»⁸.

Якщо влітку 1918 р. в Гуляйпільському повіті діяв лише загін Махна, то на півдні — в Бердянському, Маріупольському, Мелітопольському та Юзівському повітах — загони під проводом Білаша, Удовиченка, Хоменка, Гончаренка та інших селянських ватажків. Невдовзі під керівництвом В. Ф. Білаша вони були об'єднані в новоспасівський загін, який з боями пробився через густо населені австрійські гарнізони до Царекостянтинівки. Тут він злився з військом Махна, значно примноживши його боєздатність. В особі ж Білаша, талановитої людини, до того ж дуже здібної до військової справи, «батько» дістав відмінного соратника, в майбутньому начальника штабу, вдалого виконавця багатьох його бойових планів.

⁷ Там же.

⁸ Анархический вестник.— 1923.— № 3-4.— С. 24.

Після цього Махно почав діяти рішучіше. Передусім він змінив тактику боротьби повстанців. Головною метою її стало не знищення ворогів, як було раніше, а досягнення перемоги над ними. Махно видав наказ, згідно з яким без його відома жоден німець-колоніст, власник хутора, поміщик, офіцер варти і т. д. не міг бути розстріляний ні повстанцями, ні селянами. На кожний захоплений маєток, колонію, хутор накладалася контрибуція, для бійців загону в селян вилучалися коні, причому в тих з них, хто мав більше п'яти, безкоштовно. Крім того, сільське населення зобов'язане було надавати повстанцям тачанки, зброю, продовольство тощо. Селянство стійко переносило труднощі, сподіваючись на визволення від експлуатації своїх смертельних ворогів — поміщиків, що повернулися разом з німцями і гетьманською владою.

Восени 1918 р. німецьке командування кинуло значні сили на боротьбу з повстанцями. Загін Махна, неспроможний чинити серйозний опір регулярним частинам, кілька разів був оточений, випадково унікаючи повного розгрому. Так, 15 листопада махновці були оточені в с. Темирівка і в кровопролитному бою з 350 бійців загинуло 170, а решта на чолі з Махном та його тодішньою дружиною діврівською телефоністкою Тіною втекла у степ. У розгромі загону повстанці звинувачували «батька», але він не падав духом. Хвиля селянських виступів зростала з дня на день. У кожному селі Махно міг одразу вдвічі, а то й утричі збільшити чисельність свого війська.

Поки Махно воював у рідному повіті, розширюючи сфери впливу, далеко за його межами відбувалися події, які певною мірою мали вплинути на дальшу долю «батька» або навіть докорінно змінити її.

У листопаді 1918 р. в Німеччині перемогла революція. 13 листопада ВЦВК і Раднарком РСФРР анулювали Брестський мирний договір, що дало змогу Радянській Росії відкрито надати українському народові братерську допомогу у боротьбі проти німецько-австрійських окупантів. З цією метою 17 листопада Реввійськрада Республіки у відповідності з вказівками В. І. Леніна створила спеціальну групу військ Курського напрямку на чолі з В. О. Антоновим-Овсієнком. Основу її становили дві українські повстанські дивізії, створені в нейтральній зоні ще у вересні 1918 р.

Отже, частина повстанських сил, які діяли в основному на півночі республіки, набагато раніше від махновців почала переформовуватися в регулярні військові частини.

20 листопада Тимчасовий робітничо-селянський уряд України звернувся до українського народу з Маніфестом про повалення влади гетьмана і відновлення влади робітників та селян.

У цей же час, скориставшись крахом кайзерівських окупантів, активізували діяльність українські буржуазні та дрібнобуржуазні партії, які також брали участь у боротьбі з іноземними загарбниками і гетьманським режимом. 14 листопада вони створили буржуазно-націоналістичну Директорію на чолі з В. К. Винниченком і С. В. Петлюрою. Махно вбачав у Директорії захисницю влади буржуазії та поміщиків, спадкоємницю Центральної ради.

27 листопада його військо вступило в Гуляйполе. Через два дні він видав наказ, у якому оголосив про початок загального походу проти буржуазії. Цікаво, що у цьому документі «батько» називав себе лівим есером. Тоді ж було створено військово-революційний штаб у складі Махна (командуючого військом), Білаша (начштабу), лівого комуніста Херсонського, лівого есера Миргородського та анархіста Горєва. Склад штабу переконливо свідчив, що у той час Махно не орієнтувався на якусь одну конкретну партію, а прагнув використати їх боротьбу для зміцнення свого становища і досягнення своїх цілей⁹.

⁹ Приднепровський край.— 1918.— 27 нояб.

Листопад — грудень 1918 р. стали періодом найбільших успіхів війська Махна. Окупанти припинили активну боротьбу проти повстанців і лише відбивали їх напади. У першій декаді грудня махновці без бою зайняли Пологи, Чапліне, Волноваху, згодом — Царекостянтинівку, Орехове. У цей період Директорія шукала союзу з Антантою, і, щоб виправдати перед громадськістю свої дії, буржуазно-націоналістична і ліберальна преса докладно описувала кривавий розгул махновщини на півдні України, запевняючи обивателя, що ліквідувати «вбивцю, якого не бачив світ», спроможні лише війська Антанти¹⁰.

Враховуючи боєздатність армії «батька», «головний отаман» військ Директорії Петлюра почав вести з ним переговори про спільні дії. Махно погодився на це, розраховуючи, насамперед, одержати зброю і боеприпаси. 15 грудня було підписано угоду, згідно з якою Петлюра забезпечував його зброєю, боеприпасами, продовольством, а Махно дозволив проводити мобілізацію селян Гуляйпільського повіту до армії Директорії. Однак цей альянс існував лише кілька днів, а надалі Махно вів активну боротьбу з петлюрівцями. Її хід у 20-х числах грудня 1918 р. детально описав у автобіографічному романі «Третя рота» учасник тих подій, відомий український поет Володимир Сосюра¹¹.

Судячи з спогадів В. Винниченка, керівники Директорії не мали чіткого уявлення про Махна і кінцеву мету його боротьби. «Неможливо з певністю сказати, — писав голова Директорії — нічого навіть про таку відому постать у повстанському рухові, як Махно. З оповідань одних, він ідейний анархіст, свідомий українець, з романтичним устроєм свого війська, на зразок запорізького; з оповідань других — це просто бандит, безпринципний, антиукраїнець»¹².

У БОЯХ ЗА КАТЕРИНОСЛАВ

У грудні 1918 р. робітники та селяни Катеринославщини активізували боротьбу проти петлюрівців, які в листопаді захопили губерньський центр і намагалися поширити владу Директорії на всю губернію. Значна ж її частина перебувала під контролем повстанців, діями переважної більшості яких керував губвійськревком, створений більшовицьким комітетом.

Катеринославська організація КП(б)У поставила за мету визволити місто від контрреволюції, але сил у більшовиків було мало, тому вони звернулися по допомогу до Махна, який перебував поблизу губерньського центра. «Батько» погодився, оскільки плекав надію дістати на катеринославських арсеналах зброю, боеприпаси, а також продовольство. До того ж йому було запропоновано, очевидно, з тактичних міркувань посаду головнокомандуючого. Адже за тих умов більшовики не мали можливості забезпечити нормальне життя населення такого великого промислового центра, як Катеринослав, що неминуче підірвало б їх авторитет у масах. Тому розв'язання цих життєво необхідних завдань було покладено на Махна. Та й серед членів обкому КП(б)У не було особи, яка б користувалася такою популярністю, як «батько».

Увечері 26 грудня до Нижньодніпровська, де були зосереджені повстанські війська, прибув Махно зі своїм загonom — 100 кавалеристів на чолі з Щусем і 400 піхотинців під командуванням Калашникова з 6 кулеметами. О 10 годині вечора почалася нарада командного складу частин, що мали брати участь у наступі на Катеринослав. Всю ніч йшло обговорення майбутніх бойових дій. Викликало побоювання передусім те, що сили противника були досить значними — близько 40 тис.

¹⁰ Слово. — 1918. — 27 нояб.

¹¹ Київ. — 1988. — № 1. — С. 118—119.

¹² Винниченко В. Відродження нації. — Київ; Відень, 1920. — Ч. III. — С. 432.

піхоти, понад 250 кулеметів, 3 легких батареї, 3 бронепоезди, 2 автоброньовики і т. п.¹³ Стало відомо, що командир однієї з петлюрівських батарей Мартиненко заявив, що перейде на бік повстанців. Дізнавшись про це, командири повстанських загонів вирішили наступати на місто. Великі надії вони покладали і на селянство навколишніх місцевостей, яке вважали своїм надійним резервом.

О 4 год. 30 хв. ранку 27 грудня нарада була оголошена закритою. Махно пішов відпочивати, доручивши здійснення плану захоплення вокзалу загонів під командуванням Тесленка.

Наступ вирішили розпочати о 6-й ранку. Найнебезпечнішою ділянкою був міст через Дніпро, який охороняли кулеметники. Повстанці застосували військову хитрість. Попереду було пущено товарний поїзд без машиніста, який складався з порожніх вагонів, а за ним повільно рухався бронепоезд, де причаїлася група бійців, озброєних гранатами і кулеметами. Петлюрівська охорона пропустила товарняк, здивовано вдивляючись в розкриті двері порожніх вагонів. У цей час десант з бронепоезда, що йшов слідом, закидав вартових гранатами і відкрив ураганний вогонь по артилерійських позиціях петлюрівців. На пероні почалася жахлива паніка. Миттєво поширилися чутки, що на місто наступає Махно на чолі 5-тисячного війська. Як тільки повстанці з'явилися на вокзалі, батарея під командуванням Мартиненка підняла білий прапор і перейшла на їхній бік.

Після захоплення мосту і вокзалу до міста прибув ешелон махновської піхоти під командуванням Калашникова. Однак замість продовження наступу і закріплення досягнутого успіху вони кинулися до залишеної петлюрівцями зброї і почали вантажити гвинтівки, кулемети і боеприпаси у вагони. Здійсненню розробленого плану загрожував провал. Повстанські загони, залишивши станцію на махновців, рушили вглиб міста. Почалися запеклі вуличні бої. Головнокомандуючий не поспішав до місця бою, на кілька годин кинувши війська напризволяще. Лише о 9 ранку на вокзал прибув Махно. Йому одразу ж доповіли, що махновці, які звикли вести бойові дії лише на відкритій місцевості, раз по раз потрапляють у влаштовані петлюрівцями пастки. Причаївшись у будинках, на горищах і в підвалах, вони пропускали махновців і бійців повстанських загонів уперед, а тоді з сховищ розстрілювали їх. Проти повстанців почали бойові дії офіцери, юнкери, гімназисти. Бій йшов буквально за кожний будинок, за кожний квартал. Серед наступаючих було багато поранених.

Махно не знайшов нічого кращого, ніж відкрити ураганний вогонь по місту із захоплених гармат. Здавалося, забувши про все, він з дитячою цікавістю сам стріляв з гармати. Не ясно, куди цілився «батько», але чимало будинків дістали величезну кількість пробоїн. У будинок духовної семінарії, наприклад, потрапило 18 снарядів. Гармата була незакріплена і після кожного пострілу під захоплені вигуки головнокомандуючого відкочувалася далеко назад. Не маючи елементарного уявлення про прийоми артилерійської стрільби, Махно і його бійці вважали це нормальним явищем.

Трохи оговтавшись, петлюрівці перейшли у контрнаступ і потіснили повстанські війська і махновців.

28 грудня Махно приступив до реалізації своєї головної мети. Він наказав вантажити гармати і спорядження, а практично все, що потрапляло під руки, в ешелони і відправляти до Гуляйполя. Крім того, трофейну зброю одержали гуляйпільські селяни. 29 грудня військово-революційний комітет Катеринославської губернії призначив 11 комісарів, на яких покладалося завдання відновлення нормального життя у місті. Разом з тим він затвердив Махна головнокомандуючим радян-

¹³ Тесленко Н. Бой за Катеринослав в 1918 году // *Летопись революции*.— 1926.— № 6.— С. 77.

ської революційної робітничо-селянської армії Катеринославського району.

В понеділок 30 грудня місто повністю опинилось в руках повстанців. Протягом усієї «громадянської війни в місті», як назвали місцеві обивателі бої між загонами повстанців і петлюрівцями, махновці займалися розбоем і грабунками. Під приводом пошуків петлюрівців та їх спільників, що стріляли з вікон будинків, вони вдиралися до квартир і безжалісно грабували жителів міста. Махновці відмовилися від пропозиції ревкому забезпечувати їх усім необхідним, висунувши гасло «Від кожного — за здібностями, кожному — за потребою»¹⁴.

Здібності ж махновців, як вдало підмітив анархіст Рошин, виражалися у великих потребах. Їх безчинства викликали численні скарги і нарікання катеринославців.

Махно, який ще кілька днів тому у відповідь на скарги своїх «хлопців» про те, що вони легко одягнуті, враховуючи грудневі морози, заявив: «Переодягнетесь в місті», змушений був випустити відозву, в якій говорилося: «При зайнятті міста Катеринослава славними партизанськими революційними військами у багатьох частинах міста посилювалися грабунки, розбій і насильства. Твориться ця вакханалія в силу певних соціальних причин (або це чорне діло коїться контрреволюційними елементами з метою провокації). В усякому разі, це робиться ім'ям славних партизанів-махновців, що борються за незалежність, щасливе життя всього пролетаріату і трудового селянства.

Щоб запобігти цьому розгулові паскудства, що чинять безчесні люди, які ганьблять всіх чесних революціонерів, незадоволені світлим завоюваннями революційного народу, я ім'ям партизанів усіх полків оголошую, що всілякі грабунки, розбої чи насильства ні в якому разі допускатись не будуть у даний момент моєї відповідальності перед революцією і будуть мною припинятися у корені. Кожен злочинець, який вчинив злочин взагалі і, особливо, під ім'ям махновців або інших революційних загонів, що творять революцію під розумінням відновлення радянського ладу, буде нещадно розстрілюватися, про що оголошено всім громадянам, закликаючи їх також боротися з цим злом, підриваючим в корені не тільки завоювання революції, але і взагалі життя чесного трудівника.

Головнокомандуючий батько Махно.»¹⁵

Цей документ з'явився у місті 31 грудня опівдні і практично не вплинув на припинення мародерства. Проте Махно й не розраховував на це, його метою було лише обілити своїх бійців в очах ревкому і жителів Катеринослава.

Махновці розцінили цей наказ так: «Грабуй, але на очі батьку не потрапляй». Цим принципом керувалися в армії Махна практично до її остаточного розгрому в 1921 р. Щоправда, у ряді випадків «батько» привселюдно навіть особисто розстрілював мародерів, грабіжників і гвалтівників, які потрапили йому під гарячу руку, чим примножував свій моральний капітал і зміцнював популярність захисника селянських мас.

Члени ревкому робили спроби перешкодити вивезенню до Гуляйполя зброї і награбованого багатства, але вжити суворих заходів не наважилися. Вже тоді Махно зрозумів, що в умовах громадянської війни, в якій брали участь багато сторін, мало хто ризикне вести боротьбу з його військом. Так у «батька» виникла впевненість у вседозволеності, безкарності і самостійності.

Впертий опір петлюрівців у Катеринославі означав, що вони сподіваються на якусь допомогу. Однак головнокомандуючий не звернув на це ніякої уваги. Замість переслідування ворога і його остаточного

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 177, оп. 2, спр. 2743, арк. 48.

¹⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 262, арк. 261—262.

розгрому Махно почав вимагати однакового представництва більшовиків, махновців та есерів, з якими він уклав союз, у ревкомі. Діяв так Махно виключно для задоволення власних амбіцій, бо знав, що не сьогодні — завтра повернеться зі своїм військом до Гуляйполя.

В цілому ж звичний до легких перемог Махно вирішив, що діло зроблено. Коли йому доповіли, що петлюрівці концентрують свої сили неподалік від міста і до них йде допомога з Верхньодніпровська, Махно заявив, «що вони духу нашого бояться, ніхто не прийде», і не вжив для оборони Катеринослава ніяких заходів¹⁶.

Розгук махновщини змусив ревком не вводити до міста свої повстанські загони, щоб вони не піддавалися її згубному впливу. Це значно ослабило сили захисників Катеринослава. І коли 31 грудня петлюрівські війська під командуванням Самокиша перейшли у наступ, вони легко розгромили махновців і революційні загони. Кинувши напризволяще своє військо, головнокомандуючий разом з Щусем першим утік за Дніпро.

Бої за Катеринослав переконливо довели, що війська Махна здатні лише застосовувати тактику партизанських дій, а їх командуючий не вмів керувати великими об'єднаними силами, успішно вирішувати воєнно-стратегічні та оперативні питання. До того ж Махно не зміг добитися дотримання суворої дисципліни, хоч інколи й пробував це робити.

Водночас й Махно зробив певні висновки з боїв за Катеринослав. Він, зокрема, зрозумів, що в умовах протиборства двох великих сил найкраще бути самостійною «третьою силою». Ставши на бік більшовиків, що відповідало інтересам переважної більшості селянства, можна диктувати свої умови і проводити незалежну політику, оскільки в умовах жорстокої боротьби з контрреволюційними силами у них не вистачить сил, щоб його приборкати.

Розгром його війська під Катеринославом гнітюче вплинув на Махна. Всю вину за це він вирішив звалити на більшовиків. На ст. Синельникове Махно захопив штабний поїзд і всю дорогу, як розповідав пізніше провідник, «лаяв більшовиків і говорив, що треба до біса порозганяти всі більшовицькі штаби, тоді повстанці будуть з нами»¹⁷. Можливо, тоді «батько» вперше (хоч і досить сумбурно) висловив ідею, яку часто намагався згодом втілювати в життя в ході громадянської війни, — будь-яким чином (насамперед за допомогою демагогічних розмірковувань про революційну боротьбу махновців, а також різноманітних обіцянок) залучати на свій бік червоноармійські загони.

5 січня 1919 р. Махно повернувся до Гуляйполя із загonom, що налічував 200 чол. На запитання Чубенка, де решта бійців, «батько» крізь зуби люто процідив: «У Дніпрі»¹⁸. Репутація Махна серед повстанців дещо похитнулася, і йому потрібна була нова перемога, щоб підняти бойовий дух свого війська. Якраз на той час надійшло повідомлення, що жителі німецької колонії Блюменталь виступили проти махновців. «Батько» вирішив негайно розправитися з бунтівниками і 9 січня почав наступ на колоністів. Але ті завчасно підготувались до оборони і відбили напад. Зазнавши чергової поразки, Махно розлютився і влаштував на ст. Ореховській криваву розправу над кількома місцевими жителями, які були оголошені розвідниками з колонії Блюменталь.

З перших днів існування махновщини їй була властива невинна жорстокість, а іноді навіть вандалізм. Надмірна хитрість Махна приводила часто-густо до непотрібних розправ над ні в чому невинни-

¹⁶ Колос Г. А. Заметки о подполье и вооруженной борьбе 1918—1919 гг.— Днепропетровск, 1927.— С. 36.

¹⁷ Там же.— С. 43.

¹⁸ Кубанин М. Махновщина.— Л., 1928.— С. 44.

ми місцевими жителями. Махно посилено запроваджував у своєму оточенні культ страху. Страх, вважав він, робить людину піддатливішою і покірнішою, обережнішою і чуйною, зрештою, допомагає їй вижити в екстремальних умовах.

Низькі моральні якості, явні садистські нахили багатьох підручних Махна часом викликали шалений гнів «батька». Намагаючись припинити криваву вакханалію, він хапався за зброю, щоб розправитися зі своїми підлеглими, але був змушений охолоджувати свій запал, оскільки будь-який командир нагадував «батькові» про криваві розправи, учасником яких той був сам. Зокрема, одного разу Махно наказав Щусю зібрати контрибуцію з колоністів, які жили на околицях Гуляйполя, в розмірі 50 тис. крб. Одержавши необхідну суму, Щусь потім без будь-яких підстав розстріляв 8 чол. Через деякий час жорстоку акцію було повторено. Щусь приніс Махнові 100 тис. крб. і 14 пар чобіт, знятих з убитих ним колоністів. «Батька» розлютив садистський вчинок свого помічника, але Щусь спокійно нагадав Махнові випадок зі спаленим ним у топці паровоза живцем священиком.

У повсякденному житті Махно поводився з своїми командирами як з власними слугами. Будучи напідпитку чи розгніваним, він міг будь-кого з них вдарити, образити, хлюпнути в обличчя самогоном чи стьобнути нагайкою. Люди, які були значно сильнішими за нього і могли легко урезонити «батька», коли той напивався до нестями, терпіли його знущання й образи тому, що щиро вважали його талановитим воєначальником. Махно, зазначав В. Білаш, «мав як особистість великий вплив у нашому колі. Особливо цінили його як адміністратора, його повстанці боялися і корилися, а це в армії дуже важливо і корисно»¹⁹.

Ще більшою повагою користувався Махно серед широких селянських мас, які бачили в ньому свою людину, добре знайому з їх сподіваннями і прагненнями, людину, яка присвятила усе життя боротьбі за інтереси селянства.

Найефективнішою формою спілкування Махна з народом були селянські весілля. «Махно,— писав П. Аршинов,— завжди знаходив з півгодини — годину часу, щоб побувати на селянському весіллі, куди молоді запросили його за 2—3 тижні. З селянами він підтримував колишні мужицькі стосунки, був уважним до них і жив загалом тим же простим життям, що й вони».²⁰ Махно ділив з односельцями і радість, і горе. Окупанти спалили будинок Махна, а потім, висадивши в повітря стіни, зрівняли, по суті, його із землею. Батько жив, як і решта погорільців. «У даний момент,— писала газета «Известия»,— сім'я Махна знайшла притулок у тісній хаті старшого брата. Махно міг би реквізувати найкращий будинок у багатому Гуляйполі для своєї сім'ї. Але він цього не робить, не бажаючи, щоб хто-небудь мав право сказати, що він використав владу для власного зиску»²¹.

Звичайно, всього цього було замало, щоб протягом тривалого часу виглядати в очах селянських мас народним героєм, невтомним борцем за їх щастя. Добре розуміючи це, Махно нерідко відібране у багатіїв майно роздавав бідним, а потім привчив селян до того, що вони регулярно одержували залишки від воєнних трофеїв махновців, беручи участь у пограбуванні захоплених міст, поміщицьких маєтків, пасажирських поїздів, військових ешелонів тощо²².

Партизанські армії на Україні, зазначав М. О. Скрипник, об'єднувала не стільки військова дисципліна, скільки особиста симпатія до своїх командирів, до того чи іншого «батька»²³. Тому велика популяр-

¹⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 361, арк. 66.

²⁰ Аршинов П. История махновского движения.— Берлин, 1923.— С. 216.

²¹ Известия.— 1919.— 6 апр.

²² Лебедь Д. Итоги и уроки трех лет махновщины.— Харьков, 1921.— С. 12.

²³ Армия и революция.— 1928.— № 3-4.— С. 50.

ність серед селянства дала можливість Махнові створити найбільш численну і найсильнішу повстанську армію на Україні.

Наприкінці 1918 — на початку 1919 р. махновщина не вкладалася у звичні для того часу рамки класової боротьби. Тому різні партії прагнули бачити в ній відродження якогось історичного явища, характерного для минулих століть. О. М. Коллонтай проводила паралель між махновщиною і запорізькими козаками, українські боротьбисти схильні були порівнювати махновський рух з пугачовщиною²⁴. Намагаючись знайти аналоги своєму рухові, Махно вбачав його коріння у Запорізькій Січі, але, почавши боротьбу з гетьманом, а потім з отаманом Петлюрою, мріяв про те, що його ім'я історія поставить зрештою в один ряд з такими вождями селянських мас, як С. Разін і О. Пугачов²⁵.

(Далі буде)

Одержано 10.02.89.

Во второй части очерка рассказывается о развертывании летом 1918 г. борьбы крестьянства под руководством Н. Махно против австро-немецких оккупантов и гетманцев, раскрываются причины роста популярности и авторитета «батьки». Речь идет также о совместных действиях в конце 1918 г. махновцев и возглавляемых екатеринославскими большевиками революционных отрядов против Директории, в частности освещается роль Махно как главнокомандующего повстанческими войсками в боях за Екатеринослав.

²⁴ Борьба.— 1919.— 18 янв.

²⁵ Кубанин Н. Указ. соч.— С. 173.

До відома читачів!

Інститутом історії АН УРСР видано покажчики:

Український історичний журнал: Систематичний покажчик (1967—1976 рр.).— К., 1968. Ціна 0-59 коп.

Український історичний журнал: Систематичний покажчик (1977—1986 рр.).— К., 1982. Ціна 2 крб. 40 коп.

Український історичний журнал: Систематичний покажчик (1977—1986 рр.).— К., 1987. Ціна 1 крб.

Покажчик можна замовити післяплатою за адресою: 252001 Київ 1, вул. Кірова, 4, Інститут історії АН УРСР, бібліотека.

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Н. И. Костомаров

Мазепа *

ГЛАВА ДВЕНАДЦАТАЯ

(Продовження)

18 апреля, в сопровождении подполковника Левашова, прибыли к Витебску Федор Осипов и двое главных доносителей: Кочубей и Искра, а с ними приехали еще лица, прикосновенные к делу: священник Иван Святайло, сотник Кованько, перекрест Петро Яценко, привезенный нарочно из Москвы, где содержался; кроме этих лиц, прибыли тогда двое писарей, племянник Искры и 8 служителей. Всех малороссиян поместили в пустом панском загородном дворе в разных светлицах.

На другой день, 19 апреля, Головкин и товарищ его Шафиров ** приехали в этот двор и обратились прежде к Федору Осипову. Тот мог сказать только, что, по приглашению священника Святайло, он виделся с Искрою в своей пасеке на реке Коломаке и от него услышал обвинение гетмана в изменнических замыслах, а потом к нему в Красный Кут приехали Кочубей и Искра. С Кочубеем он не был вовсе знаком, а Искру знал только по войсковым делам ¹.

Министры, снявши такое показание с ахтырского полковника, приказали позвать из других покоев Кочубея и Искру. Они приняли их ласково и сказали: «Государь к вам милостив, надейтесь на царскую милость и подробно изложите все дело, ничего не опасаясь».

Головкин отпустил Искру, оставил при себе одного Кочубея, и тот, ободренный ласковым приветом, проговорил некороткую речь, вспомнил измену Брюховецкого, навлекшую на Малороссийский край смуты и кровопролитие, вспомнил, как после усмирения края царь гневался на генеральных особ *** за то, что, находясь близко к гетману, не заметили его злокозненного намерения и заранее о нем не сообщили. Теперь, замечая в поступках своего региментаря злое намерение и услышавши собственными ушами такие слова от него: «Под ляхами, конечно, будем» — они решились объявить царскому величеству. Они поступают так не ради каких-нибудь выгод, а «единственно величая высокое достоинство великого государя».

С этими словами Кочубей подал донос, написанный в 33-х пунктах, которые по содержанию сокращались в 27.

1. В Минске в 1706 году гетман говорил ему, Кочубею, наедине, что в Белой Кринице княгиня Дольская, мать князей Вишневецких, передавала ему, что король Станислав хочет учинить гетмана князем черниговским, а Войску Запорожскому даровать желанную вольность.

2. Гетман хулил князя Огинского, польного гетмана литовского, за то, что держится союза с великим государем, тогда как все уже паны от этого союза отступили.

3. Когда Мазепа услышал, что Август уехал из Польши в Саксонию, то произнес: «От! Чего боялися, того не убоялися!» ****.

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.—1988.—№ 8—12; 1989.—№ 1—2, 4—8.

** Петро Павлович Шафіров, один із сподвижників Петра, керівник дипломатичної служби. Присутність канцлера Головкина і Шафірова переконує в тому, що цар надавав неабиякого значення цій справі.

¹ Чтения М. О. И. и Др., т. 1, с. 96.

*** Генеральну старшину.

**** Тобто Мазепа схвально поставився до того, що король Август вийшов з політичної гри, чим завдав шкоди Росії.

4. В 1707 году мая 10-го, возвратившись из похода и приехавши в Бахмач, Мазепа тихим голосом спрашивал его, Кочубея: справедливы ли слухи, что царских ратных людей побили поляки у Пропойска, и сказал, что к нему не дошла почта, по которой это известие было ему сообщено в обоз от Кочубея.

5. 11-го мая того же года, в своем дворе в Гончаровке, Мазепа беседовал с ним, Кочубеем, и со Скоропадским, сказавши, что получил ведомость об избиении царских ратных у Пропойска, смеялся и произнес: «Але судья плачет о том (Кочубей.—М. К.), але ж у нього слезы текут!» Потом в тот же день приглашал гостей пить общее здоровье и, между прочим, здоровье княгини Дольской, говоря: «Выпьем за здоровье ксенжны ей мосце, бо есть зацная и розумная пани, моя голубка!» Много тогда все пили, и он говорил шуточные речи.

6. В один из последовавших затем дней гетман говорил мне: «Дошли до меня достоверные слухи, что шведский король хочет идти на Москву и учинить там иного царя, а на Киев пойдет король Станислав с польским войском и со шведским корпусом генерала Реншильда. Я просил у государя войска оборонять Киев, а он отказался, и потому нам поневоле придется пристать к Станиславу.

7. Того же года 17-го мая я просил дозволения отдать дочь свою за сына Чуйкевича и в следующее воскресенье устроить сватовство. Мазепа советовал повременить, пока малороссияне соединятся с ляхами². После того мы на другой же день решили с Чуйкевичем обвенчать наших детей.

8. Того же года 28-го мая сербский епископ Рувим говорил нам, что был он у гетмана на Гончаровке и гетман при нем печаловался, что государь обременяет его требованием доставки лошадей.

9. Того же года 29-го мая дочь моя призвана была им на Гончаровку крестить жидовку*, и в этот день за обедом он сказал: «Москва возьмет в крепкую работу малороссийскую Украину».

10. Того же года 20-го сентября один канцелярист писал записку: «Был у гетмана в Печерском ксендз Заленский, иезуит, ректор винницкий, и тот перед знатными особами отозвался такими словами: Вы, панове козаки: не бойтесь взглядом (относительно) шведа, который не на вас готуется, але на Москву. Тот же ксендз говорил: никто не ведает, где огонь крыется и тлеет, але як разом выбухнет (вспыхнет), чего уже не забаром сподеватись (не долго ожидать), тогда хйба (разве) всяк познает; леч (но) тот пожар не латво (не легко) угаситься может».

11. Того же года 8-го октября Мазепа в Кieve веселился с полковниками миргородским и прилуцким; у него играла музыка; он всех заохочивал к веселости, а на другой день после того послал козака к ксендзу Заленскому. С какой стати было ему сноситься письменно с этим ксендзом, если б у него не было злого намерения.

12. Полковой писарь полтавский говорил своему племяннику, что того же года 10-го октября в Печерском монастыре он приходил к гетману, а гетманский служитель сказал, что гетман, запершись с полковниками, читает Гадяцкий договор Выговского с поляками.

13. Того же года в декабре приезжал в Батури Александр Кикин, и Мазепа собрал около себя 300 человек вооруженных сердюков. Вероятно, это он сделал, услышавши, что за Кикиным приедет в Батури сам государь, чтобы взять Мазепу с собою в Москву, и Мазепа намеревался отстреливаться от государя.

14. Того же года на праздник Рождества Христова приезжал к гетману ксендз Заленский, и гетманский писарь Орлик проводил его

² Дело Кочубея, Чт. 1859 г., т. 1 (Переказані в тексті слова Мазепи опущені.—М. К.).

* Тобто бути за хрещену матір.

тайно в гетманский хутор близ Бахмача, а ночью ксендз приехал к Мазепе на Гончаровку.

15. Мазепа говорил, что если кто из старшин, полковников или из каких бы то ни было особ воспротивится ему, когда у него станет «совершенное подручным объявление и приговор на измену порядку», того он засадит в тюрьму без всякой пощады *. Видно из этого, что Мазепа хочет отклониться к Станиславу.

16. Мазепа несколько раз посылал полтавского козака Кондаченка и другого человека, по прозванию Бьевского, в Крым и в Белгородчину к татарским салтанам и к самому хану. Кажется, он это делал для того, чтобы расположить их к себе и в свое время употребить на свои услуги.

17. В конце июня 1706 года, по возвращении из Минска, Мазепа был в гостях у меня, Кочубея, и, немного подгулявши, когда я, хозяин, провозгласил его здоровье, он, вздохнувши, сказал: «Какая мне утеха, когда я всегда жду опасности, как вол обуха». Потом, обратившись к жене моей, начал хвалить изменников Выговского и Брюховецкого, говорил, что и он сам промышлял бы о своей цельности и вольности, да никто не хочет помогать ему, а также и муж ее.

18. В Киеве в сентябре 1707 года гетман говорил полковникам: «Не думайте, чтоб я хотел после себя возложить гетманство на Войнаровского. И теперь готов уступить свой сан другому, лишь бы он мог оборонять отчизну. Если же, по привычке, хотите на мне оставить эту тягость, то должны слушать меня. Я сношусь и с ханом, и с силестрийским пашею, только от них, кажется, мало надежды и придется нам начинать свое дело с иной бочки и братья за сабли». Вероятно, под эту бочку он разумел короля Станислава.

19. Мазепа держит вокруг себя слуг лядской породы и употребляет для посылок без царского указа, а это не годится.

20. Государь запретил пропускать людей с левого берега на правый, а гетман этого указа не исполняет. Мать гетмана, умершая игуменья, перевела много людей с левого берега на правый в основанные ею слободы. Да и, кроме того, по всем опустевшим городам и селам правой стороны густо заселяются жители, уходя с левой стороны. Таким образом, правая сторона становится многолюдною, а на левой население умалилось и оставшимся жителям стало труднее содержать охотничьи полки, и все думают уходить за Днепр.

21. На Коломацкой раде постановлено стараться, чтобы малороссияне с великороссиянами вступали в родство и свойство, а гетман до того не допускает и даже недоволен, когда узнает, что малороссияне с великороссиянами водят хлеб-соль. От этого между теми и другими увеличивается удаление и незнакомство.

22. В прежние времена малороссийские города были хорошо укреплены, а теперь уже «не оправляются», и сам Батурин 20 лет стоит без починки. Но свой подворок Гончаровку, где гетман сам живет, он обнес значительным валом. Люди думают, что города нарочно не оправляются для того, чтобы не в силах были обороняться от тех, которых гетман призывает.

23. Гетман предостерегал запорожцев, что государь хочет их уничтожить; а когда разнеслась весть, что запорожцы хотят, согласясь с татарами, сделать набег на слободские полки, то сказал: «Чай нецнотливые сыны онии (пусть бы эти недобрые дети) все, коли що мают чинити, коли б уже чинили, а то тилько оголошаються (разглашают), аки дражниют!»

24. Одна близкая к Мазепе особа в разговоре выразилась о татарах: «Дайте вы той речи теперь покой (перестаньте говорить об этом!) Тии люде будут нам вскоре потребнии!»

* Тут і далі опущено докладні цитати з доносу, переказані в тексті.

25. Львовский мешанин Русинович привозил Мазепе письма от разных польских панов. Этот мешанин рассказывал, что гетман Сенявский поручал сказать Мазепе, чтобы казаки были с поляками, а Мазепа выразился, что он сам шляхтич, природный поляк, и жалеет, что царь утесняет Польшу. Этот Русинович говорил, что все ляхи любят Мазепу и надеются, что он поможет Речи Посполитой деньгами, а передавшийся шведам пан Яблоновский говорил: «Маем добрую надею об Украине, же в ней найдутся шляхта, братья наши».

26. Гетман самовольно распоряжается войсковою казною, берет из нее сколько хочет и дарит сколько и кому хочет, из арендных и индуктных (со ввозных торговых пошлин) сборов берет в свою пользу 50000 злотых. Кочубей полагает, что индуктный сбор можно было бы обратить в царскую казну. С гетмана довольно было (бы) десяти городов Гадяцкого полка и нескольких волостей: Шестаковской, Ропской, Быховской и Самборской. Он же берет себе еще не мало со всех полков из сумм порукавичных и арендовых, отчего шинкари, платя высокие арендные суммы, продают дороже горилку и чрез то происходит народу отягощение.

27. Прежде полковники выбирались вольными голосами, а теперь за полковничьи уряды берут взятки и получает уряд не заслуженный товарищ, достойный такой чести, а тот, кто в силах заплатить. Умер киевский полковник Солонина: он служил царям верно от самого поступления Малой России под царскую державу и был 20 лет на полковничьем уряде. Гетман отобрал его села и отдал своей матери, игуменьи Магдалине, а оставшимся после Солонины внукам и племянникам ничего не дал. Умер обозный * Борковский, оставил вдову и двух несовершеннолетних сыновей. Гетман отнял у них село, которым покойник владел 30 лет по жалованной грамоте, и, кроме того, взял на гетманский двор местечко, принадлежавшее уряду генерального обозного.

Наконец, Кочубей, в дополнение ко всему, представил песню, сложенную Мазепой, в которой, по толкованию Кочубея, «значное противу державы великого государя оказывается противление» **.

Министры задумали сделать придирку, очевидно, с тем, чтобы иметь юридическое право, по обычаю тогдашнего судопроизводства, подвергнуть доносителей пытке. Они нашли, что донесение Федора Осипова, доставленное прежде киевскому губернатору, в одной черте не сходится с показанием Кочубея.

В донесении Федора Осипова, со слов Искры, говорилось, что Мазепа, после неудавшегося умысла на жизнь государя во время приезда в Батурин Кикина, «всячески тщился, дабы его, государя, смерти предать или в руки взять и неприятелям отдать, а в мимошедший Филиппов пост, совокупившись с полками своими, хотел идти на великорос-

* Друга після гетьмана посада в старшинській ієрархії. Формально — начальник артилерії, але виконував обов'язки наказного гетьмана, засідав у суді та ін.

** Задовгий текст пісні опущено, бо він не додає нічого нового до сказаного вище. Важко сумніватися в тому, що донос Кочубея в головному був правдивий: Мазепа справді замислив зраду цареві, і дальший розвиток подій як не можна краще це підтверджує. Але Головкин та Шафіров, а за ними і Петро I не повірили генеральному судді.

Безумовно, цар був засліплений і ошуканий хитромудрим Мазепою. Однак не можна не сказати й про те, що донос міг справити вкрай негативне враження на царських урядовців. Що б там не казати, а вже те, що Кочубей, котрий видавав себе за найближчого друга Мазепи (а довгий час ним і був), акуратно фіксував кожний крок, кожне необережне слово гетьмана, що довірився йому, кидає несприятливе світло на моральне обличчя донощика. Могли викликати недовіру такі фантастичні звинувачення, як № 12 (начебо простий служитель біля брами міг знати, що гетман зачинився з полковниками і читає угоду Виговського!) або 13 (ніби Мазепа збирався з 300 сердюками боронитися від Петра I з російським військом!). Багато наведених Кочубеєм фактів виглядають плітками або чутками, запозиченими не з перших рук. Не було у нього свідків, які могли б підтвердити написане. А головне — жодного серйозного документального доказу зради Мазепи. Тому невдачу Кочубеевого доносу слід пояснити його непереконливістю.

сійские города»³. В дополнительных же статьях Кочубея о намерениях гетмана отдать государя в руки неприятелей и о походе войною на великороссийские города не говорится⁴. Спрошенный по этому поводу Искра показал, что все это слышал он от Кочубея при жене последнего, и тогда Искра советовал Кочубею подождать с доносом, пока не явятся очевидные признаки преступности Мазепы. Спросили об этом Кочубея. Он показал, что от Искры ничего подобного не слышал⁵. Этого было довольно. Нашли разноречие между показаниями доносителей, развели их по разным покоям и приставили к ним караул, а пожитки и письма их описали.

Спрошенный потом поп Святайло показал, что о намерениях Мазепы слышал от одного Кочубея и по просьбе последнего приводил к нему свояка своего Петра Яценка. Когда гетман послал взять Кочубея в Диканьке, предуведомленный о том заранее Святайло поехал в Красный Кут и оттуда, по просьбе Кочубея и Искры, отправился с ними в Смоленск⁶.

Сотник Кованько, на которого указал Кочубей, как на свидетеля, слышавшего слова ксендза Заленского в Печерском монастыре, показал, что видел какого-то ксендза у своего полковника, а как зовут ксендза,— не знает; козаки, бывшие там, спросили ксендза: где швед? Этот ксендз отвечал при нем: «Швед теперь притаился, но может вдруг поднять такой огонь, что не скоро затушишь!» Козаки спросили ксендза: «На кого пойдет швед, не на нас ли?» А ксендз отвечал: «Не на нас». Кованько больше ничего не слышал, а Кочубей научил его говорить при царских министрах об этом «с иными околичностями». Таким образом, выходили не совсем те речи, какие приписывал этому ксендзу Кочубей в своем донесении. 24 апреля допрашивали Кованьку вторично с пристрастием*. Он объявил, что о неверности гетмана ничего не знает и ни от кого не слышал, кроме Кочубея⁷.

Перекрест Петро Яценко объявил, что он был только передатчик, с Кочубеем прежде не был знаком, был у него один только раз при посредстве священника Святайла и получил от него извет с поручением передать его протопопу, духовнику государеву в Москве.

Писцы, бывшие с Кочубеем, сказали, что они не более, как только переписывали то, что им давал Кочубей.

По поводу разноречия в показаниях первого привели к пытке Искру. «Никакой измены за гетманом не знаю,— показал он,— слышал о том только от Кочубея».

Его все-таки подвергли пытке и дали 10 ударов кнутом. Под пытку Искра объявил: «Слышал я от Кочубея, что у него был совет с миргородским полковником Апостолом и с генеральным судьей Чуйкевичем против гетмана: думали они миргородского полковника избрать в гетманы. Чуйкевич к Кочубею присылал записку, где писал: «За Днепром огонь загорается, сохрани Бог, как бы и у нас не загорелся».

Тогда приведен был к пытке Кочубей. Не допуская себя до мучений, он объявил, что никакой измены за гетманом не знает⁸, что все

³ Чтения М. О. И. и Д., т. 1, с. 86.

⁴ Там же, с. 103.

⁵ Там же, с. 118.

⁶ Там же, с. 119.

* Тобто під тортурами. Слідство велося із застосуванням найжорстокіших засобів, з катуванням і биттям батогами. Цим можна пояснити ухильні відповіді Кованьки та інших, що, зметикуючи, на чьому боці судді, йшли їм назустріч, обмовляючи Кочубея.

⁷ Там же, с. 124.

⁸ Гос. Арх. Кабинет. дела, Отд. II, кн. № 8. Письма Головкина (Слова Кочубея опущено. Побачивши, що його справа програна, Кочубей здається на милість допитувачів, прагнучи уникнути тортур і смерті.— М. К.).

это выдумал он по домашней к гетману злобе, а Чуйкевич такой записки, как говорит Искра, ему не писал.

Искру вторично подвергли пытке на том основании, что Кочубей отрицал то, на что показывал Искра. Дали Искре еще восемь ударов. Искра подтвердил, что за гетманом ничего не знает, кроме верности его государю. Весь донос выдумал Кочубей по злобе на гетмана, а его, Искру, убедил пристать по свойству и по дружбе.

Привели к пытке Кочубея. Еще раз, желая избегнуть мучений, он твердо уверял, что затеял на гетмана ложный донос по злобе, а от миргородского полковника ничего не слышал, кроме того только, что тот запискою предостерег его в то время, когда гетман посылал взять его в Диканьке. Но Кочубея все-таки подвергли пытке и дали ему пять ударов. Допытывались от него: «Не было ли ему подсылки от неприятелей, не затеял ли он донос по неприятельским факциям *, чтобы низвергнуть гетмана и выбрать иного, к тому их злему начинанию склонного, и кто были еще его единомышленники?» Кочубей повторял все то же, что и прежде: не знает он никакой вины за гетманом, не было у него единомышленников, кроме Искры, и весь донос затеял он на гетмана ложно ⁹.

Головкин писал к гетману, что следует, заковавши в железах, прислать миргородского полковника к следствию о деле Кочубея и Искры. Несколько раз повторялось это требование. Мазепа всеми способами старался выгородить Апостола и отписывался тем, что посылать его скованным опасно, чтобы не произошло волнение между козаками ¹⁰.

27 апреля взята в бумагах Кочубея челобитная на имя государя, где изложена настоящая причина злобы к гетману, письма гетмана к Кочубеевой Мотре и письмо самого гетмана по этому поводу. Поп Иван Святайло сознался, что челобитную составлял он, со слов Кочубея, который просил его как духовную особу сочинить, «вынимая тексты из Священного писания» ¹¹.

30 апреля Кочубей, Искра и все прикосновенные к делу, исключая ахтырского полковника, отправлены в окопах в Смоленск. Их везли под караулом до Поречья на судне, а потом на повозках в Смоленск. Там порассаживали их порознь, запретивши им видеться и сноситься между собою. При Кочубее и Искре постоянно находились два офицера, перемежаясь так, чтобы преступники не могли быть ни минуты без надзора. Хотя поп Святайло, сотник Кованько, перекрест Яценко и писцы не обвинялись прямо в доносе на гетмана, но министры нашли, что их нельзя отпускать в Украину, потому что тогда гетману будет это «не без сомнения». Министры предоставляли окончательную судьбу всех преступников царской воле, но представляли на утверждение царю приговор: Кочубея и Искру казнить смертью, попа Святайла сослать в Соловки, а сотника Кованька в Архангельск для поверстания на службу; Яценка и чернеца Никанора, которые собственно были только передатчиками доноса, за то, что впутались в чужие дела, сочли неприличным оставлять в Украине и приговорили их сослать на жительство в какие-нибудь великороссийские города ¹². Федора Осипова отпустили с похвалою, нашедши его «человеком добрым, умным и на нынешнее время потребным». О нем написана была похвальная грамота к киевскому губернатору, которому указывалось распространить ее по всей Малороссии.

* Діях (латинське слово).

⁹ Там же.

¹⁰ Гос. Арх. Кабинет. Дела, Отд. II, кн. № 8. Письмо Мазепы к Головкину, доставленное царю с письмом Головкина от 9-го мая. (Довгий і облесливий лист Мазепи опущено.— М. К.)

¹¹ Чтения М. О. И. и Д., 1859, т. 1, с. 124—133.

¹² Гос. Арх. Кабинет. Дела, Отд. II, кн. № 8. Письма Головкина. Донесение царю 16-го мая.

Мазепе було не по вкусу, що дело о доносе на него розбиралось не на Україні, и он несколько раз письмами домогался от Головкина и Шафирова, чтобы враги его были присланы к нему на расправу. Узнавши, что после первых допросов обвиненных отправили в Смоленск до дальнейшего указа, Мазепа встревожился, так как это показывало, что дело еще не кончилось и может повернуться иначе. Тогда Мазепа еще сильнее домогался присылки Кочубея и Искры к нему на казнь и пугал царских министров, что в Малороссии происходят толки и расходятся слухи, будто Кочубей придет снова в царскую милость и станет гетманом¹³.

Но царя Петра беспокоила в то время мысль: не совершен ли был этот донос по неприятельскому подущению. Время было военное, и мысль эта естественно приходила царю в голову. Ему казалось, что Кочубея и Искру допрашивали недостаточно строго. По отправлении их в Смоленск, когда министры прислали к царю проект решения дела, Петр приостановил утверждение и написал Головкину, чтобы преступников еще раз допросили с пыткой. Напрасно Головкин представлял государю письменно, что Кочубея по старости и дряхлости пытать невозможно¹⁴,— Петр дал указ привезти их снова и сделать им последний допрос под пыткой.

По такому царскому указу 28-го мая всех их привезли из Смоленска в Витебск и подвергли допросу под пыткой. Кочубею дали три удара, Искре — шесть, попу Святайлу — двадцать, сотнику Кованьке — четырнадцать. Все стояли на прежнем. Кочубей уверял, что он, не советуясь ни с кем, кроме Искры, затеял ложный донос на гетмана по злобе; прочие — что не знали ни о каких посторонних подущениях и повторяли только то, что слышали от Кочубея¹⁵. Министры добивались от Кочубея, не сказывал ли ему чего-нибудь миргородский полковник, не подавал ли ему по свойству какого-нибудь совета; Кочубей твердил, что ничего подобного не было, все он сам затеял на гетмана, единственно по старой к нему злобе, на том твердо стоит и с тем готов на смерть идти.

Во время производившихся пыток над доносчиками, по преданию, занесенному в печатный мир историком Малороссии Бантыш-Каменским, поп Святайло и сотник Кованько после пытки лежали на полу, прикрытые окровавленными рогожами. Кованько заметил, что московский кнут так приятен, что его годилось бы купить женам на гостинiec. Он, как кажется, разумел жену Кочубея, которая настроила своего мужа, а через него и прочих завлекла в донос. «А, чтоб тебя! — отвечал Кованьке Святайло.— Мало разве тебе спину исписали?»¹⁶

В заключение допросили Кочубея о его сокровищах. Он показал, что у него в доме осталось 4000 червонцев в одной «скрынке», да в другой 500 червонцев и 2000 талеров, затем по долгам до 18 000 золотых. Страдалец счел долгом присовокупить, что многие думают, будто у него великие богатства, но это несправедливо: все, что им ни получалось, тратилось на домашние расходы¹⁷. Свое показание Кочубей подписал очень оригинально: «окаянный проступца и згубца дому и детей своих»¹⁸. После такого заявления никто из производивших следствие не сомневался в том, что этот новый донос на Мазепу был так же ложен, как и прежние.

Головкину очень хотелось достать миргородского полковника, и он роптал на гетмана, что тот, несмотря на неоднократные требования,

¹³ Там же (Скорочено текст листа Головкина до царя, де докладно викладались злісні вигадки та інтриги Мазепи з приводу справи Кочубея й Іскры.— М. К.).

¹⁴ Там же (Переказану в тексті цитату з листа Головкина до Петра скорочено.— М. К.).

¹⁵ Чтения М. О. И. и Др., 1859 г., т. I, с. 141—146.

¹⁶ Бантыш-Каменский. История Малой России, т. III, прим. III, С. 37.

¹⁷ Чтения, 1859, т. I, с. 142 (Як переказана в тексті, цитата опущена.— М. К.).

¹⁸ Чтения М. О. И. и Др., 1859, т. I, с. 142.

не хочет прислать Апостола к делу. Мазепа, желая во что бы то ни стало спасти Апостола, доказывал, что наносить бесчестие такому лицу, как полковник Апостол,— нельзя, и обещал приняться за него только тогда, когда будут доставлены к нему главные доносчики¹⁹.

Наконец, Кочубея и Искру, измученных пытками, отправили в окопах в Смоленск, а 13 июня повезли их водным путем по Днепру в Киев для отдачи гетману на казнь. Несчастных провожал стольник Вельяминов-Зернов в сопровождении роты солдат и достиг Киева 29 числа того же месяца. Он поместил преступников в новой Печерской крепости, сдавши их по наказу князю Дмитрию Михайловичу Голицыну, а к Мазепе, находившемуся с обозом под Белою Церковью, отправил гонца с известием.

Донос Кочубея наделал Мазепе много страха; он чувствовал, что если Кочубей не в силах представить правительству явных доводов измены гетмана, то все-таки скажет кое-что такое, что будет на самом деле правдою и может подтвердиться показаниями других, если царь вздумает вести это дело пошире. Из окружавших гетмана старшин о его тайном замысле знал пока только один генеральный писарь Орлик. Мазепа, по собственному опыту с Самойловичем, знал, как удобно может старшина подкопаться под гетмана, и побаивался предательства от Орлика. «Смотри, Орлик.— говорил он ему,— будь мне верен: сам ведаешь, в какой нахожусь я милости. Не променяют меня на тебя. Ты убог, я богат, а Москва гроши любит. Мне ничего не будет, а ты погибнешь!» *

Опасения Мазепы не были напрасны. У Орлика, как он сам после сознавал, шевелилось искушение сделать донос на своего гетмана. Но он заглушил в себе это искушение: совесть воспрещала ему покушаться на своего господина и благодетеля, которому он присягнул в верности, тогда как для царя он был совсем чужой — иноземец, пришелец и даже не произносил царю присяги на верность. Перед ним являлся жалкий образ Мокриевича, который предал Демка Многогрешного **, а после, по воле Самойловича, вместо ожидаемой награды, лишился писарского уряда, подвергся изгнанию и во всю остальную жизнь терпел поношение от мирских и духовных особ. «Устрашала меня,— говорит он,— страшная, нигде на свете не бывалая суровость великороссийских порядков, где многие невинные могут погибать и где доносчику дается первый кнут; у меня же в руках не было и письменных доводов» ***.

В то время, как Мазепе не удалось поймать Кочубея и Искру, когда они успели ускользнуть и пробраться к верховному правительству, страх до того одолел Мазепу, что он раскаивался в своем замысле и говорил, что оставит его²⁰. Тогда Мазепа, как кажется, на некоторое время прервал свои тайные сношения с царскими неприятелями; по крайней мере, о них до первой половины 1708 года не сохранилось сведений. Не мудрено, что гетман был недоволен и теми, с которыми вел эти сношения, так как ему стало известно, что между поляками распространялись уже слухи о его склонности передаться на шведскую сторону. Эти слухи исходили от самого Станислава, и был большой повод

¹⁹ Гос. Архив. Письма Мазепы (Велемовний лист Мазепи до Головкина, коротко викладений Костомаровим, знято— М. К.).

* Є всі підстави довіряти цьому свідченню самого Орлика, що був по-своєму відданий гетьманові, та й тверезо зважував сили. Вже в котрий раз доводиться дивуватися безмежному цинізму і граничній безпринципності Мазепи.

** Дем'ян Гнатович Многогрішний, гетьман Лівобережної України в 1668—1672 рр. Звинувачений у змові з Петром Дорошенком, був ув'язнений царським урядом в іркутській тюрмі.

*** Орлика не могла не нажахати доля Кочубея, що, як мовилось, також не мав у руках «писемних доводів».

²⁰ «...Виделем его, Мазепу, великою боязнию одержимого и в словах кающогося того своего начинания» (Письмо Орлика).

поричать последнего за недостаток скрытности. Но раскаяние Мазепы скоро прошло, когда он, с одной стороны, получал от Головкина и от самого царя милостивые обнадеживания, что клеветникам не будет веры, а с другой — что между своими старшинами замечал такое настроение, которое могло ободрить его замыслы. Еще он не открывал тайны никому, кроме Орлика, а уже обозный Ломиковский и полковники: прилуцкий Горленко, миргородский Апостол и лубенский Зеленский в разговорах с ним стали скорбеть о нарушении москалями войсковых прав и заявлять желание воспользоваться текущими военными обстоятельствами, чтобы утвердить целостность козачества и полную независимость всей Украины; выходило, что они сами предлагали то, что уже давно обдумывал Мазепа. Но гетман не только с первого раза им не поддавался, а, испытывая искренность их, спорил с ними, доводил их до того, что они горячились и уверяли в своем доброжелательстве, в готовности не отступать от своего вождя и региментаря в случае самого наибольшего несчастья; и довел их Мазепа до того, что они стали принуждать его сойтись со шведами, твердя, что надобно ему промышлять о пользе всего края*. Тогда Мазепа мало-помалу стал показывать вид, будто начинает колебаться и поддается их доводам и обещаниям, и они, обрадовавшись, просили дать им клятвенное обещание в верности, а они дадут ему подобное от себя. «Напишите сами,— сказал Мазепа,— как знаете, а я буду поступать, как вы велите». Обозный Ломиковский написал и подал Мазепе вместе с другими единомышленниками. Мазепа взял написанное, держал у себя, кое-что исправил, потом позвал всех к себе. Подали крест и евангелие. Сначала они целовали то и другое и произнесли присягу, потом также присягнул и он перед всеми. В этой присяге положили, по соображению обстоятельств, передаться на сторону Карла и Станислава и помогать им против московского царя с тем, чтобы при заключении мира Украина была вполне независимою страной**. И так выходило, будто все это дело исходит от старшин, которые к нему понуждают гетмана, тогда как собственно старшины, сами того не зная, исполняли давно предрешенное желание своего гетмана и были его слепыми орудиями. Вот в силу такого согласия со старшинами гетман так упорно отстаивал миргородского полковника, запутавшегося в Кочубеевское дело.

После обоюдной присяги, данной гетманом четырем лицам и обратно последними гетману, мысль об отложении от царя стала распространяться между другими генеральными старшинами, полковниками и войсковыми товарищами. Таким образом, сам собою формировался заговор. Орлик говорит, что ему еще раз в эту пору приходила в голову мысль чрез посредство подъячего, состоявшего при войсковой канцелярии для изучения малороссийского языка, сообщить тайно Меншикову, что по поводу доноса Кочубея гетман находится в боязни и опасении, а между генеральными старшинами и полковниками возникает ропот за обиды великороссиян и за нарушения войсковых прав; по этой причине не худо было бы прислать от царя знатную особу, чтоб отобрать присягу в верности царю от гетмана, от всех старшин, полковников и сотников. «Этим способом,— говорит Орлик,— я намеревался прервать Мазепины замыслы, отвратить от них старшин и

* Ситуация описана Костомаровим тонко, історично достовірно і психологічно проникливо. Довгий час наша історіографія зображала Мазепу «злим генієм» — одинаком, що діяв самотньо, всупереч бажанню народу й старшини. У таких оцінках не дуже-то витримувался постійно декларований класовий принцип, бо хіба старшина завжди виражала інтереси народу? Зрозуміло, що в своїй зраді цареві Петру Мазепа мав спиратися на якість соціальні сили — на купку старшини, незадоволену обмеженнями своїх прав, привілеїв і маєтностей з боку царської адміністрації. Такою є історична правда, так само, як і те, що більшість старшини і народ не схвалили дій гетьмана.

** Сам характер дій Мазепи не залишає сумнівів у тому, що, в разі успіху його задуму, Лівобережна Україна була б повернута під владу Речі Посполитої.

между тем исполнить это без повреждения своей совести и присяги». Нам непонятно, что собственно могло произвести хорошего это намерение Орлика. Если Мазепа и его соумышленники уже твердо задумали сделать крутой поворот в таком политическом деле, то едва ли остановила бы их эта присяга, тем более, когда гетман, уже при самом своем избрании, был связан ею. Орлик далее говорит, что, когда пришло известие о том, что Кочубея и Искру пришлют к гетману для казни, он оставил свое намерение делать сообщение Меншикову, памятуя совет латинского поэта — научиться осторожности из чужой беды²¹.

Тогда как Мазепа вел у себя дело так, будто не он малороссиян, а малороссияне его увлекают отступать от царя ради независимости Украины,— его тайный агент, старшинам, как видно, не известный, низложенный болгарский архиерей, переезжавший от Мазепы к царским неприятелям и обратно от них к Мазепе, заключил по воле Мазепы тайный договор с Карлом и Станиславом. С первым условия были временные и касались только военных действий. Мазепа просил Карла вступить в Украину со своим победоносным войском и освободить козаков от московской тираннии. В этих видах он обязывался передать шведам для зимних квартир укрепленные места в Северщине: Стародуб, Мглин, Новгород-Северский и другие города, причислявшиеся прежде к Великому княжеству Литовскому. Гетман обязывался доставлять из Украины провиант для расставленных там шведских войск. Кроме того, он обещал склонить на сторону шведов донских козаков, которые так же, как и малороссийские, недовольны царем за стеснение их войсковых прав и вольностей. Наконец, Мазепа обещал употребить все старания, чтобы склонить к союзу со шведами против московского царя калмыцкого хана Аюку со всеми подчиненными ему калмыцкими полчищами. Карл, тем временем, с остальным шведским войском направится в Москву, а между тем из Финляндии пойдет с иными шведскими силами генерал Либекер, завоюет и разрушит Петербург и проникнет в земли Новгородскую и Псковскую. Таким образом, царь московский, стесненный с разных сторон, должен будет, покинув свою столицу, удалиться к северной части Волги, где край не так плодороден, как лежащие на юге от Москвы области. Русские войска уже доказали на опыте, что не могут устоять в открытом поле против храброго шведского войска*, и шведский король может надеяться предписать своему врагу законы**, а московский царь должен будет или отдаться на волю победителя, после того, как увидит свое войско разбежавшимся во все стороны, или же с остатками своих военных сил погибать от голода и лишения всякого рода.

Со Станиславом, находившимся вместе с Карлом, было заключено еще такое условие. Вся Украина с Северским княжеством, с Черниговом и Киевом, а также и Смоленск присоединялись к польской Речи Посполитой, а Мазепе, в вознаграждение за такую услугу, обещан был титул княжеский и предоставлялись ему во владение воеводства Полоцкое и Витебское на таких правах, на каких владел герцог курляндский подвластным ему краем. Заранее предполагался день, когда Мазепа созовет своих полковников объявить им договор и постарается уговорить их добровольно принять его, так как этот договор дает им средства возвратить себе прежнюю вольность, от которой москаль оставили им одну тень²².

²¹ Письмо Орлика (Латинскому цитату опущено.— М. К.).

* Дійсно, попервах погано організоване, павчене і озброєне російське військо зазнавало невдач у війні з шведським. Проте в ході Північної війни російський уряд зумів реформувати збройні сили і схилити на свій бік воєнну фортуна.

** Вигідні для Карла XII умови миру.

²² Адлерфельд, немецкий перевод, изд. 1742 г., ч. III, с. 236 (переказаний автором німецькомовний текст угоди опущено.— М. К.).

В истории Карла XII, составленной Фрикселем²³, который пользовался делами в шведском государственном архиве, говорится, что Мазепа был склонен на сторону Станислава преимущественно иезуитами, которым он поддался, потому что с юности был привязан к римской церкви, и хотя впоследствии из видов казался православным, но на самом деле он только притворялся и внутренне не терпел православного исповедания. Подобное качество в Мазепе признается в манифестах царя Петра и в универсале гетмана Скоропадского²⁴, где обличают Мазепу в намерении отдать Польше Малую Россию с целью ввести римскую веру и унию. Такое же намерение приписывается Мазепе в истории Петра Великого до Полтавской битвы Феофана Прокоповича*. В договорах, сообщенных Адлерфельдом, современником, близким к Карлу и много раз видевшим Мазепу, о вере нет ничего.

Само собою разумеется, что Мазепа такого договора, заключенного с польским королем, не мог объявлять никому из старшин: он хорошо знал, что никто из малороссиян не захотел бы добровольно отдаваться Польше. Поэтому перед земляками он выставлял целью замысла независимость Украины. К этому уже давно стремились малороссийские патриоты. Это, по-видимому, не было бы противно и посполитому народу (селянам.— М. К.), тем более, что недовольство великороссиянами чересчур резко везде высказывалось, и оно-то подавало Мазепе и его единомышленникам надежду, что их замысел найдет себе благоприятный отзыв в народной массе.

29-го июня Мазепа с обозом стоял под Белою Церковью. В этот день получен был им царский указ воротиться к Киеву и расположиться поблизости его до дальнейшего царского указа. В этот день было тезоименитство царя Петра, и Мазепа отправил к нему поздравительное письмо с пожеланиями побед над врагами, что изумительно становилось вразрез с действительными чувствами малороссийского гетмана²⁵.

Мазепа двинулся в путь, как вдруг прибежал к нему из Киева голец от Вельяминова-Зернова с извещением, что он привез Кочубея и Искру для совершения над ними смертной казни. Гетман отправил туда своего генерального бунчужного Максимовича с сотней компанийцев. Несчастных осужденных привезли скованными 11-го июля в гетманский обоз, находившийся в Борщаговке, в восьми милях от Белой Церкви. На другой день Вельяминов-Зернов подал гетману в присутствии всех старшин царскую грамоту, что Кочубей и Искра за ложный донос на гетмана осуждены на смертную казнь. Грамота была прочтена всенародно. Кочубея еще раз подвергли допросу об имуществе, и он в дополнение к прежнему показанию, сообщил еще о 1500 червонцах и 200 ефимках, обещанных им в раздачу детям, о 1000 червонцах, принадлежащих его умершей дочери, Забелиной по мужу, обещанных на строение церкви в Батурине, о нескольких штуках серебряной посуды и об украшениях, наконец, о некоторых суммах, состоявших на долгах.

14-го июля утром рано преступники выведены были перед собрание всего Войска Запорожского и перед толпы стекшегося с разных мест малороссийского народа. Их конвоировали три великороссийские роты с заряженными ружьями. Прочитаны были их вины. Затем их обоих подвели к плахе и отрубили головы. Тела их лежали в продол-

²³ Немецкий перевод, с. 78—79 (Lebensgeschichte Karls XII, Th. 1—5, Braunschweig, 1865).

²⁴ Чт. М. О. И. и Д., 1859, т. 1, с. 183—184, 197—220.

* Доведеться вступитись за Мазепу. Йому, певно, були байдужі не лише католицизм і православ'я, а й сама віра. Адже незлічені клятвoporушення та інші не-сумісні з християнською мораллю вчинки гетьмана не могли бути вгодними богам. Тому, наймовірніше, Мазепа давно махнув рукою на релігію і дотримувався обрядів для годиться.

²⁵ Гос. Арх. Письма Мазепы (Опущено дворушницький і огидно-облесливий лист Мазепи.— М. К.).

жение всей литургии выставленными на позор. По окончании литургии положили их в гробы и повезли в Киев. Там они были погребены в Киево-Печерской лавре близ трапезной церкви, где и теперь можно видеть над ними каменные плиты с истершеюся от времени надписью, сложенною, конечно, уже после смерти Мазепы²⁶.

В наказе, данном Вельяминову-Зернову, привезшему преступников, велено было объявить волю государя, чтобы преступники были казнены; но если гетман станет просить, чтоб их оставить в живых, то Вельяминов-Зернов должен был ограничиться ответом, что в наказе у него нет о том ничего, и он не смеет ничего чинить без царского указа. Такого великодушия со стороны гетмана не последовало. Мазепа в посланной тогда государю грамоте выразился, что христианское милосердие побуждало его просить освобождения от смертной казни «лжеклеветников и всенародных возмутителей», но так как они дерзнули «языком льстивым лживым бл...словить о превысочайшем вашего царского величества гоноре и здравии, за которое всем нам под высокою вашею державою и сладчайшим государствованием пребывающим должно и достойно до последней капли крови стоять и умирать, а не токмо противное что оному чинить и сочинять, но и помыслить страшно, ужасно и душегубно», — поэтому он не оказал милосердия клеветникам²⁷.

В письмах к Головкину гетман изъявлял желание оказать милость семействам казненных и отдать женам их и детям Кочубеевым имущества, «понеже, — выразился он, — многие, наипаче духовные, докучают мне многими прошениями, дабы и жена Кочубеева и дети их и жена Искрина могли без жадной беды и скорби в домах своих проживати спокойно и мирно и своих имений употреблять, понеже мужи их за свое преступление смертную уже казнь восприяли»²⁸.

Наукове дослідження М. І. Костомарова «Мазепа» друкується за виданням: Собрание сочинений Н. И. Костомарова / Исторические монографии и исследования. СПб., 1905.—Кн. 6.—Т. 16.—С. 379—716.

Підготовка тексту до друку і примітки М. Ф. Котляра.

(Далі буде)

²⁶ (Цей напис скорочено.— М. К.). Прим. автора: Сведения о свершении казни 14 июля взяты из донесения стольника Вельяминова-Зернова; а по записке диканьского священника и по надгробной надписи она свершилась 15 июля.

²⁷ Голиков. Дополнение к Деяниям Петра Великого, т. XV, с. 131.

²⁸ Госуд. Арх. Письма Мазепы.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

А. М. Самсонов.

Знать и помнить: Диалог историка с читателем.

М.: Политиздат, 1988.—368 с.

Процес демократизації, гласності, що розгорнувся в радянському суспільстві, вимагає повного висвітлення подій історичного минулого. А цього не можна зробити, якщо ми не позбудемося різного роду заборон та фігур умовчання. «...Нам потрібні правдиві оцінки... нашої історії особливо тепер, коли розгорнулася перебудова, — говорив М. С. Горбачов, — потрібні не для того, щоб зводити політичні рахунки або, як кажуть, надривати душу, а для того, щоб віддати належне всьому героїчному, що було в минулому, винести уроки з помилок і прорахунків»¹.

Однією з перших спроб підняти завісу таємниці над деякими закритими раніше темами в історії Великої Вітчизняної війни є нова книга академіка О. М. Самсонова «Знать и помнить». І за формою, і за змістом вона відрізняється від історичних досліджень у, так би мовити, традиційному їх розумінні. Новизна матеріалу зумовила оригінальну форму його подачі. Це — обмін думками, міркування, свого роду бесіда за «круглим столом», яка часто переходить у полеміку.

Співрозмовниками автора є близько 200 авторів листів, які відгукнулися на публікації О. М. Самсонова та його виступи по телебаченню в 1987 р. У центрі їхньої уваги — проблема так званих «білих плям», в основі якої лежать причини суб'єктивного характеру: надмірна політизація історії, прагнення підігнати її під швидкоплинну кон'юнктуру. У такому розумінні «білі плями», на думку О. М. Самсонова, — «це і знеособлена історія, і цілі випущені сторінки, і сторінки прикрашені та багато іншого» (с. 313).

Кореспонденти академіка чітко поділяються на два основні табори: ті, хто звинувачує сталінізм, вбачає в ньому витоки наших бід, і ті, хто вільно чи невольно виправдовує його. Позиція автора книги — однозначна: «Як історик, як громадянин вважаю, що Сталін заподіяв величезної шкоди справі соціалізму й Батьківщині» (с. 304).

Загальна увага до цієї проблеми не випадкова. Сталін і радянський народ, Сталін і Червона Армія, Сталін і Велика Вітчизняна війна, роль Верховного Головнокомандуючого в перемогах і поразках Збройних Сил — ось той епіцентр, той головний нервовий вузол, через який пролягає розумін-

ня багатьох непрочитаних сторінок історії нашої країни взагалі та історії Великої Вітчизняної війни зокрема.

Чи були невдачі першого періоду війни неминучими, чи їх можна було уникнути? Чому наша країна виявилася, по суті, не підготовленою до відсічі агресорові? Прагнучи знайти відповіді на ці запитання, О. М. Самсонов відзначає: «Трагедія 1941 року сягає корінням у трагедію 1937 р.» (с. 340). Командно-адміністративна, бюрократична система управління країною і народним господарством, абсолютне самовладдя Сталіна, масові репресії в армії ослабили командування Збройних Сил і створили атмосферу невпевненості, страху нижніх ланок керівництва перед вищими, породили боязнь виявити ініціативу, прийняти самостійне рішення. Все це ослабило країну напередодні війни. З думкою О. М. Самсонова важко не погодитися.

Грубий прорахунок було допущено і в оцінці строків нападу. Аналізуючи причини невдач Червоної Армії, автор та ряд його кореспондентів наголошують, що неминучість війни з Німеччиною була очевидною задовго до початку агресії. Зосередження військ ворога перед радянськими кордонами відбувалося протягом тривалого часу, і радянська розвідка нагромадила широку й достовірну інформацію про це. Проте Сталін, який увірував у власну непогримість, вважав, що Гітлер не наважиться порушити радянсько-німецький договір про ненапад і відкидав будь-які застереження. Так само чинила й більшість воєначальників. Таким чином, поширена в радянській історіографії теза про «раптовість» агресії фашистської Німеччини у світлі найновішої інформації не виглядає вже такою безапеляційною, як донині. Безумовно, підстав послатися на фатальну роль «фактора раптовості» вже немає. Однак саме на цьому зроблено акцент, наприклад, у третьому виданні книги «Краснознаменный Киевский», яка вийшла нещодавно². Тим часом у цій же в цілому цікавій книзі наведено достовірні факти про достатню поінформованість командування округом та Генштабу щодо подій, які називали, та про спроби вжити заходів до підготовки для відсічі агресії, які, на жаль, через опір Сталіна виявилися марними.

До «білих плям» в історії Великої Вітчизняної війни належить і питання про кількість людських жертв, якими радянський народ заплатив за Перемогу. Воно звучить і в ряді листів та виступів, наведених у рецензованій книзі. Цифра більш як 20 мільйонів загиблих сьогодні вже не здається незаперечною. Наведена свого часу М. С. Хрушовим, вона й донині фігурує

¹ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується. — К., 1987.—С. 13.

² Краснознаменный Киевский. — К., 1989.—С. 144.

в літературі. Однак багато хто з дослідників, у тому числі й закордонних, вважає, що втрати СРСР у війні були значно більшими. В нашій пресі наводяться відповідні підрахунки, взяті переважно з літератури, виданої на Заході. Але, як правило, вони мають умоглядний, абстрактний характер й іншими не стануть, аж доки не будуть обнародовані повні статистичні дані про мобілізації до армії, неоправдані втрати Радянських Збройних Сил як у цілому в ході війни, так і під час окремих бойових операцій, про кількість померлих після поранення та тих, хто став повним інвалідом, а також про осіб, що загинули безвісно, потрапили в полон. Важливо з'ясувати, в яких родах військ ці люди служили, який мали вік, хто вони були за національністю, з яких республік призначалися.

Хіба можна вважати нормальним, що навіть сьогодні, майже через піввік після завершення війни, історики Української РСР не можуть відповісти на таке, наприклад, запитання: «Скільки воїнів — жителів України загинуло на фронтах Великої Вітчизняної війни?» Відповідь на це та інші подібні запитання, пов'язані з демографічними втратами під час війни, можуть бути одержані тільки після повного розсекречування та вивчення фондів Центрального архіву Міністерства оборони СРСР. А поки що можна лише констатувати наявність значного різноманіття в даних останніх публікацій істориків.

Прозвучала в книзі «Знати й пам'ятати» і така складна тема, як доля військовополонених. Хоч в останні роки періодична преса й присвятила їй ряд полемічних матеріалів, вони явно не вичерпують проблему. У цьому ще раз переконуєшся, читаючи листи, опубліковані в рецензованій книзі. Нарешті, обнародовано дані про загальну кількість військовослужбовців, які потрапили у фашистський полон, а також про загинувших військовополонених. Однак у цілому ця тема залишається нерозкритою. Зокрема, значна прогалина в її висвітленні відчувається в українській історіографії. І справа тут не тільки в показі трагедії військовополонених. Йдеться насамперед про те, щоб висвітлити роль утікачів з таборів та оточенців у становленні партизанського руху й антифашистського підпілля. А вона, як можна побачити на прикладі України, була дуже великою.

Судячи з калейдоскопу думок, наведених у книзі О. М. Самсонова, багато сторінок історії Великої Вітчизняної все ще залишаються «непрочитаними». «Прочитати» їх, закрити наявні прогалини — обов'язок радянських істориків. Однак зробити це дуже непросто. Адже й досі не опубліковано цілий ряд документів, вкрай необхідних дослідникам для роботи (до речі, в книзі вперше повністю публікуються рішення ДКО від 15 жовтня 1941 р. про евакуацію Москви, деякі інші цінні документи). До того ж чимало документів, на жаль, втрачено назавжди, а багато аж ніяк не другорядних подій документально підкріплено вкрай недостатньо. Характерно, що коли О. М. Самсонов запросив да-

ти воєнних архівів, щоб з'ясувати долю радянських дивізій, які вели бої на далеких підступах до Сталінграда, то в них не виявилось жодних документів про прорив цих дивізій з оточення. Всі вони були знищені, поки згадані війська перебували в оточенні (с. 16). Кожний дослідник історії Вітчизняної війни може навести подібні приклади із своєї практики. Звичайно, відновлювати істину в таких випадках дуже важко, хоч і не можна сказати, що неможливо. «У нас є тільки один шлях, — вважає автор, — шукати безпосередніх учасників подій, а їх залишається все менше й менше» (с. 16).

У книзі О. М. Самсонова значною мірою передано й занепокоєність і турботи українських істориків. Адже у своїх спробах розкрити безпрецедентні труднощі воєнної доби вони все частіше наштовхуються на відсутність відповідних документальних підтверджень і подекуди змушені навіть вдаватися до методу «домислювання», що, звичайно, має свої вади.

Сильною стороною книги О. М. Самсонова є спогади учасників подій, які все ще недостатньо проаналізовані в історичній літературі. Це — записки колишнього заступника начальника Українського штабу партизанського руху І. Г. Старінова про негативний вплив культу особи Сталіна, сталінізму на розгортання партизанського руху, лист дружини генерала Д. Г. Павлова, розстріляного в 1941 р., спогади Ю. І. Музиченка — сина командуючого 6-ю армією генерала І. М. Музиченка та ін.

Широке обговорення історичних тем становить нині особливий інтерес як для читачів, так і для дослідників. Про це, зокрема, свідчить і рецензована книга. Видання збірок листів, спогадів, присвячених різним сюжетам нашої історії, в тому числі й історії війни, могли б увійти в практику видавництва. Над збиранням документальних матеріалів, спогадів, які зберігаються у різних людей, слід замислитися не тільки професійним дослідникам, а й краєзнавцям, музеєзнавцям, учителям, журналістам — усім, кому минуле дороге і як пам'ять, і як життєдайний досвід. Без глибокого осмислення, запам'ятовування уроків історії неможливо кардинально змінити суспільну свідомість, життєдіяльність суспільства в цілому.

Саме в «правді історії», в оздоровленні цією правдою вбачають переважна більшість кореспондентів О. М. Самсонова й він особисто засіб до вивільнення від дії «сталінської радіації». «...Від нас залежить, — наголошує автор, — щоб... завжди торжествувала Правда. І вона буде торжествувати, якщо поняття честі, обов'язку займуть належне місце в духовному житті суспільства, якщо ними буде керуватися кожний, хто щиро прямує на Переводу» (с. 363). З цими словами не може не погодитися кожний чесний історик.

Одержано 22.05.89

М. В. КОВАЛЬ (Київ),
В. А. ГРИНЕВИЧ (Київ)

А. И. Путро

Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития.

К.: Вища школа, 1988.— 141 с.

Із середини 80-х рр. помітно зростає увага дослідників до історії Лівобережної України другої половини XVIII — першої половини XVIII ст. Так, у працях В. Я. Борисенка, О. І. Гуржія, Г. К. Швидько висвітлюються проблеми соціально-економічного розвитку даного регіону, еволюції феодальних відносин, соціальних відносин і класової боротьби в містах. У рецензованій книзі комплексно вивчаються соціально-економічний розвиток Лівобережжя, зміни в його адміністративно-військовому устрої та наростання антифеодальної боротьби.

Враховуючи стан наукової розробки проблеми соціально-економічного розвитку регіону, автор цілком слушно основну увагу приділив з'ясуванню особливостей аграрних відносин у тогочасному суспільстві. Для розуміння складних процесів, що відбувалися у селянському, козацькому і поміщицькому господарствах, важливо було проаналізувати еволюцію феодальних відносин після завершення визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. У книзі справедливо відзначається, що вона зумовила появу селянського землеволодіння, хоча, на відміну від козацького, воно базувалося лише на звичайному праві. На думку автора, наявність цих двох видів землеволодіння (селянського і козацького) свідчила про початок процесу розкладу феодальної власності і зародження капіталістичної власності на землю (с. 8). Ми вважаємо, що такий висновок без відповідної аргументації малопереконливий. Тим більше, що на наступній сторінці наводиться положення К. Маркса про можливість існування за феодалізму селян, які розділяли право власності з феодалами. Варто було б також чіткіше визначити, на яких правах користувалися селяни землею — власності чи володіння, що важливо для з'ясування еволюції феодальних відносин. На нашу думку, внаслідок антифеодальної боротьби в роки визвольної війни відбулася ліквідація великої і середньої феодальної земельної власності (за винятком монастирської) на користь козацької та власності української феодальної державності, що формувалася. Саме останньою на правах володіння користувалися селяни.

Не викликає сумніву твердження автора, що феодальна верхівка, перейшовши у другій половині XVIII ст. у наступ, намагалася зміцнити і розширити свою земельну власність, ліквідувавши селянське землеволодіння. Внаслідок цього на середину XVIII ст. абсолютна більшість земель, що раніше перебувала у володінні селян, опинилася у феодалів. Подібна доля спіткала і значну частину козацьких земель. За допомогою таблиць у книзі переконливо показано, що абсолютна більшість селян-

ських господарств і значна частина козацьких належали до категорії малоземельних і безземельних (с. 9, 11—14).

Автор робить глибокий аналіз становища селянського, поміщицького і козацького господарств. На конкретному матеріалі він показує процес майнового розширення селян, концентрації значної частини надільної землі в руках заможної верхівки, яка вдавалася до найму робочої сили. Відзначається нова економічна функція відріткової ренти, яка вже обслуговувала не споживацькі потреби замкнутого феодального господарства, а нові ринкові відносини поміщицького товарного господарства. У книзі робиться висновок, що задовго до царського указу від 3 травня 1783 р. про юридичне закріплення селян фактично вже склалися кріпосницькі відносини (с. 17—19). Однак слід було б пояснити, чи цей указ лише узаконив реальне становище селян, чи зумовив процес їх дальшого закріпачення. Автор переконливо обгрунтовує висновок, що економіка селянського господарства певною мірою визначалася зростанням його товарності, розвитком капіталістичних відносин у сільському господарстві в надрах феодального ладу (с. 19—28).

Належну увагу в праці приділено характеристичі поміщицького господарства. Зроблено успішну спробу визначити категорії феодальних господарств за розмірами їх земельної власності. Водночас автору слід було б визначити, яка з них була панівною (велика, середня чи дрібна), які тенденції у формах феодальної земельної власності переважали. Констатуючи, що поміщицький маєток за своєю організацією залишався типовим панщинним господарством, автор, на жаль, майже не торкнувся питання про роль відріткової ренти селян у його функціонуванні.

На основі багатого фактичного матеріалу докладно досліджено становище козацького господарства. Розглядаючи козацьке землеволодіння, О. І. Путро зауважує, що воно було феодальним умовним володінням, тобто ставало провісником буржуазних відносин. Ця думка заслуговує на увагу і може стати предметом спеціального обговорення. Не викликає заперечень твердження, що за своєю структурою і економікою козацьке господарство в основному збігалось із селянським, хоча варто було б показати і чим вони відрізнялися одне від одного.

Належну увагу приділяє автор і становищу міст — магістратських і ратушних — та різним категоріям їх населення.

Аналізуючи зміни в адміністративно-військовому устрої Лівобережної України, О. І. Путро докладно характеризує структуру органів старшинського управління в 50—70-ті рр. та соціальні групи козацької старшини. Розкрито причини необхідності кодифікації права, особливу зацікавленість у ній козацької старшини, яка намагалася юридично оформити своє економічне і політичне панування. Глибоко висвітлено компетенції ради старшини, генеральної, полкової і сотенної адміністрації. На конкретному матеріалі показано політику цар-

ського уряду в справі нобілітації старшини, яка завершується в середині 80-х рр. її зрівнянням у правах з російським дворянством.

У книзі розглядається процес наступу феодалів на рядове козацтво. Наведено факти про зловживання з боку старшини та інших феодалів, в результаті яких козаки втрачали свої права і привілеї. Разом з тим, на нашу думку, слід було б наголосити на тому, що в 50—60-ті рр. відбувався саме процес закріпачення козацьких мас. Це тим більш важливо, що у праці нічого не говориться про поглиблення цього процесу в 80—90-ті рр., а лише констатується факт реорганізації козацтва у військові формування. До того ж, автор відзначає, що «становище рядового козацтва в другій половині XVIII ст. все ще вигідно відрізнялося від повної безправності селян» (с. 95). Тому вважаємо, що питання про закріпачення козацтва залишається відкритим.

Логічним завершенням рецензованої праці став аналіз розвитку антифеодальної боротьби в другій половині XVIII ст. та суспільно-політичного руху в період виборів до Комісії по складанню «Нового уложення». Цілком виправдано основну увагу зосереджено на висвітленні таких маловивчених форм антифеодальної боротьби, як «шукання козацтва» та втечі. Значно менше розглянуто інші форми боротьби. На нашу думку, варто було б чіткіше показати вплив гайдамацького руху та Селянської війни під проводом О. Пугачова на розгортання антифеодальної боротьби на Лівобережній Україні.

Автор докладно спиняється на висвітленні суспільно-політичного руху в період виборів до Комісії по складанню «Нового уложення» 1767 р. Всебічне вивчення ходу виборів і складання наказів дало йому змогу показати гостроту суперечностей між феодалами, з одного боку, та іншими станами, які проживали в містах, — з другого. Адже в міських «наказах» певною мірою простежуються інтереси буржуазії, що привносила в економіку країни історично прогресивні тенденції.

Детально охарактеризовано позицію козацької старшини, яка намагалася зміцнити політичну владу гетьмана і добитися створення автономної шляхетської республіки, що суперечило суті абсолютистської монархії.

Не викликає заперечень думка, що в основі суспільно-політичних поглядів козацтва лежала гостра класово-становова спрямованість. Слушно зауважується, що козацтво, ведучи боротьбу проти феодального гніту, у своїй масі вважало єдиним виходом з важкого становища повернення до козацьких вольностей. Це козацьке прагнення чомусь характеризується автором як помилкове, хоча для такої оцінки не наводиться жодного аргументу. Адже вивчення економічних вимог козаків привело його до думки (яку ми поділяємо), що це була спроба створення сприятливих умов для розвитку козацького господарства по шляху становлення вільного фермерського господарства.

Отже, в рецензованій монографії вперше в радянській історіографії глибоко проаналізовано комплекс найважливіших проблем, пов'язаних із становищем Лівобережної України в складі Російської держави в другій половині XVIII ст. Висловлені нами окремі зауваження і побажання не знижують високої оцінки дослідження. Навпаки, вони свідчать про його творчий характер, складність порушених питань, дискусійність окремих положень, що потребують свого дальшого вивчення. Книга написана на основі широкої джерельної бази. 15 таблиць роблять висновки автора більш аргументованими і переконливими. Вважаємо, що рецензована книга викличе інтерес у викладачів вузів, вчителів, студентів і краєзнавців, всіх, хто цікавиться минулим нашої Вітчизни.

Одержано 11.10.88

І. С. ВІНОКУР
(Кам'янець-Подільський),
В. С. СТЕПАНКОВ
(Кам'янець-Подільський)

Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория

Кондуфор Ю. Ю., Санцевич А. В., Румянцев В. В. и др.;
Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (отв. ред.) и др.
Киев: Наук. думка, 1988.—280 с.

В системі історичної науки визначне місце належить допоміжним або, як їх інколи називають, спеціальним історичним дисциплінам. Використання їх методик і результатів досліджень є істотним для об'єктивного пізнання історичного минулого в усій його багатогранності та складності. Нині, коли посилюється процес перебудови історичної науки, як ніколи раніше, зростає інтерес серед широких народних мас до вітчизняної історії, подолання її «білих

плям». Особливого значення набуває розробка та здійснення на практиці теоретичних і методичних проблем історичної науки. З їх застосуванням можливе вірогідне, правдиве й адекватне реальній історичній дійсності пізнання історичних фактів, явищ і процесів.

Вітчизняна історична наука як дореволюційна, так і радянська має значний науковий доробок у розробці допоміжних історичних дисциплін. Однак треба зазначити, що проблеми їх історіографії ще недостатньо досліджені. Між тим сучасний рівень розвитку допоміжних історичних дисциплін у радянській історіографії вимагає узагальнення, аналізу досягнутого в цих галузях, виявлення нерозв'язаних питань, накреслити актуальні перспективи дальшої наукової розробки їхньої тематики. Тому

видання колективної монографії, створеної науковцями Інституту історії АН УРСР, доцільне й необхідне. Вона, безперечно, сприятиме дальшому розвитку спеціальних історичних дисциплін, вдосконаленню їхньої методики.

Структура книги не викликає принципових заперечень. Авторами складені оригінальні таблиці, які наочно зображують ієрархічні відношення і залежність між допоміжними історичними дисциплінами для дореволюційного й радянського часу на основі власних міркувань та уявлень авторів монографії.

Кваліфіковано та досить вичерпно зроблено огляд основних праць радянських дослідників про допоміжні дисципліни історичної науки. Вірно визначені головні тенденції та проблематику останніх у дослідженнях 20—30-х років. Добре розкрито розширення тематики досліджень у післявоєнні роки. Мабуть, уперше читач має можливість одержати досить вичерпне уявлення про основні наукові праці в галузі цих дисциплін у цілому. При цьому варто було б звернутися і до видавць Московського державного історико-архівного інституту, Археографічної комісії АН СРСР тощо. Важливим і цілком слушним є звернення уваги дослідників на ширше застосування нових джерелознавчих методів у галузі тих дисциплін, які мають справу з масовими даними, на необхідність створення довідників з окремих спеціальних історичних дисциплін. Важливим є висновок про те, що у кожній дисципліні все глибше розробляються теоретичні та методичні питання. Це дійсно помітна тенденція їхнього розвитку, як і джерелознавства на сучасному етапі.

Безперечні досягнення в розробці цих дисциплін у дореволюційний час поставили вітчизняну історичну науку на високий європейський рівень. Яскравим прикладом можуть бути праці уродженця України О. С. Лаппо-Данилевського. Розглядаючи це питання, варто було б зазначити розвиток спеціальних досліджень у галузі цих дисциплін в Києві, Львові та інших наукових центрах України протягом дореволюційного та радянського періодів.

На нашу думку, авторам треба було б розкрити дуже складний, а не лише поступовий, висхідний процес розвитку спеціальних історичних дисциплін у радянський період. Адже в 30—50-ті роки, аж до XX з'їзду КПРС на Україні (і не тільки в нашій республіці) розробка допоміжних історичних дисциплін, по суті, була згорнута, кадри в цих галузях скоротилися. Це повторилося приблизно і з 1973 р., коли вольовими методами, без врахування потреб радянської історичної науки та підвищення наукової якості досліджень, у нашій республіці було припинене видання таких авторитетних наукових збірників, як «Історичні джерела та їх використання», «Історіографічні дослідження в УРСР», «Український історико-географічний збірник», «Київська старовина», «Середні віки на Україні», а перший випуск археографічного збірника, підготовлений до видання, так і не побачив світу. У другій половині 70-х

років не скликалися наукові конференції з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. Це завдало великої шкоди радянській історичній науці. Тільки з початку 80-х років робота в цьому напрямі знову почала активізуватися.

В книзі подана оригінальна класифікація корпусу допоміжних історичних дисциплін, поділ їх на три групи, особливості та місце їх в процесі історичного пізнання. Що стосується термінології загальної їх назви — допоміжні чи спеціальні, то це питання й нині залишається дискусійним. У багатьох випадках вживання відповідного спільного (сукупного) їх означення залежить від того, яку функцію має для дослідження конкретна, певна дисципліна.

Автори рецензованої монографії розглядають історію досліджень у галузі виділених ними дисциплін і висвітлюють певні питання їх теорії та методики. Набір цих дисциплін досить репрезентативний і багатограний. Він включає хронологію, історичну географію, палеографію, дипломатику, метрологію, нумізматику, геральдику, сфрагістику, генеалогію, іконографію. До цього комплексу потрапили і дисципліни, які відносяться до інших наук, хоча їхніми результатами користуються і історики (топоніміка — галузь лінгвістики та філології; картографія — географії). Автори зовсім не згадують боністику, вексилогію, кодикологію, фалеристику. Мабуть, треба було підкреслити, що дисципліни, які стали предметом їхнього дослідження, є найголовнішими. Важливо, що автори дають рекомендації щодо напрямів дальших досліджень у галузі історіографії допоміжних історичних дисциплін.

Особливо важливим для дослідників письмових джерел є матеріали монографії про кириличну і особливо латинську палеографію, про які в радянській літературі немає узагальнюючих праць, включаючи скорочені різні історичні періоди і регіони України. Також слід відзначити питання, висвітлені авторами з хронології, нумізматики, сфрагістики.

Нині, коли відчувається брак досліджень усього комплексу допоміжних історичних дисциплін щодо історії України різних періодів, треба було якомога ширше висвітлити українські сюжети. Необхідно було б також сказати про дипломатичний, формулярно-клаузальний аналіз актів Литовської метрики, які стосуються України. Здійснено неправомірне звуження об'єкту дослідження української генеалогії. Чомусь зовсім залишилися поза увагою українські феодальні роди Острозьких, Корецьких, Вишневецьких, Заславських та інші, про які згадували письменники-полемісти України XVI—XVII ст. З. Копистенський, М. Смотрицький та які досліджували Ю. Вольфф, П. Вікторовський та ін. З представників цих родів вийшло чимало видатних політичних і культурних діячів, організаторів боротьби проти татаро-турецької експансії, католицизму та унії. Зовсім недоречним у книзі є твердження про те, що нібито уряд Речі Посполитої в XVII ст. був зацікавлений зрівняти українську знать з польським шляхетством. Навпаки, не він

виявляв зацікавленість у цьому, а певна частина української шляхти. Лише після возз'єднання України з Росією в 1654 р. польський уряд змушений був надати частині української старшини шляхетство, щоб повернути її на свій бік (Гадяцький трактат). Частині козацької старшини і не треба було надавати шляхетського статусу, бо вона вже належала до православної шляхти (Хмельницький, Виговський, Кричевський, Сагайдачний, Нечай, Богун та ін.).

В написаному з великою кваліфікацією розділі «НумізMATика» є деякі прогалини: свідчення письмових джерел про карбування монети Б. Хмельницьким, а не лише «чутки». Той факт, що такі монети не знайдені у відомих дотепер скарбах середини і другої половини XVII ст., ще не може бути достатнім доказом, що їх взагалі не існувало. Не згадується про карбування монети гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка, хоча про це маємо вірогідні свідчення письмових джерел (листування Івана Самойловича з царем Олексієм Михайловичем, в якому згадується ім'я майстра Янка).

Що стосується історичної географії, то матеріал про неї включає багато цінної інформації щодо українських земель, особ-

ливо свідчення про рукописні неопубліковані матеріали. До них треба було б додати відомості про рукописні зібрання картографічних матеріалів у Центральному державному військово-історичному архіві в Москві, Державному історичному музеї (м. Москва), Дніпропетровському історичному музеї та ін. Серед іконографічних джерел варто було б хоча б перерахувати цикли гравюр XVIII—XIX ст. видів старовинних місць України, зокрема замків Г. Пейера, Н. Орди, Ю. Вільчинського, Фогеля-Фурмана в їх тодішньому вигляді, альбоми краєвидів тощо.

Проте окремі недоліки рецензованої монографії не можуть применшити її наукового значення. Книга написана на високому науковому рівні. Вона стане в пригоді не лише викладачам вузів і студентам, а й широкому колу краєзнавців, всім, хто цікавиться історією. Її видання, безперечно, сприятиме розвитку наукових досліджень у галузі допоміжних історичних дисциплін, поширенню історичних знань серед широких кіл громадськості.

Одержано 07.12.88.

М. П. КОВАЛЬСЬКИЙ (Дніпропетровськ)

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

До питання періодизації історії Компартії України

Під такою назвою в № 7 нашого журналу вміщено статтю зав. сектором історії партії Інституту історії партії при ЦК Компартії України, д-ра іст. наук, професора В. Ф. Солдатенка. В її основу покладена доповідь, зроблена на засіданні Вченої ради Інституту історії партії при ЦК Компартії України 20 квітня 1989 р. З цього номера редакція починає обговорення проблеми викладом основного змісту виступів науковців на цьому засіданні.

Зав. сектором історії, теорії та практики міжнародних відносин Інституту історії партії при ЦК Компартії України, д-р іст. наук, професор М. І. Панчук зауважив, що другий етап історії Компартії України завершується не жовтнем 1917 р. (для всієї партії цей рубіж безсумнівний), а люгим 1918 р., коли на всій території республіки була встановлена влада Рад. Аргументація доповідача на користь такого висновку видається переконливою. Що ж стосується періодизації історії партії пожовтневого періоду, історії Компартії України в тому числі, то вона має співпадати з періодизацією історії країни. З огляду на згортання ленінської нової економічної політики, формування командно-адміністративної системи, що зумовила деформації суспільного розвитку, відхід від ленінської концепції соціалістичного будівництва, висновок доповідача про те, що на кінець 30-х років соціально-економічне, політичне, ідеологічне становище в країні характеризувалось перемогою соціалістичних принципів викликає сумніви. З урахуванням усіх аспектів сталінщини важко говорити про створення навіть основ соціалізму в нашій країні. Такий висновок можна було б віднести на кінець 50 — початок 60-х років.

Зав. сектором соціалістичного будівництва Інституту історії АН УРСР, д-р іст. наук, професор С. В. Кульчицький підкреслив, що перехідний період ми до останнього часу розуміли як два перших десятиріччя Радянської влади. В плані періодизації ми втратили цю кінцеву грань насамперед тому, що не бачимо нині повної перемоги соціалізму наприкінці 30-х рр. Тут постало питання про 1939 р. як рубіжний. Однак вже існує періодизація, що була покладена в основу шкільних підручників. Чи варто нам виділяти 1939 р., якщо він визначається лише як етап з специфічними для республіки подіями, а саме — возз'єднанням західноукраїнських земель з УРСР? Можливо, варто зупинитися на 1941 р. як на рубіжному. Далі С. В.

Кульчицький висловив згоду з тим, що не існує окремої від історії КППС історії Компартії України.

Проректор Київського держуніверситету, д-р іст. наук, професор Я. С. Калакура звернув увагу на те, що історія Компартії України має право на власну періодизацію, оскільки кожному суспільному явищу властивий свій закономірний розвиток. Варто, на думку Я. С. Калакури, в періодизації чітко визначити ті рубежі, які виділяються в історії Компартії України. Скажімо, дату створення Компартії України доцільно виділяти особливо. Викликає сумнів така назва, як «більшовики України проти самодержавства». Нас цікавить не стільки боротьба проти, скільки боротьба за що. Третю книгу «Нарисів» треба почати з 1939 р. Адже справа не в тім, що 22 червня 1941 р. змінило ситуацію в СРСР. Фактично наша країна знаходилася в стані війни з 1939 р. Це відповідно позначилося на економіці, політичному, культурному житті країни.

Член-кореспондент АН УРСР В. І. Юрчук підкреслив, що питання періодизації та структури наукових досліджень історичного досвіду належать до найбільш складних, важких, навіть болісно виношуваних і розв'язуваних методологічних проблем. В попередні роки періодизація історії Компартії України спиралась на загальнопартійну періодизацію і структуру. В цьому були і свої плюси, і мінуси. Але в принципі республіканські «Нариси» мають виходити з загальнопартійної періодизації історико-партійного процесу і відповідно до цього враховувати історичні, соціально-економічні, політичні, природно-географічні й інші особливості даної республіки, регіону. І це природно, оскільки історія республіканських партійних організацій — це частина історії КППС. Постає питання, чи потрібно створювати всередині розділів підрозділи або параграфи? З методичної точки зору обов'язково потрібно, хоча це не просто зробити, особливо по 30-х, 60-х і 70-х рр., де важко виявити і науково обґрунтувати принципові віхи в історії партії, зокрема історії республіканських партійних організацій. Деякі розділи охоплюють великі періоди, їх без виділення параграфів просто неможливо читати. Як це краще зробити, зараз вирішити важко. У доповіді окреслюється найбільш помітна політична, історико-партійна віха — XX з'їзд КППС. Очевидно, це цілком правомірно. Що стосується розділу I книги IV (1956—1970 роки), то тут є вразливий момент. Хронологічно це роки «пошуку». Але

й з 1982 р. активізувались пошуки шляхів оновлення радянського суспільства (травневий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС, виступи Ю. В. Андропова). В доповіді згадується давню дискусію про положення про повну і остаточну перемогу соціалізму. В принципі ленінське положення про повну перемогу соціалізму не викликає сумнівів, але чи примінемо воно до історичної ситуації кінця 50-х років? Як розуміти повну перемогу соціалізму в світлі рівня нинішнього пізнання розвитку соціалістичного суспільства? Даючи позитивну оцінку доповіді, можна було б прийняти викладені в ній міркування щодо періодизації і структури «Нарисів історії Компартії України» як робочий варіант.

Головний редактор «Українського історичного журналу», д-р іст. наук, професор М. В. Коваль підкреслив назрілість постановки питань періодизації як найважливішого компонента перебудови історичної науки. Без переосмислення періодів, етапів діяльності Комуністичної партії України неможливо відтворити складну і суперечливу її історію.

Представлений проект періодизації можна прийняти за основу для дальшого обговорення.

У цілому все ж створюється враження, що усі складності й труднощі історії партійної організації не досить чітко і послідовно відбито в проекті. Звичайно, у схематичному викладі це важко відобразити. Тому другим етапом, очевидно, повинно стати складання докладного плану-спектру. Якщо це буде зроблено, то необхідно буде звернути особливу увагу не лише на суть, а й на формулювання заголовків праці та її складових. Як приклади невдалих рішень М. В. Коваль наводить поняття «пошук», широко застосоване в обговорюваному тексті. У розділі 2 книги 2 є період пошуку шляхів будівництва соціалізму в одній країні (1921-1928 рр.), а в розділі 1 книги 4 — «Комуністична партія України в період пошуку рішень проблем дальшого розвитку радянського суспільства». У той час сама книга 4 називається: «Комуністична партія України в період пошуку шляхів вдосконалення соціалізму». Звичайно, будівництво соціалізму само по собі уже пошук. Але ж справа не тільки в нескінченному пошуку. Робився і вибір, на жаль, не завжди вдалий, як переконалися сьогодні. Формулювання в цій праці хотілося б бачити більш продуманими, реалістичними.

Явно не відповідає тогочасній історичній обстановці теза про загострення суперечностей адміністративно-командної системи в 1939—1941 рр. Також, на жаль, у книзі 4 автор періодизації не зумів вирішити завдання суміщення показу вкрай суперечливого явища і процесів у житті партії та суспільства за останні 30—35 років.

М. В. Коваль підтримав думку про наукову обґрунтованість книги 3 «Нарисів» починати з 1939 р. Не зовсім точною є характеристика нинішнього курсу партії на прискорення соціального, економічного розвитку, запропонована в розділі 3, книги 4. Виступаючий вніс пропозицію про уточнен-

ня назви багатотомної праці, запропонувавши назвати її «Історія Комуністичної партії України». Це необхідно і для піднесення престижу праці, і для зміцнення авторитету Компартії України.

Доцент кафедри історії КПРС Дніпропетровського держуніверситету, канд. іст. наук В. К. Якунін відзначив, що в другій книзі чітко визначений третій розділ (1929-1939 рр.). У 1939 р. остаточно склалась та командно-адміністративна система, той режим, що формувався з 1929 до 1939 р.

Репресії 1937 р. наклали відбиток на політичне життя країни. Однак, незважаючи на терор і репресії, інфраструктура країни була створена до 1929 р. Вона виявилася такою стійкою, що ніякі репресії і війна не змогли її знищити. Завдяки цьому, нинішня перебудова має в масах таку широку підтримку.

Старший науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України, д-р іст. наук, професор П. Л. Варгатюк зауважив, що доповідач дав ґрунтовне висвітлення проблеми. Найцінніше в ньому — обґрунтування періодизації історії КПРС, на якій буде базуватися історія Компартії України. Передбачений перший розділ охоплює дві глави (початок робітничого руху і поширення марксизму в Росії; соціал-демократичні організації на Україні в період боротьби за створення марксистської партії в Росії). Перша з них закінчується 1894 р., а друга цим роком розпочинається. Отже, слід знайти ті події, за якими дві глави теми чітко розмежовуються. Тут висловлювалися різні думки щодо дати закінчення другого розділу. Не можна погоджуватися з тим, щоб другий розділ закінчувався груднем 1917 р. В історії є події і явища. Перший Всеукраїнський з'їзд Рад був важливою подією, але він лише проголосив Радянську владу на Україні. Фактично ж вона встановилась в кінці лютого 1918 р. То ж хіба можна закінчувати розділ груднем 1917? Куди в такому разі віднести ще два-три місяці, в ході яких йшла боротьба за владу Рад? Досить поставити ці питання, щоб зрозуміти, що третій розділ «Нарисів» аж ніяк не можна розпочинати груднем 1917 чи січнем 1918 р.

Торкаючись подій 1917 р., П. Л. Варгатюк підкреслив, що Лютневу революцію на Україні як правило закінчують розглядати на подіях кінця лютого і перших днів березня 1917 р. Насправді, лютневий переворот, ліквідація старих і утворення нових органів влади зайняли тут більше часу. Слід враховувати, що буржуазно-демократичні події на Україні продовжувалися до середини березня 1917 р.

Можна погодитися з тим, щоб третій розділ періодизації історії КПРС довести до 1953 р. У 1953 р. були зроблені лише перші кроки, а масове викриття культу особи, перехід до нових форм у роботі партії розпочався після XX з'їзду КПРС. Отже, рубіж між третім і четвертим розділами — це 1956 р. Безперечно, що квітневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС, наступні пленуми ЦК, XXVII з'їзд і XIX Всесоюзна

партійна конференція поклали край періоду застою, ознаменували початок оновлення суспільно-політичного життя, вказали шлях до перебудови історико-партійної науки.

Потребують уточнення не тільки назви розділів і глав, а й оцінка подій, зміст розділів, щоб забезпечити правдиве висвітлення історії партії та її організацій на Україні. Слід уважно підійти до визначення місця і ролі I і II з'їздів РСДРП в історії ленінської партії. Не протиставляти їх один одному, як це нерідко робилося досі, а показати значення і першого, і другого з'їздів.

Зав. відділом джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін Інституту іс-

торії АН УРСР, д-р іст. наук, професор А. В. Санцевич звернув увагу на те, що у запропонованій періодизації більш широким поняттям виступає «етап», який відповідно охоплює кілька періодів. Таке тлумачення понять не містить чіткої семантичної ознаки на користь цього варіанту. Що стосується конкретних пропозицій, то вбачається доцільним розглядати 1941 р. як рубіжний, оскільки історично велике зрушення відбулося саме у цьому році. В періодизації по суті не відбиті (за винятком лютого 1918 р.) специфічні риси діяльності Компартії України. Компартія України — складова частина КПРС, хоча і має деякі особливості у своєму розвитку. Це також важливо враховувати.

С. К. Асатуров (Київ), М. С. Тараненко (Київ)

Установча конференція Радянської асоціації молодих істориків

29 березня — 2 квітня 1989 р. у Вищій комсомольській школі при ЦК ВЛКСМ у Москві відбулась Установча конференція Радянської асоціації молодих істориків (РАМІ)*.

Ініціаторами створення Асоціації виступили ЦК ВЛКСМ, молоді історики Москви і Ленінграда. Нове добровільне громадське об'єднання засноване при Всесоюзній раді молодих учених і спеціалістів й об'єднує молодь, яка займається дослідницькою, педагогічною, просвітительською та іншою діяльністю в галузі історії.

В роботі конференції взяв участь 171 чол. з 67 міст нашої країни. Це, зокрема, співробітники науково-дослідних інститутів Академії наук СРСР і союзних республік, викладачі вищих учбових закладів, професійно-технічних училищ і шкіл, наукові працівники музеїв, архівів та бібліотек, представники громадських організацій і неформальних молодіжних об'єднань. Вони прибули з РРФСР, Азербайджанської РСР, Вірменської РСР, Білоруської РСР, Грузинської РСР, Казахської РСР, Латвійської РСР, Литовської РСР, Молдавської РСР, Таджикиської РСР, Туркменської РСР, Узбецької РСР, Естонської РСР. До складу делегації Української РСР, крім представників Інституту історії АН УРСР й Інституту археології АН УРСР, увійшли молоді історики Вінниці, Дніпропетровська, Донецька, Києва, Львова, Одеси, Севастополя, Харкова, Чернівців. Загалом 20 чол.

Конференцію відкрив секретар ЦК ВЛКСМ М. І. Пальцев. У своєму виступі він відзначив важливу роль молодих учених у процесі виховання трудящих історією, велику соціальну потребу в істо-

ричних знаннях на сучасному етапі розвитку радянського суспільства.

На підтримку створення Асоціації виступили представники організацій-засновників: чл.-кор. АН СРСР М. М. Болховітіннов (Відділення історії АН СРСР); заст. голови Ради молодих учених і спеціалістів ЦК ВЛКСМ, канд. філос. наук А. Антонов; заст. голови Всесоюзного товариства «Знання», д-р іст. наук В. А. Войнов; заст. іст. редакції журналу «Родина» Т. А. Кравченко; ректор Москов. іст.-арх. ін-ту, д-р іст. наук Ю. М. Афанасьєв, який у своєму виступі сплинувся, зокрема, на перспективах і завданнях розвитку історії.

Крім вищезазначених організацій, засновниками Асоціації виступили також видавництво «Прогресс», журнал «Молода гвардія», Всеросійське товариство охорони пам'яток історії та культури.

Виступаючі висловилися за створення друкованого органу Асоціації як необхідної умови й важливого засобу успішного вирішення завдань, що стоять перед нею.

Досить бурхливо проходило обговорення структури і програми діяльності Асоціації. Демократичним шляхом обрано Раду Асоціації у складі 35 чол. Головою Ради обрано ст. наук співроб. Ін-ту загальної історії АН СРСР, канд. іст. наук Є. М. Кожокіна. До складу Ради Асоціації ввійшов голова історико-просвітницького товариства «Київська старовина», наук. співроб. Ін-ту історії АН УРСР, канд. іст. наук Д. Б. Яневський. Відкритим голосуванням делегати обрали ревізійну комісію Асоціації у складі 9 чол.

У рамках Установчої конференції відбулась зустріч її делегатів з провідним науковим співробітником Ін-ту економіки світової соціалістичної системи, канд. філос. наук І. М. Клямкіним, який детально

* Інформацію про всесоюзну зустріч-нараду по підготовці конференції див.: Укр. іст. журн. — 1988.—№ 11. — С. 159.

розповів про свій життєвий шлях, відповідь на численні запитання аудиторії.

Великий інтерес викликала зустріч з відомим американським ученим-радянологом Стівеном Коеном. Професор Принстонського університету ознайомив присутніх із своєю книгою про М. І. Бухаріна, що нещодавно вийшла з друку в Радянському Союзі, розповів про її задум, про велику допомогу в написанні цього твору з боку вдови Миколи Івановича — А. М. Бухаріної-Ларіної. Він спинився на своєму баченні альтернатив розвитку радянського суспільства після Великої Жовтневої соціалістичної революції та смерті В. І. Леніна, передумов і ходу перебудови у нашій країні, ознайомив присутніх із структурою й тематикою радіологічних досліджень у Сполучених Штатах Америки, коротко виклав зміст своєї нової книги «Переосмислюючи радянський досвід: політика й історія після 1917 року».

2 квітня в творчій, конструктивній і діловій обстановці відбулося засідання таких тематичних секцій: «Проблеми викладання історичної науки у школі»; «Нове в історичних дослідженнях: проблеми методології»; «Археологія»; «Захист бібліотек»; «Видавнича й економічна діяльність у рамках Асоціації»; «Воєнна історія»; «Архіви та краєзнавство»; «Історія КПРС і ВЛКСМ». Під час їх роботи були поставлені й жваво обговорювались актуальні питання розвитку історичних досліджень у країні. Значне місце зайняло обговорення завдань і напрямів діяльності створюваної Асоціації, шляхів вирішення її творчих, методологічних й організаційних проблем на наступні роки.

Учасники конференції прийняли Статут Асоціації, до проекту якого делегатами

було внесено 303 поправки. У ньому, зокрема, наголошується, що головними завданнями Асоціації є об'єднання молодих учених для розвитку історичної науки, допомога у становленні істориків-спеціалістів, популяризація і пропаганда мовами народів СРСР історичних знань у Радянському Союзі і за кордоном, турбота про збереження пам'яток матеріальної й духовної культури, координація діяльності істориків різних спеціалізацій, боротьба з догматизмом, національною нетерпимістю, монополізмом і корпоративністю в науці та викладанні, виховання патріотизму й інтернаціоналізму.

У підсумковому документі конференції сказано, що вирішення важливих соціальних, політичних і моральних проблем, які стоять перед нашим суспільством, неможливе без подолання кризи історичного знання. Конференція закликала молодих істориків країни взяти на себе відповідальність за зміну ситуації, що склалася, щоб спільними зусиллями повернути високий громадянський престиж професії історика, закріпити провідну роль науки у розвитку історичної свідомості. Для цього необхідно добиватися перебудови в організації історичної науки й освіти.

Таким чином, Радянська асоціація молодих істориків створена. Незалежність наукової діяльності і моральні принципи взаємовідносин у науці, правовий захист історика від ідеологічного й адміністративного тиску, створення умов для повноцінного професійного спілкування — це головні орієнтири її діяльності. Перебудова в історичній науці на Україні висуває на порядок денний створення Української асоціації молодих істориків.

О. І. Гуржій (Київ)

«Круглий стіл» з питань історії феодалізму на Україні

«Круглий стіл», присвячений феодальній тематичі, зібрав як ніколи багато зацікавлених у розвитку вітчизняної історичної науки спеціалістів-медієвістів, які брали активну участь у гострих дискусіях, виявивши величезну кількість невирішених питань — так званих «білих плям». На цій зустрічі науковців визначилися цілі напрямки для дальшої пошукової роботи не лише в республіканському, а й у всесоюзному масштабі.

Круглий стіл «Актуальні проблеми української історичної медієвістики» відбувся 22—24 травня ц. р. у приміщенні історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту ім. В. П. Затонського. Його ініціаторами були співробітники відділу історії феодалізму Ін-ту історії АН УРСР, а допомагали їм

в організації цієї зустрічі провідні вчені — педагоги Кам'янець-Подільського.

Вже у вступному слові голова засідання «Круглого столу» д-р іст. наук В. А. Смолій (Київ) закликав усіх його учасників відмовитися від традиційно-трафаретних виступів і запропонував основну увагу звернути на стан дослідження тієї чи іншої проблеми і шляхи ліквідації «вузьких місць» при її розробці. З цим погодилися всі присутні, що надало зустрічі певного динамізму. У своїй доповіді «Про стан і завдання досліджень з основних проблем української медієвістики на сучасному етапі» В. А. Смолій поділився власними роздумами над розвитком історичної науки в республіці, спинившись, зокрема, на негативних наслідках так званого застійного періоду у вивченні проблем феодалізму.

Д-р іст. наук проф. О. О. Преображенський (Москва) присвятив свій виступ невирішеним питанням вітчизняного середньовіччя. Він наголосив на необхідності удосконалення загальної періодизації феодалізму на території нашої країни і уточнення етимології терміну «Давня Русь», а також висловився проти однозначної оцінки монголо-татарського іга, що нерідко зустрічається як у наукових розвідках, так і публіцистиці. Вчений обгрунтував доцільність проведення більш глибокого порівняльного аналізу такого явища, як козацтво на Україні й в Росії.

Чл.-кор. АН УРСР, д-р іст. наук, проф. Ф. П. Шевченко (Київ) простежив зв'язок історичної науки з іншими галузями знань, відзначив недостатнє використання фольклору в дослідженнях науковців, а також запропонував залучати до безпосередньої роботи в історичних музеях республіки провідних суспільствознавців, зокрема, фахівців-краєзнавців.

Д-р іст. наук М. Ф. Котляр (Київ) поділився своїми міркуваннями щодо ролі давньоруської спадщини в історії українського народу і висунув пропозицію переробити розділи сучасних підручників з історії СРСР і УРСР, де йдеться про період до монголо-татарської навали. З доповіддю «Проблеми історії раннього феодалізму за археологічними матеріалами Південно-Східної Європи» виступив д-р іст. наук, проф. І. С. Винокур (Кам'янець-Подільський). Він визначив закономірності формування ранньофеодальної держави, заперечивши при цьому твердження, нібито представники черняхівської культури не мали власновиробленої зброї. Час виникнення Кам'янець-Подільського доповідач відніс до так званого «литовського періоду».

Гостродискусійною виявилася доповідь д-ра іст. наук, проф. Ю. М. Тарасова (Кам'янець-Подільський) «Основні шляхи розвитку феодалізму на землях Київської Русі». Зокрема, було піддано критиці такі основні її положення: про велике поширення рабства на Русі в XI—XII ст.; про те, що воно на той час стало основною формою експлуатації селянства і домінувало аж до XIV ст. Не знайшла підтримки учасників «Круглого столу» і теза Ю. М. Тарасова про появу феодального землеволодіння лише у XII—XIII ст.

Канд. іст. наук Г. В. Боряк (Київ) ретельно охарактеризував сучасний стан української археографії і ознайомив присутніх з планами новоствореної і вже активно діючої Археографічної комісії АН УРСР. Канд. іст. наук М. Г. Крикун (Львів) розповів про маловідомі факти виникнення перших воеводств й повітів на українських землях і визначив їх територіальні межі на підставі джерел. Канд. філософ. наук О. А. Купчинський (Львів) розглянув ряд аспектів, пов'язаних з історією уніатства та православ'я. З великим інтересом була сприйнята доповідь канд. іст. наук В. С. Степанкова (Кам'янець-Подільський) «До питання про формування української держави в середині XVII ст.» Канд. іст. наук Ю. А. Мицик (Дніпропетровськ) у своєму виступі відзначив однобічність висвітлення радянськими істориками російсько-українських відносин у другій половині XVII ст. Дискусійній проблемі про час приєднання Поділля до Великого князівства Литовського присвятив свій виступ канд. іст. наук Ф. М. Шабунько (Київ). Канд. іст. наук Г. В. Семенова з Москви розглянула революційні традиції на Україні, пов'язані з діяльністю декабристів. На невирішених питаннях дослідження селянства України періоду пізнього феодалізму спинився канд. іст. наук О. І. Гуржій (Київ). Канд. іст. наук Н. М. Яковенко (Київ) переконливо довела існування генетичних зв'язків між шляхтою та старшиною за часів визвольної війни 1648—1654 рр., спробувала визначити питому вагу шляхти серед усього населення краю. Канд. іст. наук В. М. Ричка (Київ) простежив генезис і утворення церковної ієрархії, розповів про перші офіційні християнські служби на Русі. Роль Карпатського регіону в історичних зв'язках народів Європи розкрив у своєму виступі д-р іст. наук В. Є. Задорожний (Ужгород).

В обговоренні доповідей і виступів взяли участь студенти історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту ім. В. П. Затонського. Було прийняте рішення про періодичність проведення подібного роду зустрічей.

Одержано 23.06.89

Т. В. Клищенко (Київ)

Міжнародний симпозіум хунгарологів

29—31 травня 1989 р. в Ужгороді проходив I Міжнародний симпозіум «Радянська хунгарологія: дослідження, проблеми і перспективи розвитку». Вперше в Радянському Союзі на свою наукову зустріч зібралися вчені — дослідники мови, літератури, історії, етнографії Угорщини, історії

культури угорського населення Радянського Закарпаття в його історичних взаємовідносинах із слов'янськими народами, з румунами, представниками інших національностей, які протягом багатьох століть живуть у цьому краю.

Подібно славистиці, тюркології, германі-

тиці та іншим гуманітарним галузям, хунгарологія являє собою комплекс наук про духовне буття, минуле й сучасне угорського народу, його історичні, культурні зв'язки з народами світу, зокрема з народами нашої країни, в надрах якої зародився угорський етнос і вже більш як одинадцять століть живе з ними в безпосередньому сусідстві. Дослідження в усьому комплексі угрознавчих дисциплін — важливого напрямку фінно-угрознавства — проводяться в Радянському Союзі давно. Проте хунгарологія як окрема галузь гуманітарних наук, що потребують системних, комплексних, міждисциплінарних підходів і узагальнень, координації наукових розробок, формується лише тепер. Саме цьому питанню й був присвячений Міжнародний симпозиум. На ньому було також офіційно відкрито Радянський центр хунгарології.

Географія хунгарологічних досліджень охоплює сьогодні значну кількість наукових центрів, вузів нашої країни. Досить широко вона була представлена й на симпозиумі. В його роботі взяли участь близько 150 науковців з Москви, Києва, Талліна, Горького, Іжевська, Кемерово, Саранська, Сиктивкарка, Тарту, Томська, Уфи, Чебоксар, Ужгорода, Мукачєвого, Берегового, а також вчені з Угорської Народної Республіки — інститутів Академії наук Угорщини і вузів Будапешта, Ниредьгази (обласного центру сусідньої із Закарпатською Сабольч-Сатмарської області). На пленарному засіданні та під час роботи секцій було заслухано понад 80 наукових доповідей і повідомлень.

Провідними науковими центрами радянської хунгарології, як відзначалося на симпозиумі, в останні десятиліття стали Москва й Ужгород. В Ужгородському державному університеті відкрито угорське відділення при філологічному факультеті, а в 1964 р. — кафедру угорської філології. Дослідницьку роботу проводять викладачі, аспіранти, дипломники історичного факультету УжДУ, Ужгородського філіалу Інституту економічних і соціальних проблем зарубіжних країн АН УРСР.

Про нагрілу необхідність підготовки нових наукових кадрів у різних республіках, у тому числі й на Україні, розширення тематики хунгарологічних досліджень ішлося у виступах директора Радянського центру хунгарології, д-ра філол. наук, зав. кафедрою угорської філології УжДУ, проф. П. М. Лизанця, докторів іст. наук Б. Й. Желіцкі, Е. О. Балагурі, І. М. Гранчака, Я. І. Штернберга та багатьох інших доповідачів.

Робота симпозиуму проходила в п'яти секціях: мовознавства, літературознавства, історії, етнографії й археології, народної освіти і культури. На засіданнях історичної секції були заслухані доповіді науковців з Ужгорода, Москви, Києва, Будапешта. Не можна не відзначити тієї «перебудовчої» атмосфери, що панувала в дискусіях істориків. Більшість з них у своїх виступах торкалися «білих плям» історичної науки, відзначали необхідність перегляду чималої кількості стереотипів і догм, що ввійшли у праці радянських дослідників історії Угорщини та Закарпаття. Детальний історіографічний аналіз досліджень угорськими вченими минулого Східної Європи, Закарпаття, історії угорського етносу в цілому був зроблений у доповідях чл.-кор. Угорської Академії наук Е. Нідерхаузєра, викладачів Будапештського університету ім. Л. Етвеша Варконі, докторів іст. наук Р. Агнеш та Л. Фуєра.

Установчі збори прийняли статут Всесоюзного товариства з хунгарології, Положення про Радянський центр хунгарології, обрали Радянський комітет хунгарологів, вчену раду центру, редколегію збірника «Питання радянської хунгарології», що буде виходити двічі на рік.

Наступна всесоюзна зустріч радянських науковців, які вивчають історію й культуру угорського народу в його історичних і культурних зв'язках з народами нашої багатонаціональної країни, відбудеться в 1991 р. у Таллінні.

Одержано 20.06.89

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Курсом обновления социализма

Купратый В. И. (Хмельницкий). Использование партийными организациями исторических и культурных памятников в воспитании населения 3

Материалы к «Очеркам истории Компартии Украины»

Книга I. Большевики Украины в борьбе против самодержавия и капитализма
Варгатюк П. Л. Раздел I. Начало рабочего движения и распространение марксизма на Украине, борьба за создание марксистской партии в России и возникновение большевизма (1883—1903 гг.) 15

* * *

Белоусов М. М. Начало второй мировой войны: некоторые уроки и современность 31

Якушевский А. С. (Москва). Советско-германский договор 1939 г. (окончание) 39

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Колесник Н. П. (Чернигов). Историческое общество Нестора-летописца: основные этапы и направления деятельности (1872—1931 гг.) 50

ИНТЕРВЬЮ

Медведев Р. А. (Москва). Как я работаю 57

СООБЩЕНИЯ

Олейник Н. Н. (Харьков). Деятельность партийных организаций по улучшению работы госаппарата в восстановительный период (1921—1925 гг.) 64

Балабанов К. В. (Донецк). Укрепление сотрудничества ЛКСМУ с демократическими молодежными организациями зарубежных стран в борьбе за мир в 80-е годы 72

ЗАМЕТКИ

Дичек Н. П. Из истории педагогического образования на Украине в 20-е годы 83

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Кульчицкий С. В. Значение для судьбы украинского народа образования многонационального государства — СССР 88

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

Кожукало И. П. Л. Г. Мельников: очерк политической деятельности 95

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Материалы к биографиям видных деятелей Октябрьской революции и гражданской войны на Украине

П. Е. Дыбенко 106

* * *

Голод на Украине (1931—1933 гг.) 110

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Волковинский В. Н. Нестор Махно: извилистые тропы политического авантюриста (продолжение) 122

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Костомаров Н. И. Мазепа (продолжение) 136

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Коваль М. В., Грицевич В. А. А. М. Самсонов. Знать и помнить 148

Винокур И. С. (Каменец-Подольский), Степанков В. С. (Каменец-Подольский), А. И. Путро. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века 150

Ковальский Н. П. (Днепропетровск). Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория 151

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

К вопросу периодизации истории Компартии Украины 154

Асатуров С. К., Тараненко Н. С. Учредительная конференция Советской ассоциации молодых историков 156

Гуржий А. И. «Круглый стол» по вопросам истории феодализма на Украине 157

Клиниченко Т. В. Международный симпозиум хунгарологов 159